

तमसो मा ज्योतिर्गमय

SANTINIKETAN
VISWA BHARATI
LIBRARY

31-80

N 15

NY1414

August

1932.

C S. S NO 73

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 416. 440 & 441

श्राद्धकल्पलता

श्रीनन्दपण्डितकृता ।

काशीस्थ-धर्माधिकारिपाठशालाध्यक्षेण

पण्डित श्रीलक्ष्मीधरपन्तधर्माधिकारिणा

संशोधिता ।

SRĀDDHA KALPALĀTA

BY

S'RĪ NANDA PANDITA

Edited by

PANDIT S'RĪ LAKS'MĪDHARA PANTA

DIHARMĀDHĪKARĪ

FASCICULUS I-१.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE,

Benares City.

1933

ॐ श्रीः ॐ

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदशना ।
एसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—४१६

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES
A.

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.
No's. 416, 440 & 441.

THE
ŚRĀDDHAKĀLPATĀ
By
DHARMĀDHĪKARĪ
S'RĪ NĀNDA PĀNDITA

Edited by

PANDIT S'RĪ LAKS'MĪDHARA PĀNDA
DHARMĀDHĪKARĪ

With

Introduction and Index Etc.,

by

PANDIT GOPAL S'ĀSTRĪ NENE
Professor, Govt. Sanskrit College,
Benares.

FASCICULAS I-III. 1-3

PUBLISHED & SOLD BY
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
BENARES.

1935.

(*Registered According to Act XXV of 1867,*
All Rights Reserved by the Publisher)

PRINTED BY
JAI KRISHNA DAS GUPTA
Vidya Vilas Press,
Benares City.

चौखम्बा—संस्कृत—ग्रन्थमाला

ग्रन्थ—संख्या ७३

ग्रन्थाङ्कः ४१६, ४४०, ४४१.

॥ श्रीः ॥

श्राद्धकल्पलता

श्रीमन्महाराजाधिराज-सहागिलवंशावतंस-परमानन्दादेशेन
धर्माधिकारि-श्रीनिन्दपण्डित-विरचिता ।

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरण-धर्म-
शास्त्र-वेदान्ताध्यापक पं० श्री नेने गोपालशास्त्रि-
प्रदर्शितरीतिमनुसृत्य-धर्माधिकारि
पं० लक्ष्मीधरपन्तेन संशोधिता ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
बनारस सिटी ।

१९९२

राजकीयनियमाङ्कुसारेणास्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

❖ श्रीः ❖

आनन्दवनविद्योति सुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभन्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकाः ४१६, ५५०, ४४१.

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस

बनारस सिटी ।

श्रीगुरुःशरणम् ।

श्री एकवीरादेव्यै नमः ॥

प्रास्ताविकम् ।

अथेदानीं धर्माधिकारिकुलावतंस श्री विनायकापराभिध श्री नन्दपण्डितकृतः श्राद्धकल्पलतानामकोऽयं धर्मशास्त्रनिबन्धः संमुद्रय प्रकाश्यते ।

यद्यप्ययं प्रथमत आदर्शपुस्तकद्वयमादायैव मुद्रापयितुं प्रारब्धः । तदुभयमेतत्पुस्तकसम्पादकमहोदयानां श्रीधर्माधिकारिकुलावतंस श्री मद्गुरुवर-काशीस्थराजकीय संस्कृतपाठशालायां व्याकरणधर्मशास्त्राध्यापक नागेश्वरपन्त तनूजानां सुगृहीतनामधेयानां श्रीलक्ष्मीधरपन्तानां तदीयपुस्तकालयगतमेव वर्तते ।

तत्रैकं सम्पूर्णं त्र्यधिकशतद्वयपत्रोपेतं, प्रतिपृष्ठं नवपङ्क्तयः प्रतिपङ्क्तिं च प्रायशस्त्रिंशदक्षरोपेतं वर्तते । तत्र 'श्रीगणेशायनमः ॥ समालम्बे लम्बोदर' इत्यादिना प्रारब्धं इति श्राद्धकल्पलता समाप्ता ॥ सम्बत् १६१९ वर्षे कार्तिकसुदि ९ गुरौ पुस्तकं लिपीकृवान् ॥ शुभमस्तु । श्रीरामोजयति ॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥ संख्या ४००० ॥' इति प्रघट्टकेन समाप्तम् । तदिदं प्राचीनं पुस्तकं नागराक्षरलिखितं कर्गलमयं शुद्धं 'ग' संख्या संकेतितम् ।

द्वितीयं च तृतीयपत्रमारभ्य त्रिसप्ततितमपत्रपर्यन्ततया सप्ततिपञ्चात्मकं खण्डितं प्रतिपृष्ठं प्रायशो द्वादशपङ्क्त्युपेतं प्रतिपङ्क्तिं च पञ्चाशदक्षरयुतं नातिशुद्धं वर्तते । तस्य प्रारम्भः—'पार्वणांशे पार्वणेनैकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टेन सममित्यर्थः' इति । समाप्तिश्च 'तदेवं स्वयं होमाशक्तौ सपिण्डस्यान्यस्य वा अभावे आकृष्योत्कृष्य वा होमः' इति प्रघट्टकेन तदिदं नागरलिपिलिखितं कर्गलमयं 'घ' नाम्ना संकेतितम् ।

तृतीयं पुस्तकं च प्रयागक्षेत्रवासि धर्माधिकारिकुलप्रसूत-वैदिकमूर्धन्य-कर्मकारणनिष्णात सम्पादकगोत्रज श्रीजयकृष्णपन्तेभ्यः समासादितं पञ्चाशोत्तरशतपत्रात्मकं प्रतिपृष्ठं प्रायशो दशपङ्क्त्युपेतं प्रतिपङ्क्तिं च प्रायः षड्विंशत्यक्षरसमलंकृतं मध्यममानेन नागराक्षरैर्लिखितं 'ख' नाम्ना संकेतितं नातिशुद्धं वर्तते । इदमपि सम्पूर्णम् ।

चतुर्थं पुस्तकं सम्पूर्णमेकेन पञ्चाक्षरैकैकशतपत्रात्मकं प्रतिपृष्ठं नवपङ्क्तिविराजितं प्रतिपङ्क्तिं प्रायोऽष्टत्रिंशदक्षरोपेतं सम्पादकगोत्रजस्त्रीमा-

त्रावशिष्टगृहस्थस्त्रीनिधनानन्तरं तदीयसहोदरभ्रातृपुत्रेण रामडोकरो-
पाह्नेन वैदिकप्रवरेण श्री वीरेश्वरभट्ट शर्मणा बाबू भट्टशर्मणा च समर्पितं
बालबोधलिपिलिखितं सूचमाक्षरं नातिनवीनं 'क' संकेतेन संकेतितम् ।

अस्य प्रारम्भः—‘श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीएकवीरायै नमः ॥ समाल-
म्बे लम्बोदरचरणपङ्केरुहयुगम्’ इति समाप्तिश्च ‘इति श्री महाराजाधि-
राजसहगिलान्वयैकभूषणपरमानन्दादिष्ट धर्माधिकारिरामपण्डितात्म-
जपण्डितविनायककृतायां श्राद्धकल्पलतायां नवश्राद्धनिरूपणस्तवकप-
ञ्चमः समाप्तः ॥ ५ ॥

इति श्राद्धकल्पलता समाप्ता ।

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥ १ ॥

भग्नपृष्ठकटिग्रीवस्तब्धदृष्टिरधोमुखम् ।

कष्टेन लिखितं ग्रन्थं यत्नेन परिपालयेत् ॥ २ ॥

तैलाद्रक्षेज्जलाद्रक्षेद्रक्षेच्छिथिलबन्धनात् ।

मूर्खहस्ते न दातव्यमेवं वदति पुस्तकम् ॥ ३ ॥

सम्बत् १८३२ मिती पौष शुक्ल २ रवौ तद्दिने इदं पुस्तकं.....
पण्डितः लिखितं स्वार्थं परार्थं च ॥ लेखकपाठकयोः शुभमस्तु । ग्रन्थ
संख्या ४००० श्रीजगद्गुरुवार्णमस्तु ॥ इति । अस्मिन् पुस्तके पञ्चच-
त्वारिंशदधिकैकशतविषयाणामनुक्रमः पृथक् पत्रद्वये सन्निवेशितो वर्तते ।

तदेवं पुस्तकचतुष्टयमादाय तत्र तत्र विशेषत उपलभ्यमानपाठभेदां-
श्च तत्तत्पुस्तकीयत्वेनाधस्ताद्विपर्ययां सन्निवेश्य महता परिश्रमेण सम्पा-
दकमहोदयैः सम्पादितं पुस्तकं सर्वेषां विद्वन्मूर्धन्यानां सन्तोषजनकं
भवेदित्याशास्महे ।

एतत्पुस्तकरचयितुः श्रीनन्दपण्डितस्य परिचयो धर्माधिकारिवंश-
वर्णने स्पष्टतरमभिहितः समयानुसारेणाऽस्माभिरपि तद्वर्णनं करिष्यते
इति तद्विषयकायासादत्रोपरम्यते ।

गवर्नमेण्ट संस्कृत कालेज

बनारस

मि० बैशाखशु० १५ सं० १९६२

महर्ता निवेदको

गोपाल शास्त्री नेने

श्रीगुरुःशरणम् ।
श्राद्धकल्पलता-विषयानुक्रमः—

विषयाः	पृ०	पं०	विषयाः	पृ०	पं०
मङ्गलाचरणम्	१	५	पुत्रिकापुत्रलक्षणम्	८	१६
ग्रन्थकृदाशयभूतराजवंशवर्णनम्	"	२१	क्षेत्रजपुत्रलक्षणम्	"	१७
ग्रन्थकृत्परिचयः	२	२५	गूढजपुत्रलक्षणम्	"	१८
श्राद्धलक्षणम्	३	१२	कानोतपुत्रलक्षणम्	"	१९
श्राद्धप्रार्थना	"	१९	पौनर्नवपुत्रलक्षणम्	"	२०
श्राद्धफलानि	"	२२	दत्तकपुत्रलक्षणम्	"	२१
नास्तिकानां श्राद्धानर्थक्यवादिनां	"		क्रीतपुत्रलक्षणम्	"	२२
निराकरणम्	"	२५	स्वयंकृतपुत्रलक्षणम्	"	"
श्राद्धाकरणे दोषः	६	३	स्वयन्दत्तपुत्रलक्षणम्	८	२३
द्वादश श्राद्धभेदाः	"	१७	सहोदपुत्रलक्षणम्	"	"
नित्यश्राद्धलक्षणम्	"	२३	अपविद्धपुत्रलक्षणम्	"	२४
नैमित्तिकश्राद्धलक्षणम्	"	२५	दत्तौरसेतरपुत्राणां कलौ निषेधः	"	२६
काम्यश्राद्धलक्षणम्	७	१	पौत्रस्य श्राद्धाधिकारः	९	४
वृद्धिश्राद्धलक्षणम्	"	३	प्रपौत्रस्य श्राद्धाधिकारः	"	"
सपिण्डनश्राद्धलक्षणम्	"	५	पुत्रिकापुत्रस्य श्राद्धाधिकारः	"	"
पार्ष्णश्राद्धलक्षणम्	"	९	भ्रातृपुत्रस्य श्राद्धाधिकारः	"	५
गोष्ठीश्राद्धलक्षणम्	"	११	पितुः श्राद्धाधिकारः	"	"
गुद्धिश्राद्धलक्षणम्	"	१३	मातुः श्राद्धाधिकारः	"	"
कर्माङ्गश्राद्धलक्षणम्	"	१५	स्नुषायाः श्राद्धाधिकारः	"	"
दैविकश्राद्धलक्षणम्	"	१७	भगिन्याः श्राद्धाधिकारः	"	६
यात्राश्राद्धलक्षणम्	७	१९	भगिनेयस्य श्राद्धाधिकारः	"	"
पुष्टिश्राद्धलक्षणम्	"	२१	सोदकस्य श्राद्धाधिकारः	"	"
श्राद्धाधिकारनिर्णयः	८	६	उच्छिन्नकुलद्वयस्यैवान्त्येष्टौ स्त्रिया	"	"
पुत्रस्य श्राद्धाधिकारः	"	७	अधिकारः	"	१३
पत्न्याः श्राद्धाधिकारः	"	८	अपुत्रस्त्रियाः श्राद्धे मर्तुरधिकारः	"	१६
सोदरस्य श्राद्धाधिकारः	"	"	पुत्राद्यभावे मर्तुः श्राद्धे स्त्रिया अधिकारः	"	"
सपिण्डानां श्राद्धाधिकारः	"	१०	पुत्राद्यभावे सभ्राश्राद्धे स्नुषाया	"	"
शिष्याणां श्राद्धाधिकारः	"	"	अधिकारः	"	१७
ऋत्विजः श्राद्धाधिकारः	"	११	स्त्रीणाममन्त्रकश्राद्धेऽधिकारः	"	१९
भाचार्यस्य श्राद्धाधिकारः	"	११	सख्युः श्राद्धाधिकारः	"	२२
द्वादश पुत्रभेदाः	"	१४	जामातुः श्राद्धाधिकारः	९	२३
औरसपुत्रलक्षणम्	"	१६			

विषयः	पृ०	पं०	विषयः	पृ०	पं०
कस्याप्यधिकारिणोऽभावे राजा तद्विक्रये-			अधिकार्यभावे और्ध्वदेहिकाकरणे		
न तच्छ्राद्धं तज्जातीयद्वारा कारयेत् ॥	२४		पितुःप्रत्यवायः	१३	२
अनुपनीतपुत्रस्य श्राद्धाधिकारः	१०	३	अधिकार्यभावे और्ध्वदेहिकाकरणे		
पुत्रातिरिक्तस्य संस्कृतस्यैव श्रा-			ज्येष्ठस्य भ्रातुः प्रत्यवायः	"	"
द्धाधिकारः	"	४	अधिकार्यभावे और्ध्वदेहिकाकरणे		
चौलानन्तरं वर्णत्रयादूर्ध्वमेव वा			मातुः प्रत्यवायः	"	३
पुत्रस्य श्राद्धाधिकारः	"	१४	क्षेत्रिणः पूर्वं श्राद्धं कृत्वा पश्चाद्भोजि-		
अनुपनीतपुत्रस्य त्रिवर्णस्य पितृश्रा-			श्राद्धकरणम्	"	६
द्धे मन्त्राधिकारः	"	२१	पुत्रिकापुत्रकर्तृकं श्राद्धे श्राद्धीयदे-		
ऊनत्रिवर्णस्य कृतचूडस्यापि मन्त्रा-			यपितृनिर्णयः	"	९
धिकारनिषेधः	११	७	पुत्रिकापुत्रस्य मातामह एव पिता	"	१२
अनुपनीतस्य मन्त्रत्वेन विहितेष्वेव			दौहित्रस्यार्थाहरत्वे मातामहनव-		
कर्मासु मन्त्राधिकारः	"	१०	श्राद्धावश्यकरणत्वम्	१३	२५
पत्न्या मन्त्राधिकारः	"	११	पतितस्य दाहौर्ध्वदेहिकश्राद्ध-		
अधर्म्यासुरादिविवाहोदस्त्रिया			निषेधः	१४	२
मन्त्रेऽधिकारनिषेधः	"	२३	पतितस्य दाहादिकरणे कर्तुः प्राय-		
ब्रह्मचारिणो मातृऔर्ध्वदेहिकाधिकारः	१२	३	श्चित्तम्	"	३
ब्रह्मचारिणः पित्रौर्ध्वदेहिकाधिकारः	"	"	पितुः पातित्ये पितामहश्राद्धकर्त-		
ब्रह्मचारिणः उपाध्यायौर्ध्वदेहिका-			व्यता	"	७
धिकारः	१२	४	पितुः पातित्ये श्राद्धकरणे विशेषः	"	१३
ब्रह्मचारिणः आचार्यौर्ध्वदेहिका-			पितामहप्रपितामहपातित्ये तथैव		
धिकारः	"	"	विशेषः	"	१८
ब्रह्मचारिणो मातामहौर्ध्वदेहिका-			जीवत्पितृकश्राद्धाधिकारनिर्णयः	"	२०
धिकारः	"	५	विवाहाङ्गश्राद्धकर्तृनिर्णयः	"	२६
उपाध्यायलक्षणम्	"	६	जीवत्पित्रादिकर्तृकश्राद्धे देय-		
आचार्यलक्षणम्	"	७	पितृ निर्णयः	१६	१८
सपुत्राया और्ध्वदेहिके पत्युरधिकार-			जीवत्पितृकस्यावश्यं मातामह-		
निषेधः	"	१६	श्राद्धकर्तव्यता	१६	११
सपुत्रस्यौर्ध्वदेहिके पितुरधिकार-			मातामहश्राद्धे सङ्गव्यापित्येन		
निषेधः	"	१७	प्रतिपत्तिर्णयः	"	२१
सपुत्रानुजस्यौर्ध्वदेहिके ज्येष्ठभ्रा-			मातामहश्राद्धे पिण्डरहितं कार्यम्	१७	१
तुरधिकारनिषेधः	"	"	प्रथमविवाहे नान्दीश्राद्धे पितु-		
पतिपितृज्येष्ठभ्रातृणां पुत्रादिरहि-			रविकारः	"	३
तभायादेशस्यौर्ध्वदेहिकेऽधिका-			द्वितीयविवाहे वरस्य नान्दीश्रा-		
रनिषेधः	"	२१	द्धाधिकारः	"	६
अधिकार्यभावे स्नेहेन पित्रादिनौर्ध्व-			मृतपितृकसंस्काराङ्गनान्दीश्राद्धे		
देहिककरणे सपिण्डननिषेधः	"	२३	देयपितृनिर्णयः	"	"

विषयानुक्रमः ।

विषयाः	पृ०	पं०	विषयाः	पृ०	पं०
वृद्धिश्चाद्धाकरणे प्रत्यवायः	१८	१	क्षयाहदिवसस्य मलमासप्राप्तौ		
आद्धकालाः	"	४	तत्र ब्राह्मणभोजनमात्रं कृत्वा		
अष्टकानिर्णयः	१८	१५	शुद्धमासे आद्धविधिः	२९	१
इयतीपातयोगनिर्णयः	"	२६	क्षयमासलक्षणम्	"	९
गजच्छायायोगः	१९	३	क्षयमासस्यागमनकालः	"	१४
युगादिनिर्णयः	"	६	क्षयमासेऽधिमासवर्ज्यकार्यानिषेधः	३०	३
युगादौ गवादिदानं तत्फलं च	"	१५	क्षयमासेजन्ममरणमासपक्षनिर्णयः	"	२४
मन्वादिनिर्णयः	"	१७	विवाहमध्ये क्षयाहश्चाद्धपाते तदूध-		
मन्वादिषु आद्धाकरणे प्रायश्चित्तम्	२०	१	व तत्कर्तव्यता	३१	१२
पणवतिनित्यश्चाद्धगणना	"	४	नैमित्तिकश्चाद्धकालनिर्णयः	"	१७
द्विसप्ततिश्चाद्धकालाः	"	१०	नान्दीश्चाद्धस्य पूर्वाह्नकालः	"	१९
कल्पादिनिर्णयः	"	१७	एकोद्दिष्टस्य मध्याह्नकालः	"	२५
काम्यश्चाद्धकालाः	"	२४	आमश्चाद्धस्य पूर्वाह्नकालः	"	२७
अमावास्यानिर्णयः	२२	२३	पार्वाणश्चाद्धस्य अपराह्नकालः	३२	१
कुतपकालनिर्णयः	२३	१५	आधाननिमित्तकं नान्दीश्चाद्धस्या-		
आद्धे सायाह्नरात्रिकालनिषेधः	"	२१	पराह्नकालः	"	२
ग्रहणे रात्रावपि आद्धकर्तव्यता	"	२४	अनियतकालजन्मादिनिमित्तक-		
क्षयाहतिथिनिर्णयः	"	२७	नान्दीश्चाद्धस्य निमित्तानन्तर-		
एकचित्तारोहणे क्षयाहनिर्णयः	२४	१४	कालः	"	८
प्रोषितमृताहनिर्णयः	२६	२५	गयाश्चाद्धकालनिर्णयः	"	२१
क्षयाहश्चाद्धस्य मलमासे कार्याऽ-			गयायात्रायां गुर्वस्तादिदोषाभावः	"	२३
कार्यनिर्णयः	२७	१३	गयेतरतीर्थयात्रायां गुर्वस्ते निषेधः	"	२६
शुद्धमासमृतस्य मलमासे क्षया-			शुक्रास्ते गयेतरयात्रायां निषेधः	"	२७
हश्चाद्धनिषेधः	"	१६	गुरुबाल्ये गयेतरयात्रायां निषेधः	"	"
मलमासमृतस्य मलमासे क्षयाह-			शुक्रबाल्ये गयेतरयात्रायां निषेधः	"	"
श्चाद्धविधिः	२७	१८	गुरुवार्धक्ये गयेतरयात्रायां निषेधः	"	"
मलमासे प्रथमक्षयाहप्राप्तौ तत्रैव-			शुक्रवार्धक्ये गयेतरयात्रायां निषेधः	"	"
तत्कर्तव्यता	"	२५	मलमासे गयेतरयात्रायां निषेधः	"	"
मासिकादिश्चाद्धस्य मासद्वये कर्त-			अतिक्रान्तश्चाद्धकालनिर्णयः	३३	८
व्यता	२८	१	सूतके आब्दिक्श्चाद्धप्राप्तौ सूत-		
युगादिश्चाद्धस्य मासद्वयकर्तव्यता	"	१७	कानन्तरकालः	"	१५
प्रतिमासे क्रियमाणस्य कृष्ण-			सूतके आब्दिक्श्चाद्धस्याभाव-		
पक्षश्चाद्धस्य मासद्वयकर्तव्यता	"	"	स्याकालविधिः	"	१९
मन्वादिश्चाद्धस्य मासद्वयकर्तव्यता	"	१८	सूतके प्राप्तस्याब्दिक्श्चाद्धस्य तदु-		
तैथिकश्चाद्धस्य मासद्वयकर्तव्यता	"	"	त्तरतस्थौ कर्तव्यताविधिः	"	२३
वत्सरान्तसपिण्डनस्य मलमा-			मृतके आब्दिक्श्चाद्धस्य त्रयोदश-		
सकर्तव्यता	"	२३	दिने कालविधिः	३४	३

विषयाः	पृ०	पं०	विषयाः	पृ०	पं०
रजस्वलायां भार्यायां श्राद्धकालः			लम्बकर्णलक्षणम्	४५	१६
विधिः	"	९	बैडालव्रतिकलक्षणम्	४६	१०
श्राद्धदेशाः	३४	१७	कट्यलक्षणम्	"	२०
श्राद्धे निषिद्धदेशाः	३५	९	मन्त्रविद्वद्ब्राह्मणस्य दोषयुक्तत्वेऽपि		
परकीयगृहादौ श्राद्धकरणे तन्मूमि-			अदूष्यत्वम्	"	२३
मूल्यं स्वामिने देयम्	"	२०	श्राद्धे ब्राह्मणनिमन्त्रणकालः	४७	१
श्राद्धे काम्यदेशाः	३६	१	श्राद्धे स्वशाखीयद्विजाभावेऽन्य-		
गयाशीर्षप्रमाणम्	"	१२	शाखीय ब्राह्मणनिमन्त्रणम्	"	२
गयाशिरे पिण्डदानस्य फलम्	"	१७	स्वगृहस्थसर्वभोजनानन्तरं निम-		
सप्तगोत्राणि	"	२०	न्त्रणं दद्यात्	"	४
एकोत्तरशतकुलानि	३७	१	श्राद्धात्पूर्वं निमन्त्रणदिने आमिष-		
श्राद्धार्हब्राह्मणाः	"	१२	रहितभोजनम्	४७	४
चतुःशुद्धलक्षणम्	"	२२	आमिषाणि	"	८
तीर्थश्राद्धे ब्राह्मणपरीक्षा निषेधः	३८	३	श्राद्धे निमन्त्रणप्रकारः	"	१५
ब्राह्मणपरीक्षाप्रकारविधिः	"	७	शिष्यादिद्वाराऽपि निमन्त्रणं भवति	"	२०
ब्राह्मणलक्षणम्	"	१२	सर्वेण शिष्यादिनैव निमन्त्रणं य-		
पट्टिपावनब्राह्मणलक्षणम्	"	२२	जमानः कुर्यात्	"	२२
श्राद्धार्हब्राह्मणाभावे ब्राह्मणानुक-			वृषलद्वारा निमन्त्रणे ब्राह्मणान्न-		
ल्पः	३९	२	स्याभोज्यत्वम्	"	२५
श्राद्धे सगोत्रादिनिषेधः	"	१५	ब्राह्मणद्वारा निमन्त्रणे शूद्रान्नस्या		
सप्तमपुत्रादूर्ध्वं सगोत्राभ्यनुज्ञा	"	१९	भोज्यत्वम्	"	२६
येद्विद्विप्रालाभे पुत्रस्य श्राद्धे नि-			क्षत्रियगैश्ययोरेन्नं ब्राह्मणेनासर्वेण		
योज्यत्वम्	४०	४	निमन्त्रणेऽपि भोज्यमेव	"	२७
बहुनामलाभेऽप्येव ब्राह्मणः	"	८	श्राद्धीयब्राह्मणसंख्या	४८	४
एकब्राह्मणपक्षे विधवेदेवत्यवस्था	४०	१०	ब्राह्मणस्य श्राद्धीयानिमन्त्रणप्रत्या-		
एकस्यापि ब्राह्मणस्याभावे दर्भैव-			ख्याननिषेधः	"	७
टवः	"	१८	अशक्तस्य प्रत्याख्यानं न दोषः	"	८
श्राद्धे वज्यां ब्राह्मणाः	"	२५	निमन्त्रितब्राह्मणस्य परावर्तने दोषः	"	९
सप्तविधस्त्रीभेदाः	४२	१४	निमन्त्रितब्राह्मणपरावर्तने प्रायश्चित्तम्	"	१३
षण्ढकलक्षणम्	"	१७	निमन्त्रितस्य ब्राह्मणस्य पश्चात्त-		
चातजलक्षणम्	"	१९	त्यागे दोषः	"	१४
पण्डलक्षणम्	"	२१	ब्राह्मणस्य तस्मिन् दिनेऽन्यान्नप्र-		
षण्डलक्षणम्	"	"	तिग्रहनिषेधः	"	२३
लक्षणम्	"	२२	ब्राह्मणस्य श्राद्धकालातिक्रमनिषेधः	४९	३
नपुंसकलक्षणम्	"	"	श्राद्धभोक्त्रा श्राद्धदिने प्रातर्दन्त-		
कलक्षणम्	"	२३	धावनं कर्तव्यम्	"	७
वृषकीभेदाः	४३	१६	श्राद्धकर्तुर्दन्तधावननिषेधः	"	८

विषयाः	पृ०	पं०	विषयाः	पृ०	पं०
आद्धकर्तुस्ताम्बूलादिनिषेधः	४९	१०	अन्यायाद्युपार्जितद्रव्येण आद्धनिषेधः	६२	१७
आद्धकर्तुर्दन्तधावने प्रायश्चित्तम्	"	१२	आद्धे जलानि	"	२४
आद्ध भोक्तुः पुनर्भोजनादिनिषेधः	"	१५	आद्धे वज्र्यजलानि	६३	१
आद्धे कर्तृभोक्तृभोरुभयोरपि पूर्वा-			आद्धे ब्राह्मणाह्वानम्	"	१४
परदिनयोर्मथुनादिनिषेधः	५०	४	तत्र मध्याह्ने कृतक्षौरकर्मणां वि-		
आद्धकर्तृभोक्तृजन्यगर्भस्य विद्या-			प्राणां कल्कादिप्रेषणम्	"	१५
हीनत्वं क्षोणायुङ्गं च	"	२२	आद्धदेशे आसादनोपनिषादि	६४	२
आद्धकर्तृर्वानस्पतिहिसानिषेधः	५१	१	कुतपनिरूपणम्	"	९
आद्धे ऊर्ध्वगुण्डविधिः	"	१७	कुशोत्पादनविधिः	"	१४
आद्धे ऊर्ध्वगुण्डनिषेधः	"	२०	दर्भलक्षणम्	"	१८
तिर्यक्पुण्ड्रस्य निषेधो गन्धकृतस्यैव	५२	१	कुशलक्षणम्	"	१९
आद्धदिनं पूर्वं नित्येतरजपहोमा-			कुतपलक्षणम्	"	१९
दिनिषेधः	"	९	तृणलक्षणम्	"	"
आद्धदिने पूर्वं गृहे बालानामपि			आद्धे पवित्राः सप्तपदार्थाः	"	२४
भोजनदाननिषेधः	"	१४	आद्धप्राङ्मौहित्रपदार्थनिरूपणम्	६५	१
आद्धे स्त्रीणां नियमाः	"	१७	आद्धवज्र्यकुशाः	"	९
आद्धपाकारम्भप्रकारः	"	२०	कुशालाभे काशानां ब्राह्मत्वम्	"	१६
तत्र पूर्वं शुद्धिप्रकारः	"	२१	आद्धे वैश्वदेविककर्मसु भवानां विनि-		
आद्धे पाकभाण्डानि	५३	५	योगविधिः	"	१९
आयसपात्रनिषेधः	"	१८	आद्धे मधुदानस्यावश्यकत्वम्	"	२५
पक्वान्नस्थापनपरिवेषणार्थं दारुज-			आद्धे मधुदानस्य कलियुगेतरवि-		
पात्राणि	५४	३	पयस्त्वम्	६६	१९
पाकार्द्वय्याणि	५४	७	आद्धे पादप्रक्षालनविधिः	"	२१
आद्धे मांसस्य प्राशस्त्यं कलीतरयुगेषु	५६	८	आद्धे मण्डलप्रमाणम्	६७	२
कलिवज्र्यानि	"	९	उपविष्टानां ब्राह्मणानां पादप्रक्षा-		
आद्धे शौचादीनां प्राशस्त्यं न त्वा-			लनम्	"	११
मिषस्य	५७	१	तिष्ठतां पादप्रक्षालननिषेधः	"	१२
आद्धे मांसस्य निन्दा	"	३	पादप्रक्षालने प्रत्यङ्मुखत्वम्	"	१७
क्षत्रियस्यापि आद्धे मांसदानं क-			पादप्रक्षालने दक्षिणस्थायैव पटस्या		
लीतरविषयम्	"	१७	नीरदानम्	"	२०
आद्धे वज्र्यद्रव्याणि	"	२३	मण्डलोत्तरभागे विप्राचमनविधिः	६७	२२
राजसाहाराः	५०	२	मण्डलास्तः पादप्रक्षालननिषेधः	"	२५
तामसाहाराः	"	४	आद्धे आसनानि	६८	१
सात्त्विकाहाराः	"	६	आद्धे वज्र्यासनानि	"	१०
वज्र्यद्रव्यानि	"	८	आद्धे अर्धपात्राणि	"	१९
माससृष्टिकारकद्रव्याणि	"	२३	पित्र्यर्धपात्राणां त्रित्वसंख्याविधिः	"	२७
पञ्चाशनभेदाः	६१	१३	आद्धप्राङ्गणम्	६९	७

विषयानुक्रमः ।

विषयाः	पृ०	पं०	विषयाः	पृ०	पं०
रजस्वलायां भार्यायां श्राद्धकाल-			लम्बकर्णलक्षणम्	४६	१६
विधिः	१		बैडालव्रतिकलक्षणम्	४६	१०
श्राद्धदेशः	३४	१७	कदर्शलक्षणम्	१	२०
श्राद्धे निषिद्धदेशः	३५	९	मन्त्रविद्वद्ब्राह्मणस्य दोषयुक्तत्वेऽपि		
परकीयगृहादौ श्राद्धकरणे तद्भूमि-			अदूष्यत्वम्	१	२३
मूल्यं स्वामिने देयम्	१	२०	श्राद्धे ब्राह्मणनिमन्त्रणकालः	४७	१
श्राद्धे काम्यदेशः	३६	१	श्राद्धे स्वशाखीयद्विजाभावेऽन्य-		
गयाशीर्षप्रमाणम्	१	१२	शाखीय ब्राह्मणनिमन्त्रणम्	१	२
गयागिरे पिण्डदानस्य फलम्	१	१७	स्वगृहस्थसर्वभोजनानन्तरं निम-		
सप्तगोत्राणि	१	२०	न्त्रणं दद्यात्	१	४
एकोत्तरशतकुलानि	३७	१	श्राद्धात्पूर्वं निमन्त्रणदिने आमिष-		
श्राद्धार्हब्राह्मणाः	१	१२	रहितभोजनम्	४७	४
चतुःशुद्धलक्षणम्	१	२२	आमिषाणि	१	८
तीर्थश्राद्धे ब्राह्मणपरीक्षा निषेधः	३८	३	श्राद्धे निमन्त्रणप्रकारः	१	१५
ब्राह्मणपरीक्षाप्रकारविधिः	१	७	शिष्यादिद्वाराऽपि निमन्त्रणं भवति	१	२०
ब्राह्मणलक्षणम्	१	१२	सर्वर्गेण शिष्यादिनैव निमन्त्रणं य-		
पट्टिपावनब्राह्मणलक्षणम्	१	२२	जमानः कुर्यात्	१	२२
श्राद्धार्हब्राह्मणाभावे ब्राह्मणानुक-			वृषलद्वारा निमन्त्रणे ब्राह्मणान्न-		
ल्पः	३९	२	स्याभोज्यत्वम्	१	२५
श्राद्धे सगोत्रादिनिषेधः	१	१५	ब्राह्मणद्वारा निमन्त्रणे शूद्रान्नस्या		
सप्तमपुरुषाद्धर्षं सगोत्रान्न्यनुज्ञा	१	१९	भोज्यत्वम्	१	२६
वेदविद्विप्रालाभे पुत्रस्य श्राद्धे नि-			क्षत्रियगोश्वयथोरन्नं ब्राह्मणेनासर्वर्गेण		
योज्यत्वम्	४०	४	निमन्त्रणेऽपि भोज्यमेव	१	२७
बहुनामलाभेऽप्येव ब्राह्मणः	१	८	श्राद्धीयब्राह्मणसंख्या	४८	४
एकब्राह्मणपक्षे विद्वदेदेवव्यवस्था	४०	१०	ब्राह्मणस्य श्राद्धीयानिमन्त्रणप्रत्या-		
एकस्यापि ब्राह्मणस्याभावे दर्भाव-			ख्याननिषेधः	१	७
टवः	१	१८	अशक्तस्य प्रत्याख्याने न दोषः	१	८
श्राद्धे वज्र्या ब्राह्मणाः	१	२५	निमन्त्रितब्राह्मणस्य परावर्तने दोषः	१	९
सप्तविधक्रीडभेदाः	४२	१४	निमन्त्रितब्राह्मणपरावर्तने प्रायश्चित्तम्	१	१३
षण्डललक्षणम्	१	१७	निमन्त्रितस्य ब्राह्मणस्य पश्चात्त-		
वातजलक्षणम्	१	१९	त्यागे दोषः	१	१४
पण्डललक्षणम्	१	२१	ब्राह्मणस्य तस्मिन् दिनेऽन्यान्नप्र-		
घण्डललक्षणम्	१	१	तिग्रहनिषेधः	१	२३
क्रीडलक्षणम्	१	२२	ब्राह्मणस्य श्राद्धकालातिक्रमनिषेधः	४९	३
नपुंसकलक्षणम्	१	१	श्राद्धभोक्त्रा श्राद्धदिने प्रातर्दन्त-		
कीलकलक्षणम्	२३		धावनं कार्यम्	१	७
वृषलीभेदाः	४३	१६	श्राद्धकर्तुर्दन्तधावननिषेधः		८

विषयः	पृ० पं०	विषयः	पृ० पं०
आद्धकर्तृस्ताम्बूलादिनिषेधः	४९ १०	अन्यायाद्युपार्जितद्रव्येण आद्धनिषेधः	६२ १७
आद्धकर्तृर्दन्तधावने प्रार्याश्रयम्	॥ १२	आद्धे जलानि	॥ २४
आद्ध भोक्तुः पुनर्भोजनादिनिषेधः	॥ १५	आद्धे वज्र्याजलानि	६३ १
आद्धे कर्तृभोक्तृभोरुभयोरपि पूर्वा-		आद्धे ब्राह्मणाह्वानम्	॥ १४
परदिनयोर्मथुनादिनिषेधः	५० ४	तत्र मध्याह्ने कृतक्षौरकर्मणां वि-	
आद्धकर्तृभोक्तृजन्यगर्भस्य विद्या-		प्राणां कल्कादिप्रेषणम्	॥ १५
हीनत्वं क्षोणायुधं च	॥ २२	आद्धदेशे आसादनोभानि	६४ २
आद्धकर्तृर्वानस्पतिहिसानिषेधः	५१ १	कुतपनिरूपणम्	॥ ९
आद्धे ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिः	॥ १७	कुशोत्पादनविधिः	॥ १४
आद्धे ऊर्ध्वपुण्ड्रनिषेधः	॥ २०	दर्भलक्षणम्	॥ १८
तिर्यक्पुण्ड्रस्य निषेधो गन्धकृतस्यैव	१	कुशलक्षणम्	
आद्धदिनं पूर्वं नित्येतरजपहोमा-		कुतपलक्षणम्	१९
दिनिषेधः	॥ ९	तृणलक्षणम्	॥
आद्धदिने पूर्वं गृहे बालानामपि		आद्धे पवित्राः सप्तपदार्थाः	२४
भोजनदाननिषेधः	॥ १४	आद्धप्राज्ञदौहित्रपदार्थनिरूपणम्	६५ १
आद्धे स्त्रीणां नियमाः	॥ १७	आद्धवज्र्याकुशाः	॥ ९
आद्धपाकारम्भप्रकारः	॥ २०	कुशालाभे काशानां प्राज्ञत्वम्	॥ १६
तत्र पूर्वं शुद्धिप्रकारः	॥ २१	आद्धे वैश्वदेविककर्मसु यवानां विनि-	
आद्धे पाकभाण्डानि	५३ ५	योगविधिः	॥ १९
आयसपात्रनिषेधः	॥ १८	आद्धे मधुदानस्यावश्यकत्वम्	॥ २५
पक्वान्नस्यापनपरिवेषणार्थं दारुज-		आद्धे मधुदानस्य कलियुगेतरवि-	
पात्राणि	५४ ३	पयस्त्वम्	६६ १९
पाकार्द्रव्याणि	५४ ७	आद्धे पादप्रक्षालनविधिः	॥ २१
आद्धे मांसस्य प्राशस्त्यं क्लीतरयुगेषु	८	आद्धे मण्डलप्रमाणम्	६७ २
कलिवज्र्यानि	॥ ९	उपविष्टानां ब्राह्मणानां पादप्रक्षा-	
आद्धे शौचादीनां प्राशस्त्यं न त्वा-		लनम्	॥ ११
मिषस्य	५७ १	तिष्ठतां पादप्रक्षालननिषेधः	॥ १२
आद्धे मांसस्य निन्दा	॥ ३	पादप्रक्षालने प्रत्यङ्मुखत्वम्	॥ १७
क्षत्रियस्यापि आद्धे मांसदानं क-		पादप्रक्षालने दक्षिणस्थौरेव पत्न्या	
लीतरविषयम्	॥ १७	नीरदानम्	॥ २०
आद्धे वज्र्याद्रव्याणि	॥ २३	मण्डलोत्तरभागे विप्राचमनविधिः	६७ २२
रोजसाहाराः	६० २	मण्डलान्तः पादप्रक्षालननिषेधः	॥ २५
तामसाहाराः	॥ ४	आद्धे आसनानि	६८ १
सात्त्विकाहाराः	॥ ६	आद्धे वज्र्यासनानि	॥ १०
यद्गुग्धानि	॥ ८	आद्धे अर्घ्यपात्राणि	॥ १९
माससृष्टिकारकद्रव्याणि	॥ २२	पित्र्यर्घ्यपात्राणां त्रित्वसंख्याविधिः	॥ २७
पञ्चाधानभेदाः	६१ १३	आद्धप्राज्ञगन्धाः	६९ ७

विषयाः	पृ०	पं०	विषयाः	पृ०	पं०
आद्धे वज्या गन्धाः	६९	१४	मण्डलस्यावश्यकरणीयत्वम्	७६	१६
सपवित्रकरणेन गन्धदानम्	"	२३	मण्डलकरणविधिः	"	२२
विलेपनं तु पवित्ररहितेन	७०	१	अग्नौकरणम्	७६	३
विलेपनसमये आह्वणयज्ञोपवीतस्य			पित्र्यप्रथमआह्वणपाणौ होमः	"	२०
रक्तधादधोऽवतारणनिषेधः	"	१०	अग्नौकरणशेषस्य पित्र्यपात्रे प्रति-		
आद्धे प्राङ्गपुष्पाणि	"	१२	पादनम्	"	२२
आद्धे जातीपुष्पनिषेधस्य रक्तजा-			सव्येनाग्नौकरणं प्राङ्मुखेन च	"	२६
तीपरस्त्वम्	७१	८	अपसव्येन दक्षिणाभिमुखेन चाग्नौ-		
आद्धवज्यपुष्पाणि	"	११	करणं वा	७७	१
धूपाः	"	२४	पाणिहुताग्नस्य भक्षणाभक्षणव्य-		
वज्या धूपाः	७२	४	वस्था	"	६
आद्धे दीपाः	"	११	पात्रालम्भनम्	"	९
आद्धे वज्या दीपाः	"	१६	अङ्गुष्ठनिवेशनविधिः	"	१२
आद्धे आच्छादनम्	"	१६	भूमौ सङ्कल्पोदकदानम्	"	२४
आद्धे आच्छादनादाने प्रत्यवायः	७२	२१	संकल्पोदकदानस्य स्थलविशेष-		
आद्धे वज्यान्याच्छादनानि	"	२४	कथनम्	७८	१
आद्धे पादुकादीनां निषेधः	७३	१	संकल्पोदकदानात्प्राक् । अङ्गस्पर्श-		
आद्धे वज्योपवीतदानविधिः	"	३	पात्रोद्धरणनिषेधः	"	३
आद्धे भोजनपात्राणि	"	९	अपोशानं विनाऽन्नग्रहणनिषेधः	"	९
आद्धे वज्यभोजनपात्राणि	"	१६	घृतपात्रासादनम्	"	१६
आद्धे परिवेषणविधिः	७४	४	आद्धे हविर्गुणप्रश्ननिषेधः	"	१८
हस्तेन परिवेषणनिषेधः	"	८	अपोशाने विशेषः	"	२१
आयसेन परिवेषणनिषेधः	"	११	पित्र्यान्नेन भोक्तृणां बलिदान-		
आयसे परिवेषणनिषेधः	"	१३	निषेधः	७९	१
काष्ठनिर्मितद्वयादिना परिवेषण-			भोजने आह्वणानामन्योन्यस्पर्शं		
निषेधः	"	२१	कर्तव्यम्	"	
उत्तुम्बरकाष्ठस्य प्राज्ञस्त्यम्	"	२३	उच्छिष्टस्पर्शं कर्तव्यम्	"	१३
द्वौर्देयपदार्थाः	७९	१	भोजनपात्राणामन्योन्यस्पर्शं कर्तव्यम्	७९	१६
हस्तदेयपदार्थाः	"	२	चाण्डालादिभिर्हृष्टे कर्तव्यम्	"	१९
विषय्येण परिवेषणे निषेधः	"	३	भोजनकाले गुदस्त्रावे	"	२२
अपेक्षितवस्त्वयाचने विप्रस्य दोषः	"	६	भोजनकाले भाषणादिनिषेधः	"	२६
अपेक्षितवस्त्वदाने आद्धकर्तुर्दोषः	"	६	मासिके सांवत्सरिके च भोजनका-		
आद्धे भोजनमध्ये भाषणविरामा-			ले वमने निर्णयः	८०	११
दिनिषेधः	"	७	अमावास्यादिषु आद्धविघ्ने निर्णयः	८२	१२
आद्धे भोजनपात्रे पीतशेषजलपा-			मासिकस्याऽऽब्धिकस्य च पक्वा-		
तेऽभोज्यत्वम्	"	११	न्नेनैव करणीयता	"	१७
आद्धे मण्डलार्थं द्रव्याणि	"	१३	आद्धे सूतकनदिविघ्ने निर्णयः	८२	१९

विषयानुक्रमः

विषयाः	पृ०	पं०	विषयाः	पृ०	पं०
श्राद्धप्रारम्भानन्तरं सूतकाद्यभावः	"	२२	आसनादिकर्मासु नामोल्लेखः	११	१०
मृतादिप्रारम्भनिर्णयः	"	२३	आवाहनादौ गोत्रनामोल्लेखः	"	१३
भोजनमध्ये श्राद्धकर्तुः सम्बन्धि-			गोत्रादीनामुल्लेखक्रमः	"	२१
मरणे निर्णयः	८३	९	गोत्रं सकारयुक्तं वक्तव्यम्	"	२४
सूतकादिमध्ये श्राद्धप्राप्तौ निर्णयः	"	१२	गोत्राज्ञाने निर्णयः	९२	६
विकिरदानविधिः	८४	१	नामाज्ञाने निर्णयः	"	८
पात्रचालनम्	"	११	श्राद्धे आचमनकालाः	"	१०
पात्रचालनेऽधिकारिनिर्णयः	"	१८	पवित्रविसर्जनानि	"	१२
पिण्डदानम्	"	२१	श्राद्धादिकर्मासु ऋषिद्वयोक्तारो-		
पिण्डेषु माषनिषेधः	"	२४	ल्लेखनिषेधः	"	२०
पिण्डस्याष्टाङ्गानि	८६	३	श्राद्धद्वयसंपाते निर्णयः	९३	१
पिण्डदानदेशनिर्णयः	"	६	कचिविवताभेदे उभयोरपि कर्तव्य-		
पिण्डप्रमाणम्	"	१७	त्वम्	९४	१
महालयादौ पिण्डशब्दप्रयोगोऽन्य-			अनेकश्राद्धकर्तव्यतायां पौर्वापर्य-		
त्रान्नशब्दस्य	८६	२२	निर्णयः	"	१५
पिण्डोपघाते निर्णयः	"	२५	मातापित्रोरकदिने पितुः प्रथमं		
पिण्डप्रतिपत्तिः	८६	१२	श्राद्धमनुष्ठेयम्	"	१८
काम्या पिण्डप्रतिपत्तिः	"	१६	एकस्मिन् दिने निमित्तभेदे श्राद्ध-		
पिण्डदाने निषिद्धकालः	"	२४	द्वयादि भवत्येव	९५	२
पिण्डदानप्रतिप्रसवः	८७	१९	पार्वण्येकोद्दिष्टयोः पार्वण्यस्य प्राथम्यम्	"	१६
तत्र पिण्डदाने विशेषः	८८	१	समानधर्मकश्राद्धानां तन्त्रेणानुष्ठानम्	९६	२
मघादौ पिण्डदाननिषेधः	"	१२	तत्र पाकविकिरयोस्तन्त्रे पिण्डदानं		
तिथिवारप्रयुक्तनिषेधस्तन्निमित्त-			पृथक्	"	५
कपिण्डदानस्यैव नान्यनिमि-			महालयश्राद्धविधिः		८
त्तकस्य	"	२०	तत्रापरपक्षविधानम्	९६	१०
श्राद्धे विद्येदेवनामानि	९०	२	महालये षोडशदिननिर्णयः	९७	१
वस्वादिऽज्ञाः	"	६	महालये मातामहवर्गस्यावश्यकत्वम्	"	३
अपसव्येन क्रियमाणानि कर्माणि	"	१०	महालयकरणे फलम्	"	१३
पवित्रकरणम्	"	१५	महालयाकरणे दोषः	"	१५
श्राद्धे देवपूर्वाणि कर्माणि	"	१७	अपरपक्षकश्राद्धविषये पक्षचतुष्टयम्	९८	२
दैवकर्मैतिकर्तव्यता	"	१९	महालयश्राद्धे तु निर्णयः	"	१६
पितृकर्मैतिकर्तव्यता	"	२१	प्रथमवर्षे महालयश्राद्धनिषेधः	९९	५
देवपूजने दक्षिणपादादिमूर्धक्रमः	"	२३	प्रथमवर्षे महालयाभ्यनुज्ञा	"	१०
पितृपूजने वामशिर आदिपादान्तक्रमः	"	२४	अपरपक्षे भरणश्राद्धविधिः	"	१४
श्राद्धकर्तृनियमाः	९१	१	नवद्वैतस्यद्वादशदैवत्यश्राद्धम्		१६
स्वागतादिषट्कर्माणि सव्येन भ-			अनेकमायुक्तपुरुषकर्तृकश्राद्धे मा-		
वन्ति	९१	६	तृणां पिण्डाद्यदानविधिः	"	२२
उद्देश्यपितृणां विभक्तिनिर्देशः	"	८			

विषयः	पृ०	पं०
महालायाष्टमोत्रयोदशीआहस्य		
गयाआहस्यतुल्यता	२४	२४
महालयनवम्यां मातुः पृथक् आहस्य	१००	३
मातामहीपार्वणस्य देशकुलाचारतः		
कर्तव्यता	१६	१६
जीवन्मातृकस्य सापत्नमातृमुख्य-		
पार्वणनिषेधः	२५	२५
सकृन्महालयपक्षे तिथ्यादिविशेषः	२७	२७
आहस्योद्देश्याः	१०१	८
एकोद्दिष्टविधानं केषामिति निरु-		
पणम्	२४	२४
एकोद्दिष्टआहविधिः	१०२	१४
एकोद्दिष्टे पाणिहोमः	१७	१७
एकोद्दिष्टे पिण्डदानदेशः	२६	२६
युगपद् एककर्तृकानेकआहकरणे		
पाकैक्यम्	१०३	३
संन्यासिमहालयकालो द्वादश्येव	५	५
मवात्रयोदशीआहस्य	१८	१८
तच्च सर्वैः पुत्रैः पृथक् कार्यम्	२१	२१
त्रयोदश्यां आहनिषेधः केवलपि-		
तृवर्गआहपरः	१०४	२
मवात्रयोदशीआहस्ये पिण्डदाननिषेधः	१०	१०
मवात्रयोदशीआहफलम्	१३	१३
चतुर्दशीआहस्य	१७	१७
चतुर्दश्यां श्राद्धहृतस्यैव आहनि-		
यमः	१०५	३
श्राद्धहृतस्य पितृश्रतुर्दश्यां आहकृते-		
ऽपि स्मृततिथावपि महालयआ-		
ह्वानुष्ठानविधिः	५	५
पितामहस्यापि श्राद्धहृतस्य महालय-		
चतुर्दश्यां पृथगेकोद्दिष्टम्	१५	१५
प्रपितामहेऽपि शस्त्रहते तत्र पार्व-		
णमेव	२२	२२
शस्त्रहृतआह मवास्वपि पिण्ड-		
दानम्	१०६	११
चतुर्दश्यातिक्रमे शस्त्रहृतस्यापि		
पार्वणम्	१८	१८

विषयः	पृ०	पं०
तीर्थआहविधिः	२३	२३
तीर्थआहं तीर्थोपवासमुण्डनस्नान-		
पूर्वकमनुष्ठेयम्	१०७	१८
तीर्थे तपेण आह्वात्पूर्वमेवानुष्ठेयम्	२०	२०
तीर्थे निषिद्धकालादिवर्जनाभावः	२३	२३
पुनस्तत्तीर्थगमने दशमासेभ्यः आ-		
ह्नमावश्यकं ततोऽर्वाकृताह-		
तम्	१०८	६
प्रयागे विशेषः	१२	१२
पुत्रवत्या विधवया तीर्थे आहं न		
कार्यम्	१७	१७
अपुत्रया विधवया तीर्थे आहं कार्यम्	२०	२०
अनुपनीतोऽपि तीर्थआहं कुर्यात्	२१	२१
स्त्रीशूद्रानुपनीतपुत्रकर्तृकआहं वि-		
शेषः	२७	२७
तीर्थआहं अर्घ्यावाहनादिनिषेधः	१०९	५
तीर्थआहं ब्राह्मणपरीक्षणनिषेधः	१	१
विद्वद्ब्राह्मणागमने तीर्थआह-		
विधिः	१	१
तीर्थआहं पिण्डप्रतिपत्तिः	११	११
गयाआहनिर्णयः	१४	१४
गयाआहं सर्वैः पृथक् कर्तव्यम्	१६	१६
गयायां पिण्डद्रव्याणि	११०	८
संन्यासिभिः आहस्यले दण्डस्पर्श-		
मात्रं कार्यम्	२५	२५
गयायां पतितानामपि संवत्सरोर्ध्वं		
आहविधिः	१११	६
नित्यआहस्य	१४	१४
आमआहनिमित्तानि	१११	२१
शूद्रैस्तु आमआहमेव कार्यम्	११२	१
ग्रहणेऽप्यामआहमेव	११	११
मासिके आमआहनिषेधः	१७	१७
आब्दिके आमआहनिषेधः	१७	१७
सपिण्डनादावामआहनिषेधः	१७	१७
भार्यायां रजस्वलायां आहविधिः	२५	२५
रजस्वलायाः सप्ताहमनुचित्वं रज-		
सो निवृत्त्यभावे	११३	२२

विषयानुक्रमः ।

विषयाः	पृ० पं०	विषयाः	पृ० पं०
आमश्राद्धेऽग्नौकरणम्	२६	श्राद्धदिने रात्रौभोजननिषेधः	१०
आमश्राद्धे पिण्डदानम्	२७	श्राद्धीयोच्छिष्टमार्जनविधिः	१२
अमावास्यायां पिण्डब्राह्मणभोजनयोरामपक्वान्नविपर्ययनिषेधः	११४ ३	श्राद्धीयोच्छिष्टस्य शूद्रदाननिषेधः	१६
आमश्राद्धे चतुर्गुणं द्विगुणं वाऽन्नं दत्तव्यम्	६	श्राद्धशेषस्य शूद्रदाननिषेधः	२०
आमश्राद्धे नियमनिषेधः	११	श्राद्धेऽग्निकवैष्वदेवकालविधिः	२४
हेमश्राद्धेऽष्टगुणं हेमदातव्यम्	९	श्राद्धे सारिनकवैष्वदेवकालविधिः	१२९ १६
हेमश्राद्धादौ नियमनिषेधः	११	श्राद्धे वैष्वदेवपाकनिर्णयः	१३० ३
हेमामश्राद्धयोः विकिरादिनिषेधः	१५	श्राद्धाङ्गतिलतर्पणविधिः	१३१ १
हेमश्राद्धनिमित्तानि	२२	तिलतर्पणरहितश्राद्धानि	१३२ १
हेमश्राद्धे आमश्राद्धीयविशेषाः	२३	तिलतर्पणनिषेधः	७
आमश्राद्धे ऊहाः	११२ ४	तिलतर्पणनिषेधापवादः	२१
द्रव्याभावे श्राद्धविधिः	११५ १५	तिलविशेषाणां तर्पणविशेषो विनि- योगविधिः	१३३ १४
पात्राभावे श्राद्धविधिः	२४	तर्पणार्थं तिलग्रहणविधिः	१७
अतिदरिद्रस्य श्राद्धविधिः	११६ ५	तर्पणार्थं दर्भधारणे विशेषः	१३४ ७
सङ्कुलपश्राद्धम्	१४	एकहस्तेन तर्पणनिषेधः	१७
नान्दीश्राद्धनिमित्तानि	११७ ९	उदकादौ तर्पणनिषेधः	२५
नान्दीश्राद्धे विशेषः	११८ १	तर्पणे प्रथमान्तेन वाचनविधिः	१३५ २
क्षयाहे पार्वणौकोद्दिष्टश्राद्धनिर्णयः	१८	तर्पणेऽञ्जलिसंख्याविधिः	५
स्त्रीश्राद्धनिर्णयः	१२० १९	तर्पणे सम्बन्धाद्युच्चारणविधिः	११
स्त्रीणां श्राद्धे सुवासिनी भोजन- विधिः	१२१ २२	दाहेऽग्निनिर्णयः	१२६ ४
संन्यासिश्राद्धनिर्णयः	१२२ ४	निषिद्धा अग्नयः	२०
विधवाकर्तृकपार्वणनिर्णयः	१६	दाहार्थं शूद्रणाग्निकाष्ठाद्यानयन- निषेधः	२२
स्त्रीकर्तृकश्राद्धेऽपसव्यकरणविधिः	१२३ १२	कपालाग्निनिष्पादनविधिः	१३७ ५
अविभक्तकर्तृकश्राद्धनिर्णयः	१४	उत्तपनाग्निनिष्पादनविधिः	८
संस्तुष्टिकर्तृकश्राद्धनिर्णयः	१२४ २	आदितारगनेः पत्न्यापूर्वं मृताया श्रौतारिगना दाहः	१०
जीवत्पितृकस्य श्राद्धानधिकारः	६	अनेकभायस्य कनिष्ठास्त्रीमरणे नि- र्मन्थ्येन दाहः	२६
जीवत्पितृकस्य कृष्णतिलैस्तर्पण- निषेधः	९	आदितारग्नयोः सहमरणे दाह- विधिः	१३८ ५
जीवत्पितृकस्य मातृश्राद्धेऽधिकारः	१९	रात्रिमृतस्य रात्रावेव दाहः	९
पार्वणश्राद्धानुक्रमणी	२३	रात्रौ दाहाङ्गवपननिषेधः	११
श्राद्धकर्तृर्भोजनविधिः	१२५ ४	पयुषितदाहे प्रायश्चित्तम्	१८
श्राद्धकर्तुः पराङ्गग्रहणनिषेधः	११	रात्रिदाहे विशेषः	१३९ १
नित्योपवासदिने श्राद्धकरणे आप्रा- णमात्रम्	१२७ १	दाहकालेऽग्निनाशे विशेषः	८

विषयाः	पृ०	पं०	विषयाः	पृ०	पं०
नग्नस्य दाहनिषेधः	॥	२०	बालापत्याया अन्वारोहणनिषेधः	॥	२६
शवस्य चण्डालादिरूपार्थं प्रायश्चित्तम्	॥	२९	गर्भिण्या अन्वारोहणनिषेधः	१६४	२७
ऊनद्विवाषिकस्य दाहनिषेधः	१४०	३	अन्वारोहणतपसोर्मुख्यामुख्यत्व- विवेकः	१६६	३
सेन्यासिनां दाहनिषेधः	॥	१०	रजस्वलाया अपि सहगमनविधिः	॥	११
पतितानां दाहनिषेधः	॥	२०	मृते भर्तारि रजस्वलायाः शुद्धि- विधिः	॥	१३
आत्मघातिनां दाहनिषेधः	॥	२६	द्रोणप्रमाणम्	॥	१५
आहिताग्नेर्दाहासम्भवेऽग्न्यादि- प्रतिपत्तिः	१४३	१०	चित्तिभ्रष्टायाः प्रायश्चित्ताम्	१६६	१९
आत्मघातिप्रभृतीनां दाहादिकरणे प्रायश्चित्तम्	॥	२६	अन्वारोहणद्वैविध्यम्	१६७	१३
पतितानां दाहादौ प्रायश्चित्तम्	१४४	४	सहगमनम्	॥	१४
आत्महादीनां संवत्सरोर्ध्वमौर्ध्व- देहिकविधिः	,	७	अनुगमनम्	॥	१५
दुर्मरणे प्रायश्चित्तम्	१४५	२६	ब्राह्मण्याः सहगमने एवाधिकारः	॥	१७
खट्वायां मरणे प्रायश्चित्तम्	१४६	१५	क्षत्रियादीनामुभयत्राधिकारः	१६८	४
अन्तरिक्षमरणे प्रायश्चित्तम्	॥	१८	सहगमनेति कतव्यता	१६८	५
आत्मघात प्रायश्चित्तम्	॥	२१	देशान्तरमृते पत्यौ पूर्णशरदादेऽनु- गमनविधिः	१६८	९
पतितानां संवत्सरोर्ध्वमौर्ध्वदेहि- कविधिः	१४७	२	संघातमृते विशेषः	१६९	२
पतितानां वर्षोर्ध्वमपि सामान्य- प्रायश्चित्ता कृत्वौर्ध्वदेहिकं कार्यम्	॥	२०	तत्र पतिपत्न्योः	॥	४
साधारणासाधारणोभयप्रायश्चित्ता- नुष्ठानम्	॥	२५	पितापुत्रयोः	॥	७
पतितानां वर्षोर्ध्वं गयाश्राद्ध- विधिः	१४८	४	ज्येष्ठ कनिष्ठभ्रात्रोः	॥	९
पतितादिविषये दाहादि विधिनिषे- धव्यवस्था	॥	८	त्रिदण्डिसंस्कारः	॥	१२
पतितादीनां संवत्सराद्वर्गौर्ध्वदे- हिकविधिः	१५१	११	ब्रह्मचारिसंस्कारः	१६०	२०
प्रमादेन पूर्वोक्तनिमित्तमरणे दाहादि,	१९		कुष्ठिसंस्कारः	१६२	१
वैधोषायेन मरणे दाहादि प्रतिषे- धाभावः	१५२	४	गर्भिणीसंस्कारः	॥	१२
वैधमरणविधिः	॥	६	सूतिकासंस्कारः	१६३	२२
अन्वारोहणविधिः	१५४	६	सूतिकाकरणे प्रथमऋते प्रायश्चि- त्तम्	१६४	११
पतिव्रता लक्षणम्	॥	२३	द्वितीयऋते सूतिकाकरणे प्राय- श्चित्तम्	॥	१४
			तृतीयऋते सूतिकाकरणे प्रायश्चि- त्तम्	॥	१७
			अशक्तस्य पक्षान्तरम्	॥	२०
			दशाहोत्तरं सूतिकाकरणे प्रायश्चि- त्तम्	॥	२३
			रजस्वलासंस्कारः	१६५	३
			अन्तरिक्षमरणे प्रायश्चित्ताम्	॥	२०

विषयाः	पृ०	पं०	विषयाः	पृ०	पं०
वह्नौ मरणे प्रायश्चित्तम्	„	„	त्रिवर्षपर्यन्तं दाहोदकदानविकल्पः,,	२	२
जले मरणे प्रायश्चित्तम्	„	„	असंस्कृतस्य पिण्डदानविधिः	„	८
रजस्वलामरणे प्रायश्चित्तम्	„	२१	उपनयनोत्तरं जात्याशौचम्	१७९	१
सूक्तिकामरणे प्रायश्चित्तम्	„	„	शूद्रस्य तु पञ्चवर्षाध्वं जात्याशौ-		
पञ्चकमुतसंस्कारः	१६६	१३	चम्	„	२
त्रिपादक्षमृतसंस्कारः	१६८	२६	कुमारीणां पिण्डविधिः	„	१२
देशान्तरमृताहिताग्निसंस्कारः	१६९	६	कृतचूडकुमारीणां सासिरुपयन्तं		
प्रोषितस्य जीवद्वातीया अनाकर्णने			नियतम्	„	१९
संस्कारः	२४		कृतचूडकुमारीणां सांवत्सरिकमौ-		
प्रोषितसंस्कारदिननिर्णयः	१७०	१९	च्छिकम्	„	२०
कृतौध्वदैहिकप्रत्यागमने संस्कारः,,	२२		पाथेयश्चाद्रम्	„	२२
प्रोषितजीवद्वातीनाकर्णने स्त्रियाः			अस्थिसञ्चयनम्	१८०	४
सहगमनम्	१७१	१५	अस्थिसञ्चयने वर्णविशेषेण काल-		
संस्कृतस्य पिण्डोदकदानविधिः	१७२	६	व्यवस्था	„	१४
दशपिण्डदानविधिः	„	१७	अस्थिसञ्चयने निषिद्धवारतिथि-		
पिण्डनिर्वापदेशः	१७३	२२	नक्षत्राणि	१८१	४
पिण्डद्रव्याणि	१७४	३	संस्कारादेव सर्वेषामग्न्यनग्निमता-		
दशपिण्डेषु द्रव्यैक्यनियमः	„	८	मस्थिसञ्चयनकालगणना	„	८
दशपिण्डेषु कर्त्रैक्यनियमः	„	१०	अस्थिसञ्चयनेतिकर्तव्यता	„	१३
दशपिण्डेषु देशैक्यनियमः	„	१६	अस्थनां तीर्थक्षेपविधिः	१८२	१
दशपिण्डेषु देशौक्यवापवादः	„	२४	अस्थनां समधा वेष्टनानि	„	५
सहगमने दम्पत्योः पिण्डेषु द्रव्या-			अस्थिषु शुद्ध्यर्थं हेमादिनिक्षेपः	„	७
द्योक्त्वनियमः	१७५	३	अस्थनां तीर्थक्षेपाङ्गहोमविधिः	„	९
पिण्डानामवयवपूरकत्वम्	„	१२	तीर्थस्थिक्षेपानन्तरं हेमश्चाद्रविधिः,,	१३	
दशमपिण्डस्य वर्णविशेषेणोत्कर्षः	„	२३	असम्बन्धस्थिवहने प्रायश्चित्तम्	„	१५
ब्राह्मणानां दश पिण्डाः	„	२७	नवश्चाद्रधानि	„	३२
क्षत्रियाणां द्वादश पिण्डाः	„	„	वर्णविशेषेण नवश्चाद्रव्यवस्था	१८३	३
वैश्यानां पञ्चदश पिण्डाः	१७६	१	नवश्चाद्रधान्तराये निर्णयः	१८४	१०
शूद्रस्य त्रिंशत्पिण्डाः	„	„	नन्दादिदिनेषु नवश्चाद्रधं न क-		
सर्गवर्णानां दशपिण्डविधिः	„	६	र्तव्यम्	„	१७
सर्गवर्णानां पिण्डत्रयविधिः	„	८	नवश्चाद्रधे द्रव्यम्	„	२०
पिण्डसंख्याव्यवस्था	„	१३	उदकदानविधिः	„	२४
पिण्डभ्रयदानस्यःपुपनीतविषयत्वम्,,	१९		उदकदानमन्त्रः	१८६	६
प्रत्यहं पिण्डदानाशक्तौ पक्षान्तरम्,,	२१		ब्रह्मचारिपतितादिभिरुदकदानं न		
त्र्यहाद्याशाचे दशपिण्डविधिः	१७३	२४	कार्यम्	„	३२
युद्धहृतस्य पिण्डविधिः	१७७	१३	उदकदानानहं:	„	२
अनुपनीतपिण्डविधिः	„	२१	आशौचदिनकर्तव्यधर्माः	१८७	४
त्रिवर्षस्य कृतचौलस्य वा मरणे-			प्रेतश्चाद्रधनिषिद्धवस्तुनि	„	१०
त्र्यहाशौचम्	१७८	१	अशौचे ज्ञातिभिः सहभोजनम्	„	१७

विषयाः	पृ०	पं०
अशौचेऽसपिण्डानां भोजननिषेधः	२०	२०
अशौचे सपिण्डानां भोजने न दोषः	२६	२६
मरणाशौचे ताम्बूलभक्षणनिषेधः	१८८	३
क्षारनिरूपणम्	७	७
आशौचे मत्स्यमांसादिनिषेधः	१८९	४
शय्यासनादिनिषेधः	१८९	८
आशौचे यजनयाजनादि निषेधः	१९०	१
आशौचे त्यक्ताध्ययनादिकर्मणां		
तदन्ते तदुपादानकालः	२४	२४
आशौचे सन्ध्योपासनप्रकारः	१९१	१२
आशौचे प्राणाग्निहोत्रं न		
त्याज्यम्	८	८
आशौचे श्रौतस्मार्तहोमेतिकर्त-		
व्यता	१२	१२
अशक्तस्य सपिण्डद्वाराऽऽशौचेऽग्नि		
होत्रानुष्ठानम्	१९५	११
अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठाने सपि-		
ण्डस्यापि सद्यः शौचम्	१४	१४
सपिण्डाभावे अन्येन कारयितव्यम्	१७	१७
आशौचे वैतानिककर्मत्यागे		
प्रत्यवायः	२२	२२
प्रथमाद्विमात्प्रागाशौचे तु वैता-		
निककर्मत्यागः	१९६	३
अन्यस्याप्यभावे स्वयमशक्तौ		
पक्षान्तरम्	१०	१०
स्मार्तहोमनिर्णयः	२०	२०
स्मार्तहोमे यजमानस्य त्यागमात्रे		
सद्याशुद्धिर्ननु प्रक्षेपेऽपि	१९७	४
पारस्करमते आशौचे स्मार्तकर्म-		
णः पाक्षिकत्वम्	१४	१४
एवञ्च स्मार्तहोमोऽन्येनैव कार-		
यितव्यः	१७	१७
अन्यासम्भवे समारोप्याशौचान्ते-		
तदनुष्ठानम्	२२	२२
आशौचमध्ये श्रौतहोमद्रव्य-		
विधिः	१९८	१
आशौचमध्ये स्मार्तहोमद्रव्यविधिः	८	८
ब्रह्मचारिण आशौचेऽपि स्वकर्मा-		
नुष्ठानम्	१२	१२

विषयाः	पृ०	पं०
काम्ये कर्मणि कचित्सद्यः शौचम्	१७	१७
नैमित्तिकेऽपि कर्मणि कचित्सद्यः		
शौचम्	१९९	४
अत्यावश्यकनित्यनैमित्तिकका-		
म्येषु सद्यः शौचम्	२००	१
कर्मतः सद्यःशौचनिर्णयः	९	९
भोजनमध्ये दातुराशौचप्राप्तौ		
निर्णयः	२०२	१
अशौचान्तदिनकृत्यम्	१५	१५
आशौचानुभाविनां क्षौरकर्म	२०३	१४
गभिणीपतेरपीदमावश्यकम्	२५	२५
आशौचे क्षौरकर्माकरणे प्रत्य-		
वायः	२०४	१०
प्रेतपत्न्याः क्षौरदिननिर्णयः	२०४	२१
शिलानाशे द्विजानां पुनः सं-		
स्कारः कुशशिलानिधानं च	२०५	१
उत्तरीयादिविपर्यये निर्णयः	८	८
अश्वविनाशे विधिः	१७	१७
नष्टाश्वमनोऽश्मान्तरग्रहणानन्तरं		
प्राप्तौविधिः	२०	२०
शूकरादिभिः पिण्डस्त्स्पर्शं प्राय-		
श्चित्ताम्	२३	२३
दशाहमध्ये दर्शपाते निर्णयः	२०६	१
चतुर्दश्यां मृतस्य मध्ये दर्शपाते		
ऽपि नापकर्षः	२०६	१४
दशाहमध्ये संक्रान्तिव्यतीपात-		
पातेक्रियाऽपकर्षः	१८	१८
पित्रौरौर्ध्वदेहिकस्य नापकर्षः	२०	२०
त्रयहोत्तरं दर्शपाते पित्रोरप्यपकर्षः	२६	२६
आशौचसम्पाते निर्णयः	२०७	१३
एकादशाहकृत्यम्	२४	२४
ब्राह्मणस्यैकोद्विष्टश्चाद्धमेकादशेऽ-		
हनि	२२८	२६
क्षत्रियादीनां तत्तदाशौचोत्तरदिने	२२	२२
केषांचिन्मते सर्ववर्णानामाद्यश्चा-		
द्धमेकादशदिने	२०९	४
आहिताग्नेर्द्वाहादेकादशाहो आद्य-		
श्चाद्धम्	२१०	२६

विषयाः	पृ०	पं०
[सद्यः शौचिनामप्याद्यश्राद्धमे-		
कादशदिने	२११	११
[अतिक्रान्तविषये सद्यः शौचे सद्य		
एवाद्यश्राद्धम्	"	१४
त्र्यहाशौचिनामप्याद्यश्राद्धमेका-		
दशेऽहनि	"	१६
अतिक्रान्तविषये त्र्यहाशौचे त्र्य-		
हानन्तरम्	"	१८
पूर्वोक्तविषये प्राचीनमतम्	"	१९
संन्यासिनामेकादशाहे पार्वण-		
श्राद्धम्	"	२१
एकोद्दिष्टश्राद्धकरणासम्भव		
होमविधिः	"	२४
होमपक्षेऽपि तदनन्तरं पुनर्ब्राह्मण		
भोजनम्	२१२	२
एकोद्दिष्टश्राद्धानुष्ठानं विना		
संस्कृत्यैनांशौचनिवृत्तिः	"	५
प्रेतश्राद्धधर्माः	२१२	७
एकादशाहे कृत्यान्तरम्	२१३	१८
शय्यावस्त्रालङ्कारादिदानम्	"	२०
कपिलागोदानम्	"	२८
वृषोत्सर्गः	२१४	१
"	"	५
वृषालाभे दर्भादिनिर्मितवृषोत्सर्ग-		
विधिः	"	१३
तत्स्थाप्यसम्भवे होममात्रविधिः	"	१९
वृषोत्सर्गं वत्सतरोणां संख्या	"	२३
पुत्रवत्याः सधवाया वृषोत्सर्ग-		
निषेधः	२१५	२
" " गोमात्रदानम्	"	"
सधवात्वस्यैव वृषोत्सर्गाभावि-		
मिचता	"	८
षोडशश्राद्धानि	"	१५
वर्षमध्येऽधिमासप्राप्तौ सप्तदश-		
श्राद्धानि	२१६	७
सत्रासंक्रान्ते पिण्डरहितश्राद्धं		
संक्रान्ते लघुतम्	"	२७
अधिकमासप्राप्ता श्राद्धनिषेधो		
मतान्तरेण	२१७	३

विषयाः	पृ०	पं०
ऊनमासिकादीनां कालविधिः	"	८
ऊनमासिकश्राद्धे विशेषविधिः	"	१५
कियद्दिनैरुने ऊनमासिका-		
दीनि कर्तव्यानीति निर्णयः	"	२१
षोडशश्राद्धानां दिननिर्णयः	२१८	११
षोडशश्राद्धाकरणे दोषः	२१९	१
षोडशश्राद्धानां कालः	"	५
सपिण्डीकरणात्पूर्वं षोडशश्राद्धा-		
नामपकर्षः	"	२२
अपकृत्य कृतानामपि षोडशश्रा-		
द्धानां पुनः स्वकालेऽनुष्ठानम्	२२०	३
सपिण्डनात्पूर्वं षोडशश्राद्धाना-		
मेकोद्दिष्टविधिनाऽनुष्ठानम्	"	१५
तदूर्ध्वं तु पावर्णेकोद्दिष्टयोर्वि-		
कल्पः	२२१	१
संवत्सरमध्ये वृद्धिप्राप्तौ अपकृत्य-		
कृतानामपि पुनरपकर्षः	"	४
वृष्ट्युत्तरं मासिकादिनिषेधः	"	१०
सचार्ये निषेध आचतुर्थेऽपिण्डानाम्	"	१४
वृद्धि विना मासिकाद्यपकर्षे निषेधः	"	२६
अशौचादिना मासिकादिविघ्ने		
निर्णयः	२२२	३
अन्तरितमासिकानां कालिकमा-		
सिकेन तन्त्रेणानुष्ठानम्	"	८
सपिण्डीकरणम्	"	१२
तत्कालनिर्णयः कर्तुं प्रेतयोर्द्वयोर्नि-		
रग्निकत्वे	"	१३
द्वयोः साग्निकत्वे सपिण्डनकालः	"	२५
कर्तुं साग्निकत्वे निरग्निकसपि-		
ण्डनकालः	२२३	४
कर्तुं निरग्निकत्वे साग्निकसपि-		
ण्डनकालः	"	११
साग्नेः कर्तुं रेकादशाहे दर्शपाते		
तत्रैव सपिण्डनम्	"	१४
सपिण्डीकरणार्थं द्वादशाहस्य प्रा-		
शस्त्यम्	२२४	१२
वृद्धिश्राद्धोपस्थितिरिकः सपि-		
ण्डनकालः	२२५	५
वृद्धिश्राद्धप्रासावधिकारिणोऽसा-		

विषयः	पृ०	पं०
ब्रिह्येऽन्येनापि सपिण्डनमनु-		
धेयम्	"	१४
वृद्धिनिमित्तं सपिण्डनापकर्षं सा-		
सिक्तानामपकर्षः	"	१९
प्रमादाद्द्वादशाहे सपिण्डनानुष्ठाने		
त्रिपक्षादावनुधेयता	२२६	२२
त्रिपक्षादिविहितकालेषु तदननुष्ठा-		
ने कालान्तरविधिः	२२७	२
सपिण्डने वर्ज्यकालः	"	८
सपिण्डीकरणं मलमासेऽपि भवति,	११	
सपिण्डनाधिकारिणः	"	२२
ब्राह्मणसपिण्डने पारशवस्याप्य-		
धिकारः	२२८	३
पारशवलक्षणम्	"	७
सर्वेषामपि पुत्राणां सपिण्डनाधि-		
कारेऽपि तत्रैकेनैव तत् करणीयम्,	१४	
सपिण्डनान्तश्राद्धेषु पृथक्कर्तव्य-		
तानिषेधः	"	१८
सपिण्डनान्तश्राद्धेषु ज्येष्ठपुत्रस्या-		
धिकारः	२२८	२०
एकेन करणेऽन्येषां प्रत्यवाया-		
भावः	२२९	१
सपिण्डीकरणोत्तरं सांवत्सरिका-		
दावविभक्तानामनियमः	"	१४
विभक्तानां तु पृथगेव सांवत्सरि-		
कादिश्राद्धानुष्ठानम्	२३०	४
ज्येष्ठस्यासन्निधाने तदननुष्ठान-		
सपिण्डनाधिकारः	"	५
काश्यादिमुक्तिक्षेत्रेषु मृतसपिण्ड-		
नेऽसपिण्डस्याप्यधिकारः	"	२१
ज्येष्ठस्य सपिण्डीकरणानुष्ठानमत्या-		
वश्यकम्	२३१	४
ज्येष्ठक्रियमाणपुनः सपिण्डीकरण-		
मेकादशाहे	"	२०
पुनःसपिण्डीकरणनिमित्तानि	"	२५
पुनःसपिण्डीकरणे विशेषः	२३२	११
पित्रोर्दाहादिकमश्रवणे देशान्तरे		
पुनः सपिण्डनमात्रानुष्ठानं न-		
तु षोडशीश्राद्धानामपि	"	२०

विषयः	पृ०	पं०
पुनः सपिण्डीकरणेऽपरोऽपि व-		
शेषः	२३३	१
पुत्राभावे पौत्रस्य सपिण्डना-		
दावधिकारः	"	८
पुत्रसत्त्वे पौत्रस्य श्राद्धषोडशक-		
रणनिषेधः	"	११
पौत्राभावे प्रपौत्रादीनां क्रमेणा-		
धिकारः	"	१२
सपिण्डाभावे पुत्र्या अधिकारः	"	१५
मातृसपिण्डनाधिकारनिर्णयः	२२३	३
तदभावे सपत्नीजस्य	"	४
तदभावे क्षेत्रजादीनाम्	"	"
तदभावे पत्युः	"	५
तदभावे सपिण्डानाम्	"	"
अन्वारूढायास्तु भर्तुर्ज्येष्ठपुत्र-		
स्यैवाधिकारः	"	१७
सपिण्डीकरणेतिकर्तव्यता	२३५	४
अत्यन्तापदि सपिण्डनविधिः	२३८	१४
मातुः सपिण्डीकरणेतिकर्तव्यता	"	२०
अनुगतमातुः सपिण्डनं पत्यैव		
सहकार्यम्	"	२४
पतितपितृपितामहाभ्यां च सह-		
त्येकः पक्षः	२३९	५
पत्यैकेनैवेत्यपरः	"	६
एकचित्यारोहणे तु पितृसपि-		
ण्डनमेव कार्यं न मातृसपिण्डनम्,	२३	
मातुःसपिण्डनं पितामह्यादिभिः	२४०	१४
मृतभर्तृकमातुः सपिण्डनं पत्या		
पितामह्यावेति विकल्पः	२४१	५
आसुरादिविवाहोढाया मातु-		
र्मातामह्यादिभिः सपिण्डनम्	"	
मातुः सपिण्डनं पुत्रिकापुत्रेण		
मातामहेन सह कार्यम्	२४१	२०
अपुत्रायाः पत्न्याः सपिण्डनं		
तच्छ्रवद्वा	२४२	१२
अपुत्रस्य भर्तुः सपिण्डने पत्न्या		
अधिकारः	"	२०
अपुत्रसपिण्डीकरणकार्याकार्य-		
विचारः	२४३	१

विषयाः	पृ०	पं०
मातुः सापिण्ड्ये गोत्रनिर्णयः	॥	२६
तत्र ब्राह्मणादिविवाहे मातुः		
पितृगोत्रेण सपिण्डनम्	२४४	१
आसुरादिविवाहेमातुर्मातामह-		
गोत्रेण सपिण्डनम्	॥	१७
पुत्रिकाकरणेऽपि मातुर्माताम-		
हगोत्रेण सपिण्डनम्	॥	२३
वैवाहिकसप्तमपदादर्वाक्कन्या-		
मरणे तत्सपिण्डने पित्रादीना-		
मधिकारः स्वगोत्रं च	२४६	१
सप्तमोत्तरतन्मरणे पत्यादीनां		
तत्सपिण्डनेऽधिकारः पति-		
गोत्रञ्च		६
अन्वष्टकादिश्राद्धे येन केनापि-		
सह सपिण्डीकरणे पार्वणं इव-		
श्रुतच्छ्रवश्रम्यामेव	॥	२०
मातामहेन मातुःसापिण्ड्यकरणे-		
मातामहश्राद्धस्य नित्यत्वम्	२४६	८
व्युत्क्रममृतस्य सपिण्डीकण-		
कार्याकार्याविवेकः	॥	११
पित्रादित्रयाणां मध्ये केनापिसह		
सापिण्ड्ये पितृत्वप्राप्तिर्मवति	२४८	८
मातृव्युत्क्रमेण मरणे सपिण्डी-		
करणनिर्णयः	॥	१२
पितृकर्तृकपुत्रसपिण्डने विशेषः	२४९	५
पौत्रप्रपौत्रकर्तृकसपिण्डनाधि-		
कारनिर्णयः	॥	९
यतीनां प्रेतक्रियानिषेधः	॥	२०
यतीनामेकादशेऽहनि केवलपा-		
र्वणविधिः	॥	२६
यतीनां त्रिदण्डग्रहणमात्रेणैव		
प्रेतत्वाभावः	२५०	१
दण्डत्रयनिर्वचनम्	२५१	१
ब्रह्मचारिणां सपिण्डनाभावः	॥	८
शूद्रापुत्रस्य द्विजैः पित्रादिभिः		
सपिण्डनाभावः	॥	१०
पतितादीनां प्रायश्चित्तात्पूर्वं स-		
पिण्डनाभावः	॥	१४

विषयाः	पृ०	पं०
पतितादीनामपि प्रायश्चित्तोत्तरं		
सपिण्डनम्	॥	१५
पाथेयश्राद्धम्	॥	१९
सपिण्डनोत्तर स्वस्तिवाचनम्	॥	२६
सादकुम्भश्राद्धम्	२५२	४
मातापितृमरणे प्रथमाब्दे वज्यानि,	॥	१५
वर्षमध्येऽन्यदीयेकादिष्टादिनि-		
राकरणनिषेधः	॥	२६
वर्षमध्येऽपि गयाश्राद्धाद्यभ्यनुज्ञा	२५३	२७
नान्दीश्राद्धविचारः	२५४	१०
तत्र बह्वृचानामानुलोम्येन मातरः,	॥	१२
बह्वृचानां प्रातिलोम्येनैव ना-		
न्दीश्राद्धमातरः	२५५	९
पार्वणादिश्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	२५७	२५
क्षत्रियादिश्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	२५८	६
आपदि शक्तस्य नवश्राद्धादि-		
भोजने प्रायश्चित्तम्	॥	१०
आपदि अशक्तस्य ननश्राद्धा-		
दिभाजने प्रायश्चित्तम्	॥	१४
अनापदि नवश्राद्धभोजने प्राय-		
श्चित्तम्	॥	१७
संवत्सरोर्ध्वं श्राद्धभोजननिषेधो		
वर्षत्रयमेव	॥	२४
सोऽपि च सांवत्सरिके एव न		
तु दर्शादौ	२५९	१
प्रथमादिवर्षेषु श्राद्धभोजने अ-		
स्थ्यादिभोजनम्	॥	६
मतान्तेण प्रायश्चित्तातारतम्यम्	॥	११
आमश्राद्धे प्रायश्चित्तम्	२६०	२०
साङ्गुलिपकश्राद्धे प्रायश्चित्तम्	॥	२१
ब्रह्मचारिणः कामतो नवश्रा-		
द्धादिभोजने प्रायश्चित्तम्	॥	२२
ब्रह्मचारिणोऽकामतो नवश्रा-		
द्धादिषु प्रायश्चित्तम्	॥	२५
आमश्राद्धे भोजने प्रायश्चित्तार्धम्	२६१	३
अनुक्तप्रायश्चित्ताकामावास्या-		
दिश्राद्धभोजने विशेषः	॥	५
ग्रन्थोपसंहारः	॥	९

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय

बनारस सिटी ।

श्राद्धकल्पलता शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
अवाधीरताः	अवधीरिताः	३	६
पित्रुद्देशेन	पित्रुद्देशेन	३	१३
स्वीकरण	स्वीकरणं	३	२२
फलमुखेनाऽह	फलमुखेनाऽऽह	३	२२
योग्याः	योग्या	५	११
पुसंवनचव	पुंसवने चैव	७	१६
चोच्छले	चोत्सने	९	१३
पितुरवति	पितुरेवेति	१३	२३
रेवाऽधिरः	रेवाऽधिकारः	१४	२७
विशेषण	विशेषेण	१५	५
[सौमिके	[सौमिक	१५	१६
अष्टम्यान्वष्टक्यं	अष्टम्यन्व		
	ष्टक्यं	१८	१६
तृतीयाया	तृतीयायां	२०	२६
समवाऽऽप्नु	समवाऽऽप्नु	२१	१७
नामनि	नामनी	२४	२७
समोक्त्यं	समास्य	२५	२
ननु	नतु	२२	२०
तद्भक्त्यै	तद्भक्त्या	२६	१०
पशुक्षये	पशुःक्षये	२६	१४
स्मान्मृते	स्यान्मृते	२७	९
कार्याकार्येऽनि	कार्याऽकार्यनि	२७	१३
अधिराजै	अधिराज	३४	१३
तद्भर्ता	तद्भर्ता	३७	८
ह्रीविभदा	ह्रीविभेदा	४२	१६
अनधियानस्य	अनधीयानस्य	४३	३
विपनेन	विपणेन	४३	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
सम्बन्धैः । पतितैः सम्बन्धैः	पतितैः	४३	६
समुदायायी	समुदायायी	४४	१
शठः	शठः	४६	१२
निमन्त्रयत	निमन्त्रयेत	४७	१
व्यावाये	व्यवाये	५०	१८
रूकमपि	मरूषकमपि	५६	५
भूतृणं	भूतृणं	५७	२५
दुष्टाना	दुष्ट्यमाना	६०	१२
अनिर्देशा	अनिर्देशा	६०	१३
जिविनार्थ	जीवनार्थ	६३	६
यान्युच्यते	यान्युच्यन्ते	६४	२
दाहित्रपदं	दौहित्रपदं	६५	१
विकलं	विकलं	६६	१
मण्डले	मण्डलम् ।	६६	१३
निरूपणम् ।	निरूपणम् ।	६७	१
प्रदापयेत् ।	प्रदापयेत् ।	६९	१२
गन्धामा	गन्धमा	७०	२३
प्रशस्ता	प्रशस्ताः	७१	६
अर्कपुष्पम्	अर्कपुष्पम्	७१	२१
परिवेशन	परिवेषण	७४	४
देवान् धरतोर्ध्व	देवानघधोर्ध्व	७७	११
मन्योन्य	मन्योन्य	७९	१६
निषिद्धीः	निषिद्धाः	८४	२४
उक्तेऽग्निणा	उक्तोऽग्निणा	८४	२५
निषिद्धी	निषिद्ध	८६	२४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
दग्वाऽप्रदक्षिणम्	दग्वाप्रदक्षि-		
	णम्	९०	१९
उपस्थितैपितुः	उपस्थितपितुः	८४	२१
सर्वश्वै	सर्वत्रै	९४	२२
नभस्याऽपरः	नभस्यस्या-		
	ऽपरः	९६	१५
शस्त्रादिना	शस्त्रादिना	१०५	१८
दिष्टेन	दिष्टेन	१०५	२०
पितृणां	पितृणां	१०७	४
आमश्वाद्धा	आमश्वाद्धा	१११	२१
प्रदर्शनार्थाः	प्रदर्शनार्थाः	११२	२२
अमावास्याऽदि	अमावास्या-		
	दि	११३	१४
दक्षि बद्धरा	दक्षिबद्धरा	११८	१०
चापराम् ।	चापरम् ।	१२३	८
पावण	पार्वण	१२५	हेडिङ्ग
आहुय	आहूय	१२५	३
गायत्री	गायत्री	११	१६
पनैरेषा	पनैरेखा	११	१८
सूत्रदान	सूत्रदान	११	२२
पिण्डाच्चर्च	पिण्डाच्चर्चा	११	२३
येअग्निदग्वा	ये अग्नि-		
	दग्वा	१२८	१६
निष्पन्न	निष्पन्ने	१२९	१
पैठिनसि	पैठिनसिः	११	६
पितृसन्तर्प	पितृसन्तर्प	१३४	९
विणयः	विणयः		
समर्थनै	समर्थन	१३९	१५
कादाचन	कदाचन	१४०	१८
प्रायश्चित्त	प्रायश्चित्त	१४१	११
ब्राह्मणैर्हताः ।	ब्राह्मणैर्हताः	१४३	२
भगवग्न्यानाश	भगवग्न्यानाश	११	८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
मान्यकर्म	मन्त्यकर्म	१४७	हेडिङ्ग
निसि	निर्ण० सि०	१४७	२४
त्यमेतेनैने	त्यमेतेन	१४८	२
और्ध्वदेहिकं	और्ध्वदेहिकं	१४९	२७
ब्रूते	ब्रूते	१५२	२१
कथश्चिदिन्वा	कथश्चिदन्वा	१५५	३
दृष्ट्वा	दृष्ट्वा	१५७	११
माचष्ट	माचष्टे	१५८	१
निःक्रमणं	निष्क्रमणम्	१५९	२३
मृत्तिकां	मृत्तिकां	१६०	२३
कौपानिकान्न	कौपानिकान्न	१६१	१
मन्त्रिता ।	मन्त्रिताः ।	१६६	२६
त्यदि	यदि	१७०	२४
मायुष्मन्तौ	मायुष्मन्तौ	१७१	४
कुर्यादित्सितांश्च	कुर्यादीत्सि-		
	तांश्च	११	४
निर्यापदेश	निर्वापदेश	१७३	हे०
देवतायनं	देवतायनं	११	२५
षोडशकं	षोडशकं	१७५	१०
अनुपनीतापिण्ड	अनुपनीत-		
	पिण्ड	१७७	हे०
अनुपनीतै	अनुपनीत	११	२१
तदोर्ध्व	तदोर्ध्व	१७९	१६
सप्तध	सप्तधा	१८२	६
शुद्धिर्भवति	शुद्धिर्भवति	११	८
विचक्षणः ।	विचक्षणाः ।	११	९
स्पर्शदोषो	स्पर्शदोषो	११	११
नवमभि	नवममभि		
नवश्राद्धं कुर्यात् । नवश्रा-			
नवमादिनकर्त०	द्वं यथ-		
व्यं नवश्राद्धं	न्तरि-		
यद्यन्तरितं	तं	१८३	२१

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
नवव	नववै	१८४	२७	निमित्तन	निमित्तेन	२२६	८
दशमै	दशमे	,,	२७	कालेषू	कालेषु	,,	२६
दशे	दश	,,	२७	मन्यते	मन्वते	२२७	१७
मानसी	मानसी	१९२	२	वचदर्शनात् ।	वचनदर्श-		
व्यपदार्थ	व्यपादार्थ	१९३	६	नात् ।	२२९	१५	
जाह्नव्या	जाह्नव्याः	१९९	२८	माह्निकं	माह्निकं	२३१	६
सलिलेतिस्थः	सलिले-			श्रत्वा	श्रुत्वा	,,	१९
	स्थितः	,,	२८	तस्माद्	नस्याद्	३४३	२
शुद्धिल्लेपेनै	शुद्धिल्लेपेन	२०३	३	इकोद्दिष्टं	देकोद्दिष्टं	,,	६
समापतेत् ।	समापयेत् ।	२०६	२५	माचारागतं च	माचारानु-		
पिण्डा	पिण्डाः	२०९	२०	गतं च	२४७	२५	
मास	मासे	,,	२६	बहुनाः ।	बहुना ।	२५१	७
एकादशे	एकादशे	२१०	१४	सपिण्ड्यान्ते-	सपिण्ड्यन्ते-		
एकोद्दिष्ट	एकोद्दिष्ट	२११	२४	स्याद्वं	द्वं	२५४	६
वस्तुनि	वस्तूनि	२१३	१६	अपदार्थत्वात्	अपदार्थत्वात्	,,	२४
मोचयेद्	मोचयेद्	२१४	१६	कार्यायनीये	कार्यायनीये	२५५	१
प्यर्थवत्सरम् ।	प्यर्थवत्स-			परमेव	परमेव,	२५६	
	रम् ।	२१९	९०	भ्युपगमाभावा-	भ्युपगमवा-		
श्राद्ध	श्राद्धं	२२०	१९	देवन	देन	३५६	२९
संवादाद्	संवादादद्	२२२	२०	तदूर्द्ध	तदूर्द्ध	२५८	१३
ऽअनमिस्तदा	ऽअमिस्तदा	२२३	४	बहिःश्राद्धं	बहिः श्राद्धं	२५९	८
दाहितमिर्थ	दाहितामिर्थ	२२३	१२	तदूर्द्ध	तदूर्द्ध	,,	१६
आहितामिः	आहितामिः	,,	२४	नन्दकीर्त्यां	नन्दः कीर्त्यां	२६१	१३

शुद्धिपत्रं समाप्तम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय

बनारस सिटी ।

श्राद्धे महालयाविधिनिरूपणम् ।

अत्र षोडशपदं त्रिधा व्याख्यातम्—आद्यां पूर्णमासीमादाया-
थवा तिथिवृद्ध्याभिप्रायेण, शुक्लप्रातिपदभिप्रायं वा ।

अत्र कर्तव्यमाह स एव—

वर्गद्वयं समुद्दिश्य श्राद्धमाद्यं सदैवकम् ।

कुर्यात्पार्वणमार्गेण नोचेदोषो महान् भवेत् ॥

तत्र वर्गद्वयं पितृवर्गं मातामहवर्गञ्च समुद्दिश्य श्राद्धं कुर्यात् ।
नत्वेकमेव पितृवर्गम् । पितृपितामहपतितामहाः पितृवर्गः, मातामह-
मातुःपितामहमातुःपतितामहा मातामहवर्गः ।

तदाह गौतमः—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥ इति ।

जाबालिः—

पुत्रानायुस्तथाऽऽरोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे पक्षे(१) श्राद्धकामस्तथा परान् ॥ इति ।

नोचेत् श्राद्धाकरणे महान् दोषो भवेत् ।

तदाह गार्ग्यः—

सूर्ये कन्यागते श्राद्धं यो न कुर्याद्दृष्टाश्रमी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिःश्वासपीडया ॥ इति ।

काष्णार्जिनिरपि —

वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निःश्वासस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥ इति ।

यदाह काष्णार्जिनिः—

हस्तर्क्षस्थे दिनकरे प्रेतराजानुशासनात् ।

तावत्प्रेतपुरी शून्या यावद् वृश्चिकदर्शनम् ॥ इति

दिनकरस्य हस्तर्क्षस्थता चोत्तरफाल्गुनीद्वितीयपादे कन्या-
गतस्यैव भवतीति न स्वार्थपरमित्यर्थः ।

अत्रैव विशेषमाह—

पक्षाद्यादि च दर्शान्तं पञ्चम्यादि दिगादि वा ।

अष्टम्यादि यथाशक्ति कुर्यादापरपक्षिकम् ॥

पक्षादिः प्रतिपत् तदादि दर्शान्तम् अमावास्यापर्यन्तम् आपरपक्षिकं श्राद्धं कुर्यात् , पञ्चम्यादिदर्शपर्यन्तम् , दिग्दर्शमी तदादि दर्शपर्यन्तम् , अष्टम्यादि दर्शपर्यन्तामिति चत्वारः पक्षाः । यथाशक्तित्यनेन शक्या व्यवस्था--प्रथमपक्षाशक्तौ द्वितीय पक्षः, तदशक्तावष्टम्यादिपक्षः, तदशक्तौ दशम्यादिपक्ष इति व्यवस्था ।

तदाह गौतमः—“अथाऽपरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् , पञ्चम्यादि दर्शान्तम् अष्टम्यादि, दशम्यादि सर्वस्मिन्वा” इति ।

यथा ब्रह्माण्डपुराणे—

नभस्यकृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्यादिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा ॥ इति ।

त्रिभागहीनपक्षे पञ्चम्यादि, त्रिभागपक्षे दशम्यादि, अर्द्धपक्षे अष्टम्यादि । यस्तु-महालयनिमित्तकमेव श्राद्धं करोति, स पितृ-मृताह एकं कुर्यात्(१) ।

तदुक्तं निर्णयदीपिकायां नागरखण्डे—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

मृताऽहनि पितुर्यो वै श्राद्धं दास्यति मानवः ॥

तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ।

तस्मात्तत्र प्रकर्तव्यं श्राद्धं श्राद्धं परैर्नरैः ॥ इति ।

अत्र मृताहनीतिविशेषोपादानात्तत्र नन्दाभृगुवारादिवचनान्त-रोक्तनिषेधानवकाशः ।

कात्यायनः—

अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदि ।

(१) ‘पितामह’ इति अ पुस्तके पाठः ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् पिण्डदानं यथाविधि ॥

या तिथिर्यस्य मासस्य मृताहे सम्प्रवर्तते ।

सा तिथिः पितृपक्षे तु पूजनीया प्रयत्नतः ॥

पूर्वोदाहृतनिषेधवचनानां तन्निमित्तश्राद्धविषयत्वमिति पूर्वमु-
क्तमेव । एतदापरपक्षिकं प्रथमसंवत्सरं न कार्यम् ।

तदुक्तम्—

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धञ्चापरपक्षिकम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत कृतेऽपि तु सपिण्डने ॥

अस्याऽपवादः—

अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धञ्चापरपक्षिकम् ।

प्रथमेऽब्देऽपि कुर्वीत यदि स्यात् भक्तिमान् सुतः ॥ इति ।

अस्मिन् महालये या भरणी सा महाभरण्युच्यते ।

तदुक्तं मात्स्ये—

भरणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्तिता ।

अस्यां श्राद्धं कृतं येन स गयाश्राद्धकृद्भवेत् ॥

महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चाऽन्वष्टकासु च ।

नवदैवत्यमत्र स्यादन्यत् षट्पुरुषं विदुः ॥

तथा—

देवतानवकं वृद्धौ तथैवाऽन्वष्टकासु च ।

ज्ञेयं द्वादशदैवत्यं तीर्थे प्रोष्ठे गयासु च (१) ॥

स्मृतिदर्पणे गालवः—

अनेका मातरो यस्य श्राद्धे चाऽपरपक्षिके ।

अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात्पिण्डमेकन्तु निर्वपेत् ॥

महालये मध्याष्टम्यां श्राद्धं गयाश्राद्धतुल्यम् ।

ब्रह्माण्डे—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गया मध्याष्टमी स्मृता ।

(१) “प्रोष्ठे महालये” इति पुस्तकपाठः ।

त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके ॥

अत्र च नवम्यामन्वष्टक्यं श्राद्धं नवदैवतं स्यात् । पृथक्कुर्यादि-
त्युक्तेर्मातुरप्यत्र पृथक् श्राद्धदानम् ।

तदुक्तम्—

अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धमुदाहृतम् ।

पित्रादि मातृमध्यश्च ततो मातामहान्तकम् ॥

तथा—

वृद्धौ तु मातृपूर्वन्तु श्राद्धं कुर्वीत बुद्धिमान् ।

अन्वष्टकासु सर्वासु पितृपूर्वं समाचरेत् ॥

अन्यच्च—

केवलास्तु क्षये कार्या वृद्धावादौ प्रकीर्तिताः ।

अन्वष्टकासु मध्यस्था नान्त्याः कार्यास्तु मातरः ॥ इति ।

पितृपूर्वमन्वष्टकाश्राद्धं न मातृपूर्वम् ,

सर्वासामेव मातृणां श्राद्धं कन्यागते रवौ ।

नवम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धवरा यतः ॥

इति सूतवाक्यात् । पितृव्यपत्नी आतृजाया स्वभगिनी पितृ-
व्यसृमातृष्वस्त्रादीनामपुत्राणां नवदैवोत्तरकाले कार्यम् ।

तमिस्रपक्षे नवमी पुण्या भाद्रपदे हि या ।

चतस्रः पार्वणाः कार्याः पितृपक्षे मनीषिभिः ॥

इति निगदितं मातामहीश्राद्धं देशकुलधर्मवशेन ज्ञेयम् ।

तथा—

येनैव च पिता यातो येन यातः पितामहः ।

तमेव मार्गं यायाच्च नान्यं यायात्कदाचन ॥

इति न्यायासिद्धं कार्यम् । जीवन्मातृकेन तु सापत्नमातृमुख्य-
त्वमधिकृत्य मातृपार्वणं न कार्यम् । मुख्यत्वं हि जनन्या एव ।
तेनैव पुत्रिणीत्वेऽपि पितरि जीवति पितृव्यस्येव तस्या न मुख्यत्वम् ।
स्यार्हैकोद्दिष्टन्तु कार्यमेव । सकृन्महालयपक्षे तिथ्यादिविशेष उच्यते—

कालविधाने—

कन्या कुम्भगते सहस्रकिरणे तामिस्रपक्षे भृगो-

वारांशोदयमङ्गनातनययोजन्मत्रयं चात्मनः ।

हित्वानन्दकरीं चतुर्दशतिथिं श्राद्धं विदध्याद्वसु-

त्वाष्ट्राकार्कशिवसमारमन्त्रियमभे मित्रेन्दुविष्वम्बुषु ॥ इति ।

अस्याऽर्थः—अत्र भृगुग्रहणमुपलक्षणम् । तेन श्राद्धकर्मणि शुभानां वारवर्गोदयाः प्रतिषिद्धाः ।

अत्रोद्देश्या उच्यन्ते—

ताताम्बात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं

सस्त्रि स्त्रीतनयादि तातजननीस्वभ्रातरस्तत्स्त्रियः ।

ताताम्बाऽऽत्मभगिन्यपत्यधवयुक् जायापिता सद्गुरुः

शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥

अस्याऽर्थः—त्रितयशब्दस्य ताताम्बाभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धः । सस्त्रीति मातामहादित्रयस्य विशेषणम् । अन्ये तु मातामहादीनां पृथक् तर्पणमिच्छन्ति श्राद्धवत् । स्त्रीतनयादीति तर्पयित्रपेक्षया । तातजननीस्वभ्रातर इति । तातभ्रातरः पितृव्याः । मातृभ्रातरो मातुलाः । स्वभ्रातरः तर्पणकर्तृभ्रातरः । तत्स्त्रियः पितृव्यमातुलस्वभ्रातृस्त्रियः । तातेति—पितृष्वसृमातृष्वसृस्वसारोऽपत्यभर्तृयुक्ताः । ततश्च 'पितृष्वस्त्रे यथायोग्यं सभर्तृकायै सापत्यायै' इत्येवंप्रकारकं प्रयोगवाक्यमनुसन्धेयम् । जायापिता श्वशुरः । अन्यत् सर्वस्पष्टम् । अत्र केषां केनविधिना कर्तव्यमित्यपेक्षायां तन्निर्णय उच्यते हेमाद्रौ—

तत्र पुराणवचनम्—

उपाध्यायगुरुस्वसृपितृव्याचार्यमातुलाः ।

श्वशुरभ्रातृतत्पुत्रपुत्रत्विक्शिश्वपोषकाः ॥

भगिनी स्वपितृदुहिता जामातृभगिनीसुताः ।

पितरौ पितृपत्नीनां पितुर्मातुश्च या स्वसा ॥

सखिद्रव्यदशिष्याद्यास्तीर्थे चैव महालये ।

एकोद्दिष्टविधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ इति ।

अत्र पितराविति पितृसमावित्यर्थः, साक्षात्पितृमातृमाताम-
हानां त्रिपुरुषोद्देशेन कर्तव्यत्वात् ।

तथा ब्रह्माण्डपुराणे—

कन्यागते सवितरि दिनानि दशपञ्च च ।

पार्वणेनेह विधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ॥ इति ।

अनेन वचनेन दर्शवत्सपत्नीकपितृमातामहवर्गद्वयस्य कर्तव्यत्वं
प्रतिपादितम्, तथापि मातृश्राद्धं पृथक्कुर्यादिति स्मर्यते—

अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरं तथा ।

महालये गयायाञ्च सपिण्डीकरणात्पुरा ॥

मातृश्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥ इति ।

एकोद्दिष्टविधानमुक्तं याज्ञवल्क्येन—

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्थैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥ इति । (१।२५१)

तत्र पाणिहोमः कर्तव्य इत्याहाचार्यः—

काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामंकांद्दष्टमथाऽष्टमम् ।

चतुर्ष्वेषु करे होमः पिण्डाश्चाऽत्र द्विजान्तिके ॥ इति ।

तत्र विशेषमाह मनुः—

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । (३।२१२)

(१)पर्युक्ष्य धर्मानास्तीर्य यतो ह्यग्निसमो द्विजः ॥ इति ।

अत्राऽऽचार्यवचनेन द्विजान्तिके पिण्डदानं कर्तव्यमित्युक्तम्,
तदेकोद्दिष्टस्यैव पृथगनुष्ठानविषयम् । पार्वणश्राद्धे तन्त्राऽनुष्ठानप-
क्षे त्वेकत्र पिण्डदानं कर्तव्यम् । अत्रैकपाको वैश्वदेवं तन्त्रं पिण्डबर्हि-

(१) यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शीभिरुच्यते ।

अयं पाठो मनुस्मृतौ वर्तते । 'पर्युक्ष्य' इत्यादिपाठो मनौ नोपलभ्यते ।

श्रैकं स्मृत्यर्थसारेण महालयप्रकरणे उक्तत्वात् ।

स्मृतिसंग्रहेऽपि—

यद्येककर्तृकं श्राद्धमनेकन्तु यदा भवेत् ।

वैश्वदेवं तु तन्त्रेण पृथक् पाको न विद्यते ॥ इति ।

अथ संन्यासिनो महालयश्राद्धं द्वादश्यामेव कार्य-
मित्युक्तम् । मदनपारिजाते वायुपुराणे—

संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेन तु ॥

अत्र द्वादश्यामित्यत्र नियमानुपादानेऽपि कालादर्शे नियमम-
भिप्रेत्यैवाऽभिहितम् । यथा—

श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।

द्वादश्यामेव कुर्वीत यतेरिति विनिर्णयः ॥ इति ।

शस्त्रहतस्य पितुश्चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टे कृतेऽपि दिनान्तरे पार्वणं
कार्यम् । एकोद्दिष्टेन पितामहादेस्तृप्त्यसिद्धेरित्युक्तमत्र तु पार्वणेन
पितामहादीनामपि तृप्तेः सिद्धत्वान्न दिनान्तरे श्राद्धकूर्तव्यमित्याभि-
प्रायः । तेन सर्वोद्देशेन द्वादश्यामेव श्राद्धकूर्तव्यमिति विद्याकरश-
म्भुकरप्रभृतयोऽपि मन्यन्त इति अलं विस्तरेण ।

अथ मघात्रयोदशीश्राद्धमुच्यते । विष्णुपुराणे—

अपि नः स्वकुले जातो यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ।

पायसं मधुसर्पिभ्यां मघासु च विशेषतः ॥

एतच्च मघात्रयोशीश्राद्धम् अविभक्तैरपि पृथगेव कार्यम् ।

तथाच हेमाद्रौ स्मर्यते—

विभक्ता वाऽविभक्ता वा श्राद्धङ्कुर्युः पृथक् सुताः ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाऽधिकारः पृथक् विना ॥

विभक्तं विना मघाश्राद्धादन्यास्मिन् श्राद्धे पृथक् पृथगधिका-
रो नास्तीत्यर्थः ।

यस्तु वचनम्—

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

तत्केवलपितृवर्गश्राद्धविषयम् ।

तथाच काष्ठाजिनिः—

श्राद्धं नचैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।

न तृप्तास्तस्य पेयस्य प्रजां हिंसन्ति तत्र ते ॥

तेन वर्गद्वयस्य श्राद्धकार्यमित्यभिप्रायः । अस्मिन् श्राद्धे पिण्ड-
दानं न कार्यम् ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।

कनीयास्तु त्रयोदश्यां क्षयाहाऽभ्युदयावृते ॥

अस्य फलमाह महाभारते व्यासः—

ज्ञातीनान्तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशीम् ।

नावश्यन्तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे ॥

अस्य मघात्रयोदशीश्राद्धकर्तुः गृहे युवानो नरा अवश्यं
निश्चितं न श्रियन्त इत्यर्थः ।

अथ चतुर्दशीश्राद्धमुच्यते ।

तथासङ्ग्रहे—

वृक्षारोहणलोष्टाद्यैर्विद्युज्ज्वालाविषादिभिः ।

नखिदंष्ट्रिविपन्नानां तेषां शस्ता चतुर्दशी ॥

तच्छ्राद्धं देवहीनञ्चेत् पुत्रदारधनक्षयः ।

एकोदिष्टं दैवयुक्तमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥

तेषां प्रत्याब्दिकं श्राद्धं स्मृत्युक्तं पार्वणम्भवेत् ।

प्रेतपक्षे चतुर्दश्यामेकोदिष्टं विधानतः ॥

दैवयुक्तन्तु तच्छ्राद्धं पितृणामक्षयम्भवेत् । इति ।

चतुर्दश्यान्तु तच्छ्राद्धं सपिण्डाकरणात्परम्

एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिनः ॥
कालादर्श—

श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।

द्वादश्यामेव कुर्वीत यतेरिति विनिर्णयः ॥

शस्त्रहतस्य पितुर्महालये चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टश्राद्धे कृतेऽपि दिनान्तरे पार्वणश्राद्धकार्यम्, एकोद्दिष्टश्राद्धेन पितामहादितृप्त्यसिद्धेः । नन्वेवं मृताहेऽप्येकोद्दिष्टश्राद्धे कृते पार्वणश्राद्धमपि पितामहादितृप्तिसिद्ध्यर्थं कर्तव्यं स्यात् ? न, पितृमृताहे पितामहादेस्तर्पणीयत्वास्मरणेन तत्तृप्त्यर्थं श्राद्धस्याऽननुष्ठेयत्वात् ।

महालये तु—

“काङ्क्षन्ति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ।

तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ॥

मध्वाज्यतिलमिश्रेण”

इति पितामहादेरपि तर्पणीयत्वस्मरणात्तत्तृप्तये दिनान्तरे पार्वणश्राद्धकार्यमेव । यस्तु पितामहोऽपि शस्त्रादिना हतस्तस्य महालये पितामहश्राद्धमपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टरूपं कार्यम् । तथाच स्मृत्यन्तरम्—‘एकस्मिन्द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिः’ इति । एकस्मिन्पितरि शस्त्रादिना हते द्वयोर्वा पितृपितामहयोः शस्त्रादिना हतयोश्चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधानात् प्रत्येकं श्राद्धकार्यमित्यर्थः । द्वयोरेकोद्दिष्टेन प्रत्येकं श्राद्धे कृतेऽपि प्रपितामहतृप्तिसिद्ध्यर्थं दिनान्तरे पार्वणश्राद्धकार्यम् । एकस्मिन् द्वयोर्वैत्यभिधानात् त्रिषु पितृपितामहप्रपितामहेषु शस्त्रादिना हतेषु नैकोद्दिष्टविधिरिति गम्यते । तेन त्रिषु शस्त्रादिहतेषु चतुर्दश्यां पार्वणविधिरेव ।

तदुक्तं निर्णयदीपिकायाम्—

पित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रघातास्त्वनुक्रमात् ।

स भूते पार्वणङ्कुर्यादाब्दिकानि पृथक् पृथक् ॥

युक्तञ्चेतत् । सपिण्डीकृतानां शस्त्रादिहतानां त्रयाणामपि च-

तुर्दशीरूपविहितकालसम्भवात् । तन्निबन्धनैकोद्दिष्टविधेरनवतारात् ।
अनेनैवाऽभिप्रायेणाऽपरार्केणाप्युक्तम्—‘तत्र चैकस्य शस्त्रहतत्वेनैको-
द्दिष्टविधानं, न तु त्रयाणां तथात्वे । तत्र तु पार्वणमेव’इति । त्र-
याणां न तथात्वे शस्त्रहतत्वेनैकोद्दिष्टविधानं, किन्तु पार्वणमे-
वेति तस्यार्थः । देवस्वामिना तु ‘त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु पृथगेकोद्दि-
ष्टत्रयमेव कार्यम् आहत्यवचनाभावात् पार्वणम्’इत्युक्तम् । यदत्र युक्तं
तद्वाह्यम् । यत्पुनः शाकटायनेनोक्तम्—

जलाऽग्निभ्यां विपन्नानां संन्यासे वा गृहे पथि ।

श्राद्धं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ इति ।

तत्प्रायश्चित्तार्थं विहितजलाग्न्यादिकृतमरणप्रयुक्तविषयम् ।
अस्मिन् शस्त्रहतश्राद्धे मघास्वपि पिण्डदानं स्यात् ।

तदुक्तम्—

प्रेतपक्षे चतुर्दश्यां मघायुक्तं दिनं यदि ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत यस्य शस्त्रहतः पिता ॥

पितेत्युपलक्षणम् । नच शस्त्रादिहतानां कथञ्चिच्चतुर्दश्यतिक्र-
मे विहितकालाऽतिक्रमाच्छ्राद्धस्याऽकरणमेवेति वाच्यम् । प्रशस्त-
तरकालालाभेऽपि महालये श्राद्धस्याऽनुष्ठानमावश्यकमिति प्राग्दर्शि-
तत्वात् । ततश्च शस्त्रहतानामपि प्रशस्ततरपञ्चमपक्षचतुर्दश्यतिक्रमे
पार्वणविधानेनैव दिनान्तरे कार्यम् ।

“संक्रान्तावुपरागे च पर्वोत्सवमहालये ।

निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीन्” । इति प्रजापतिस्मरणात् ।

इति चतुर्दशीश्राद्धविधिः ।

अथ तीर्थश्राद्धविधिः ॥

सदाचाररत्नाकरे हारीतः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ भुक्ते चोपोषितेऽपि वा ।

न कालनियमस्तत्र गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम् ॥

काले वाप्यथवा ऽकाले तीर्थश्राद्धं सदा नरैः ।
 प्राप्तेरेव सदा कार्यं पितृतर्पणपूर्वकम् ॥
 तीर्थमेव समासाद्य सद्यो रात्रावपि क्षणम् ।
 स्नानञ्च तर्पणं श्राद्धं कुर्याच्चैव विधानतः ॥
 पिण्डदानं ततः शस्तं पितृणाञ्चैव दुर्लभम् ।
 विलम्बन्नैव कुर्वीत न च विघ्नं समाचरेत् ॥
 इदञ्च श्राद्धं स्नानतर्पणाद्यनन्तरमविलम्बेनैव कर्तव्यम् । तदुक्तं
 देवीपुराणे—

श्राद्धं तत्र च कर्तव्यमर्चावाहनवर्जितम् ।
 श्वध्वाङ्ग(१)गृध्रकाकानां नैव दृष्टिहतं च तत् ॥
 श्राद्धं तत्तैर्थिकम्प्रोक्तं पितृणां तृप्तिकारकम् ।
 काले वाप्यथवा ऽकाले तीर्थे श्राद्धन्तथा नरैः ॥
 प्राप्तेरेव च कर्तव्यं पितृणाञ्चैव तर्पणम् ।
 पिण्डदानञ्च तच्छस्तं पितृणाञ्चाऽतिवल्लभम् ॥
 विलम्बो न च कर्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ॥ इति ।
 प्राप्तेरेवेति । आवश्यकस्नानतर्पणाद्यनन्तरं कर्तव्यम् ।

अन्यत्राऽपि—

स्नानादिकं विधायाऽदौ तीर्थे मुण्डनमाचरेत् ।
 तीर्थोपवासनियमं कृत्वा श्राद्धं समाचरेत् ॥
 (२)अत्र महालये श्राद्धपक्षे हिरण्ये वाप्यनुव्रज्य तिलोदकम् इति-
 सुमन्तुवचनातीर्थे हेमश्राद्धपक्षे श्राद्धीयब्राह्मणविसर्जनानन्तरं ती-
 र्थनिमित्तं तर्पणमाचरन्ति केचिन्नतु पूर्वम् । तदयुक्तम् , बहुभिर्वाक्यै-
 स्तीर्थस्नानानन्तरमेव तद्विधानात् । तीर्थश्राद्धे निषिद्धकालवर्जन-
 मपि नेत्याह शङ्खः—

तीर्थे द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारेयत् ।

(१) 'कृष्णकाक इति ग. पुस्तके पाठः ।

(२) 'अत्र हेमश्राद्धपक्षे' ग. घ. पुस्तक पाठः ।

पात्रञ्च ब्राह्मणम्प्राप्य सद्यः श्राद्धं समाचरेत् ॥

तथा प्रभासखण्डे—

न वारं न च नक्षत्रं न कालस्तत्र कारणम् ।

यदैव दृश्यते तीर्थं तदा पर्वसहस्रकम् ॥

अतश्च तीर्थश्राद्धे तिथिवारनक्षत्रादिप्रयुक्तो निषेधो न प्रवर्तत
इत्यभिप्रायः । इदं तीर्थनिमित्तकं श्राद्धं दशमासानन्तरं तीर्थप्राप्ता-
वावश्यकम् । अन्तरा तत्फलेच्छया कृताकृतम् ।

सङ्ग्रहे—

संस्वत्सरं द्विमासोनं पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।

मुण्डनश्चोपवासश्च ततो यत्नेन कारयेत् ॥ ।

इति यत्रपदयुक्तवचनोक्तमुण्डनादिसमानन्यायत्वात् चकारेणो-
पसङ्गहादा श्राद्धं गृह्यते । प्रयागे तु विशेषः

सङ्ग्रहे—

प्रयागे प्रतियात्रायां योजनत्रय इष्यते ।

क्षौरं तु विधिवत्कार्यं ततः स्नायात् सिताऽसिते ॥

योजनत्रयाऽधिकदेशतो गमने प्रतियात्रां क्षौरं चकारेण श्रा-
द्धोपवासादि कार्यमित्यर्थः । विधवा तु यदि पुत्रवती तीर्थे गता
तदा नैव कुर्यात् ।

सपुत्रया न कर्तव्यं भर्तुः श्राद्धं कदाचन ।

इतिवचनात् । अपुत्रया तु कार्यमेव । ‘अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी’ इति
वचनात् । अनुपनीतोऽपि तीर्थश्राद्धं कुर्यात् ।

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु ।

श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितो वाऽपि प्रवासस्थोऽपि भक्तिमान् ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रकं कुर्यादनेन विधिना नृप ॥

इति पाश्चे सृष्टिखण्डे तीर्थे श्राद्धादिकमुपक्रम्योक्तेः । तत्र स्त्रि-
या अनुपनीतेन च यथादेशाऽऽचारं ब्राह्मणद्वारा करणीयं स्वयं वा
ऽमन्त्रकञ्कार्यम् ।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे—‘अनुपनीताः स्त्रीशूद्राश्च श्राद्धसृष्टिविजा-
कारयेयुः । स्वयं वा अमन्त्रकं नामगोत्राभ्यां कुर्युः । देवेभ्यो नमः,
पितृभ्यः स्वधा नमः, इति मन्त्राभ्याश्च’ इति ।

अन्योऽपि विशेषः सङ्ग्रहे—

अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ।

विकिरं तृप्तिप्रश्नश्च तीर्थश्राद्धेषु वर्जयेत् ॥

ब्राह्मणान्न परीक्षेत तीर्थकालं प्रचिन्तयेत् ।

प्राप्ततीर्थो यदा विद्वांस्तदा श्राद्धं समाचरेत् ॥

आवाहनं न तीर्थे स्यात् नाऽर्घ्यदानं तथा भवेत् ।

आहूताः पितरस्तीर्थे कृताघ्न्याः सन्ति वै यतः ॥

तीर्थे श्राद्धे पिण्डप्रतिपत्तौ विशेषो ब्रह्मवैवर्ते—

तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः ।

दक्षिणाऽभिमुखो भूत्वा पैत्री दिक् सा प्रकीर्तिता ॥ इति ।

अथ तीर्थप्रसङ्गात् गया श्राद्धं निर्णीयते ।

तत्र यद्यपि—

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

इति मरीचिवचदनादविभक्तानां गयाश्राद्धे पृथगनधिकार-
इति प्रतीयते,

तथाऽपि आग्नेये गयामहात्म्ये—

काङ्क्षन्ति पितरः पुत्राभ्रकाद्भयभीरवः ।

गयां यास्यति यः पुत्रः स नस्त्राता भाविष्यति ॥

इत्युपक्रम्य—

देवैस्तार्द्धं सम्प्रपूज्य देवमादिगदाधरम् ।

ऋणत्रयविनिर्मुक्तः तारयेत्सकलं कुलम् ॥

इति मध्येऽभिधाय—

विभक्ता वाऽविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं पृथक् सुताः ।

गयायान्तु ततोऽन्यत्र नाऽधिकारः पृथक् विना ॥

इत्युपसंहारादविभक्तैरपि पितृकृणापाकरणाय गयाश्राद्धं पृथ-
गेव कर्तव्यमिति गम्यते ।

अत एव वायुपुराणे—

एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ।

तेषां वै समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥

इत्यभिहितम् । समवेतानाम् अविभक्तानामित्यर्थः । गयायां
पिण्डदानद्रव्याणि—

देवीपुराणे—

सक्तुभिः पिण्डदानञ्च संयावैः पायसेन च ।

कर्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिण्याकेन गुडेन च ॥

गुडेन वेति वा पाठः । संयावो गोधूमविकारः । पिण्याकस्तिल-
ककल्कः ।

अग्निपुराणे—

पायसेनाऽऽज्ययुक्तेन सक्तुना चरुणा तथा ।

पिण्डदानं तन्दुलैश्च गोधूमैस्तिलमिश्रितैः ॥

वायुपुराणे—

पायसेनाऽथ चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा ।

तन्दुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्डदो भवेत् ॥

तथा—

तिलाज्यमधुदध्यादि पिण्डद्रव्येषु योजयेत् ।

पिण्डाऽष्टाङ्गता ग्रन्थान्तरे उक्ता—

तिलमन्नं च पानीयं धूपं दीपं पयस्तथा ।

मधु सर्पिःखण्डयुक्तं पिण्डमष्टाङ्गमुच्यते ॥

गयायां संन्यासिना तु तेषु तेषु श्राद्धस्थलेषु पितृस्मरणपूर्वकं
दण्डस्पर्शनमात्रं कार्यं नतु श्राद्धतर्पणादि ।

तदुक्तं वायवीये—

दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ।

दण्डं स्पृष्ट्वा विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते ॥
 स्पृष्ट्वेत्यन्तर्भावितणिजर्थः । तेन स्पर्शयित्वेत्यर्थः ।
 गयायां मुण्डपृष्ठे च कूपे यूगे वटे तथा ।
 दण्डं प्रदर्शयन् भिक्षुः पितृभिः सह मुच्यते ॥
 मार्तण्डपादमूले वा श्राद्धं हरिहरं स्मरेत् ॥
 मार्तण्डो दक्षिणादित्यस्तस्य चरणे । अत्र पतितानामपि पित्रा-
 दीनां प्रथमवर्षानन्तरं श्राद्धं पिण्डदानं वा तत्स्वर्गकामनया क-
 र्तव्यम् ।

क्रियते पतितानान्तु गते सम्बत्सरे क्वचित् ।
 देशधर्मप्रमाणत्वाद् गयाकूपेषु बन्धुभिः ॥
 मार्तण्डपादमूले च श्राद्धं हरिहरं स्मरन् ॥
 इति श्राद्धचिन्तामणौ ब्रह्मपुराणेऽभिधानात् ।
 इति गद्याश्राद्धनिर्णयः ।

अथ नित्यश्राद्धं हेमाद्रौ —

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादध्वर्युपिण्डादिवर्जितम् ।
 दातृणामथ भोक्तृणां नियमो न च विद्यते ॥
 सर्वे सदाक्षिणं राजन् नित्यं श्राद्धमदक्षिणम् ।
 नामन्त्रणं न होमश्च नाव्हानं न विसर्जनम् ॥
 महालये च दर्शे च क्षयाहे च पितुस्तथा ।
 नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गात्सिध्यते यतः ॥

आमश्राद्धाऽधिकारिणः —

आपद्यनग्रौ(१) तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
 आमश्राद्धम्पकुर्वीत भार्यारजसि संक्रमे ॥

सुमन्तुः —

पाकाभावेऽधिकारः स्याद् विप्रादीनां नराऽधिप ।
 अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ॥

(१) श्रौतस्मार्तार्गनामभावे इत्यर्थः ।

सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः ।

न पक्वं भोजयेद्विप्रान् स शूद्रोऽपि कदाचन ॥

भोजयन् प्रत्यवायी स्यान्न च तस्य फलं लभेत् ॥

इति सुमन्तुक्तेः । अस्याऽर्थः—विप्रादीनां त्रैवर्णिकानां देशान्तरगमनादिभिः कारणैरपत्नीकानामसन्निहितपत्नीकानां पाकासम्भवे आमश्राद्धाऽधिकारः स्यादिति । अपत्नीनामित्यनेन पत्न्यन्तरपुत्राशिष्यादि योग्यपाककर्त्रन्तरमुपलक्ष्यते । पाकाभाव इत्यनेनाऽऽमद्रव्यस्य सोमाभावे पूतिकवत् प्रतिनिधित्वमुक्तम् ।

तथा—

आपद्यनग्नौ तीर्थे च प्रवासे पत्न्यसम्भवे ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव दद्यादामं विशेषतः ॥

आमश्राद्धं कचिदावश्यकम् ।

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।

अमावास्यादिनियतं माससम्बत्सराहते ॥ इति

आदिशब्देन संक्रान्त्यादिसाधारणनिमित्तकानि गृह्यन्ते । अनेन मासिकाब्दिकञ्च यच्छ्राद्धं तत्पाकेन कर्तव्यम् ।

मृताहञ्च सपिण्डञ्च गयाश्राद्धं महालयम् ।

आपन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्धमामेन कर्हिचित् ॥

अन्योऽपि विशेषो मदनपारिजाते गोभिलेनाऽभिहितः—

दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम् ।

अन्नेनाऽसम्भवे हेम्ना कुर्यादामेन वा सुतः ॥ इति

अत्र दर्शरविपितृसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः, न्यायस्य समानत्वात् । अतः चन्द्रग्रहणेऽप्यावश्यकसपिण्डाद्युद्देशेन श्राद्धाऽधिकारिणा आमश्राद्धादिकं कर्तव्यम् । एवं मासिकेऽपि ज्ञेयम् । अत्र पत्न्यां रजस्वलायां सत्यामपि श्राद्धकृत्वमव्यम् । अन्यथा दोषस्मरणात् ।

तथा च पितामहः—

रजस्वलायां भार्यायां क्षयाहं यः परित्यजेत् ।

स वै नरकमाप्नोति यावदाभूतसम्प्लवम् ॥

मासिकानि सपिण्डानि अमावास्यां तथाऽऽब्धिकम् ।

अन्नेनैव तु कर्तव्यं यस्य भार्या रजस्वला ॥ इति ।

अन्यत्राऽपि—

वैदेशिको वा विगताग्निको वा रजस्वलायामपि धर्मपत्न्याम् ।

श्राद्धं मृताहे विदधीत पाकैर्नाऽऽमेन हेम्ना न तु पञ्चमेऽह्नि ॥

यत्तूशनसो वचनम्—

अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

सिद्धान्नेन न कुर्वति आमश्राद्धं विधीयते ॥ इति,

तत्पाकयोग्यस्त्रयन्तराऽऽभावविषयम् । तथा हारतिः—

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।

अमावास्याऽदिनियतं माससंवत्सरादृते ॥ इति ।

मास इति मासिकम् । यत्पुनः पराशरमरीचिवचनम्—

आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

पञ्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं न तत्कुर्यान्मृतेऽहनि ॥ इति,

तदेतदपुत्रस्त्रीकर्तृकश्राद्धविषयम् । तथाच श्लोकगौतमः—

अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुराब्दिके ।

रजस्वला भवेत्सा तु तत्कुर्यात्पञ्चमेऽहनि ॥ इति ।

यत्तु वचनम्—

सप्ताहात्पितृदेवानां भवेद्योग्या व्रतार्चने ॥

इति सप्ताहपर्यन्तमशुचित्वमुक्तम् । तद्रजोनिवृत्त्यभावविषयम् ।

रजोनिवृत्ते तु पञ्चमेऽहन्येव । अन्येऽपि विशेषो ग्रन्थान्तरे—

आमश्राद्धं यदा कुर्याद् विधिज्ञः श्राद्धदस्तथा ।

हस्तेऽङ्गौकरणं कुर्याद् ब्राह्मणस्य विधानतः ।

आमश्राद्धं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथम्भवेत् ॥

गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन च ।

यत्तु—

आमेन पिण्डं दद्याच्चेद्विप्रान् पक्वेन भोजयेत् ।

पक्वेन कुर्वते पिण्डमामानं यः प्रयच्छति ।

तावुधौ मनुजैः प्रोक्तौ नरकाहौ न संशयः ॥ इति,

तदमावास्याविषयम् । आमश्राद्धे विशेषमाह व्यासः—

आमं ददत्तु कौन्तेय दद्यादन्नं चतुर्गुणम् ।

धर्मप्रदीपे—

आमं चतुर्गुणं दद्यादथवा द्विगुणं तथा ।

हैममष्टगुणं तद्वदामे हैमेऽप्यसौ विधिः ॥

आम हैमे तथा नित्यं नान्दांश्राद्धे तथैव च ।

व्यतीपातादिके श्राद्धे नियमान् परिवर्जयेत् ॥

गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत हैमे श्राद्धे कृते सति ॥

आमश्राद्धे च वृद्धौ च मृतश्राद्धे तथैव च ।

विकिरन्नैव कुर्वीत मुनिः कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

आमश्राद्धमनङ्गुष्ठमग्नौ करणवर्जितम् ।

तृप्तिप्रश्नविरहितं कर्तव्यं मानवैर्ध्रुवम् ॥

धर्मप्रदीपे—

आवाहनाऽग्नौकरणं विकिरं पात्रपूरणम् ।

तृप्तिप्रश्नं न कुर्वीत आमे हैमे कदाचन ॥

आमद्रव्याऽभावे तु व्यासेनोक्तम्—

द्रव्याऽभावे द्विजाऽभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हैमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥

अत्राऽपि आमश्राद्धोक्ता विशेषा अवगन्तव्याः । आमश्राद्धे
हैमश्राद्धे च भोजनप्रयुक्तानामपोशानकर्मादीनां 'यथा सुखं जुष-

ध्वं, तृप्ताः स्थेत्यादीनां च द्वारकार्यलोपान्नितृत्तिरवगन्तव्या ।

तृप्तिपश्नोऽवगाहश्च जुपपश्नो यथासुखम् ।

आमश्राद्धे भवेन्नैतदपोशानं च पञ्चमम् ॥

अवगाहोऽङ्गुष्ठनिवेशनम् । केषुचिद्गृहोऽप्यवगन्तव्यः । तथाच मरीचिः—

आवाहने स्वधाकारे मन्त्राऊह्या विसर्जने ।

अन्यकर्मण्यनूह्याः स्युः आमश्राद्धे विधिः स्मृतः ॥

अस्याऽर्थः—आवाहने आवाहनमन्त्रे पितॄन् हविष अत्तव इति पदस्थाने स्वीकर्तव्य इत्यूहः कार्यः । स्वधाकारे “नमोवः पितर” इत्यादिमन्त्रे ‘इष’ इति पदस्थाने आमद्रव्यायेत्यूहः कार्यः । विसर्जने विसर्जनमन्त्रे “वाजे वाजेवत वाजिनो न” इत्यादिके तृप्ता इति पदगत ‘क्त’ प्रत्ययस्थाने लृट्प्रत्ययेन तृप्स्यन्त इत्यूहः कार्यः । अन्यकर्मणि ‘ब्राह्मणाङ्गुष्ठनिवेशनादा’ “विष्णो हव्यं रक्षस्व” इत्यादयो मन्त्रा अनूह्याः स्युः । “आमश्राद्धविधिः स्मृतः” इत्यत्राऽऽमश्राद्धग्रहणं हेमश्राद्धस्याप्युपलक्षणार्थम् ।

हेमद्रव्याऽभावे स्मृत्यन्तरोक्तम्—

तृणानि वा गवे दद्यात्पिण्डान्वापि विनिर्वपेत् ।

तिलोदकैः पितॄन् वाऽपि तर्पयेत् स्नानपूर्वकम् ॥

अग्निना वा दहेत्कक्षं श्राद्धकाले समागते ।

तस्मिंश्चोपवसेदहि जपेद्वा श्राद्धसंहिताम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः ।

श्राद्धाऽहनि तु सम्प्राप्ते भवेन्निरशनोऽपि वा ॥ इति ।

पात्राऽभावे तु विशेषः स्मृत्यन्तरे प्रोक्तः—

पात्राऽभावे परं कृत्वा पितृयज्ञविधिं नरः ।

निर्दिश्याप्यञ्जमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततो नयेत् ॥ इति ।

पितृयज्ञविधिं श्राद्धविधिम् । अत्रापि यथासम्भवं व्यवस्थां ।
अङ्गसम्पादनाभावेऽपि स्मृत्यन्तरोक्तम्—

अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् ।

स तदा वाचयेद्विप्रान् सकला सिद्धिरस्तिवति ॥

अतिदारिद्रस्य तु विष्णुपुराणे विशेषो दर्शितः —

सर्वाऽऽभावे वनङ्गत्वा कक्षामूलप्रदर्शकः ।

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठेदिति ॥

नमेऽस्ति वित्तं न धनं नष्टाऽन्यत्

श्राद्धोपयोगि स्वपितृभृतोऽस्मि ।

तृप्यन्तु भक्त्या पितरो मर्यतौ

भुजौ कृतौ वर्त्मनि यातु तस्य ।

इत्येतत्पितृभिर्गीतं भाव्यं भावप्रयोजकम् ।

यः करोति कृते तेन श्राद्धं भवति भारत ॥

अथ सङ्कल्पश्राद्धमुच्यते ।

सङ्कल्पन्तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।

नावाहनाग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत् ॥ इति ।

पात्रपूरणमर्घ्यदानम् । आवाहनस्य समन्त्रकस्य निषेधो न-
त्वाऽऽवाहनस्वरूपस्य, तदभावे देवतासान्निध्याऽभावप्रसङ्गात् ।
ततश्चावाहनमन्त्रमनुक्तैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणेषु ध्यायेदिति ।
स्मृत्यन्तरे तु—

सङ्कल्पन्तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।

विकिरश्च न दातव्यः पिण्डांश्चैव न निर्वपेत् ॥ इति ।

तथा—

त्यजेदावाहनश्चार्घ्यमग्नौकरणमेव च ।

पिण्डाश्च विकिराक्षये श्राद्धे सङ्कल्पसंज्ञके ॥

वृद्धशतातपस्तु—

पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ।

स्वधावचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥

अक्षय्यं दक्षिणा स्वस्ति सौमनस्यं यथास्थितम् ।

“विकिरस्तु न लुप्यते” इत्यस्य यत्र पिण्डदानं न निषिद्धं,
[क्षयाहादौ] तत्रचेत्संक्षेपेण पिण्डरहितं क्रियते; तदा तत्राऽपिण्ड-
केऽपि विकिरदानमित्यर्थः । सङ्क्षिप्तश्राद्धे विकिरदानमित्येतद् रूप-
नारायणादिभिरपि लिखितम् ।

अथ नान्दीमुखनिमित्तान्याह—

सङ्ग्रहकारः—

सीमन्तव्रतचौलनामकरणाऽन्नप्राशनोपायन-

स्नानाऽऽधानविवाहयज्ञतनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च ।

पुंसूत्याऽऽवसथप्रवेशनसुताद्यास्याऽवलोकः

स्वीकारक्षितिपाभिषेकदयिताद्यर्चौ च नान्दीमुखम् ॥

सीमन्तं सीमन्तोन्नयनम् । व्रतानि प्राजापत्याग्नेयवैश्वदेवसौ-
म्यगोदानव्रतानि [ब्रह्मचारिकर्तृकाणि] । चौलं चूडाकरणम् । सुत-
स्य नामनिर्देशः । अन्नप्राशनं सुतस्य प्रथमान्नभोजनम् । उपायनम्
उपनयनम् । स्नानं समावर्तनम् । आधानमग्न्याधानम् । विवाहः
सुतस्य सुतायाश्च । यज्ञो दर्शपौर्णमासज्योतिष्ठोमादिः । तनयोत्प-
त्तिः पुत्रोत्पत्तिः । प्रतिष्ठासु देवताप्रतिष्ठासु च वापीकूपतडागार-
म्भादिप्रतिष्ठासु वा । पुंसूतिः पुंसवनम् । आवसथप्रवेशः नूतन
गृहप्रवेशः । सुतस्याऽऽस्यावलोकः प्रथमं मुखप्रेक्षणम् । आश्रमस्वी-
कारो वानप्रस्थाद्याश्रमस्वीकारः । क्षितिपाऽभिषेकः राज्याभि-
षेकः । दयिताद्यर्तुः भार्यायां प्रथमरजःप्रादुर्भावः । एतेषु निमित्तेषु
पुमान् नान्दीमुखं विदध्यादित्यर्थः ।

नान्दीश्राद्धे विशेषः ।

मातृश्राद्धन्तु पूर्वं स्यात्पितॄणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

वृद्धौ तु मातृपूर्वं तु श्राद्धं कुर्वीत बुद्धिमान् ।

अन्वष्टकासु सर्वासु पितृपूर्वं समाचरेत् ॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्—“आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणा अ-
मूला दर्भाः प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यादुदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मु-
खो द्वौ दर्भौ पवित्रे” इति । कात्यायनः—“आभ्युदयिके प्रदीक्षणमुप-
चारः पित्र्यमन्त्रवर्ज्यं जप ऋजवो दर्भा यवैस्तिलाऽर्थः संपन्नमिति-
तृप्तिप्रश्नो दधि बदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीमुखान्पितृनावाहयिष्ये
इति पृच्छति” इति । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने
नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्य इति पृच्छति । नान्दीमुखाः पितरः ।
प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने नान्दीमुखान् पितृन्वाचयिष्य इति पृच्छति च ।
नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाः मातामहाः प्रमातामहा
वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति । न स्वधां प्रयुञ्जीत । युग्मानाशये
दत्तेति । अत्र नान्दीमुखाः पितर इति मातृणां मातामहानामपि
प्रदर्शनार्थम् ।

अथ क्षयाहे किं पार्वणं कार्यमेकोद्दिष्टं वेति विचार्यते

उभयथावचनदर्शनात् ।

वर्षे वर्षे तु कर्तव्या मातापित्रोः सुतैः क्रिया ।

अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेत् ॥ इति ।

यमोऽप्याह—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः ।

मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥ इति ।

व्यासस्तु पार्वणं प्रतिषेधति—

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ।

अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकम् ॥ इति ।

जमदग्निस्तुपार्वणमाह—

आपाद्यसहपिण्डत्वमौरसोविधिवत्सुतः ।

कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनि ॥ इति ।

शातातपोऽप्याह—

सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा ।

प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं छागलेयोदितो विधिः ॥

इत्येवं वचनविप्रतिपत्तौ दाक्षिणात्या व्यवस्थामाहुः—

औरसक्षेत्रजाभ्यां मातापित्रोः क्षयाहे पार्वणमेव कर्तव्यम् ,
दत्तकादिभिरेकोद्दिष्टमिति जातूकर्णवचनात् ।

प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ ।

कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥ इति ।

तदसत्—नह्यत्र क्षयाहवचनमस्त्यऽपितु प्रत्यब्दमिति । स-
न्ति च क्षयाहव्यतिरिक्तानि प्रत्यब्दं श्राद्धान्यक्षयतृतीया-माघी-
वैशाखीप्रभृतिषु । अतो न क्षयाहविषयपार्वणैकोद्दिष्टव्यवस्थापना-
यालम् । उदीच्याः पुनरेवं व्यवस्थापयन्ति --अमावास्यायां भाद्र-
पदकृष्णपक्षे वा मृताहे पार्वणमन्यत्र मृताह एकोद्दिष्टमेवेति ।

अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

पार्वणं तत्र कर्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥ इति स्मरणात् ।

तदपि न । अनिश्चितमूलेनानेन वचनेन निश्चितमूलानां बहूनां
क्षयाहमात्रपार्वणविषयाणां वचनानाममावास्या-प्रेतपक्षमृताहवि-
षयत्वेनातिसङ्कोचस्यायुक्तत्वात् , सामान्यवचनानर्थक्याच्च । न च
(१)पार्वणवचनानां पितृमातृक्षयाहविषयत्वेन (२)एकोद्दिष्टवचनानां
च तदन्यक्षयाहविषयत्वेन व्यवस्था युक्ता । उभयत्रापि मातापि-

(१) 'एकोद्दिष्टवचनानां' घ० पाठः ।

(२) 'पार्वणवचनानां' घ० पाठः ।

तृसुतग्रहणस्य विद्यमानत्वात् । यदपि कैश्चिदुच्यते—मातापित्रोः
क्षयाहे साग्निः पार्वणं कुर्यात् , निरग्निरेकोद्दिष्टम् ।

वर्षे वर्षे सुतः कुर्यात्पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः ।

पित्रोरनग्निमान् विप्र एकोद्दिष्टं मृतंऽहनि ॥

इति सुमन्तुस्मरणात् । तदपि सत्प्रातिपक्षत्वादुपेक्षणीयम् ।

बह्वयस्तु ये विप्रा ये चैकाग्रय एव च ।

तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इतिस्मरणात् । तदत्र विज्ञानेश्वराचार्यास्त्वेवं निर्णयमादधति—
संन्यासिनां क्षयाहे सुतेन पार्वणमेव कर्तव्यम् ।

एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह ॥

सपिण्डीकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदा ।

इतिप्रचेतसः स्मरणात् । अमावास्यायां क्षयाहे प्रेतपक्षक्षयाहे
च पार्वणमेव ।

अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

इत्यादिवचनस्योक्तरीत्या नियमवचनपरत्वात् । अन्यत्र क्ष-
याहे पार्वणेकोद्दिष्टयोर्ग्रीहियववाट्टिकल्पएव । तत्रापि वंशसमाचार-
व्यवस्थायां सत्यां सैव व्यवस्थिता । असंख्यमैच्छिक इत्यलमति-
प्रसङ्गेन ।

अथ स्त्रीश्राद्धनिर्णयः ।

स्त्रीणां तु क्षयाहादिव्यतिरिक्तश्राद्धेषु पत्या सहैव श्राद्धं कार्यम् ।
तदाह कात्यायनः—

न योषिद्धयः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।

स्वभर्तृपिण्डमात्राणां तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥

मात्रा अंशाः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्पितृभ्यः प्रदीयते ।

सर्वेष्वंशहरा माता इति धर्मेषु निश्चयः ॥

बृहस्पतिरपि—

स्वेन भर्त्रा समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते स्वधासमम् ।

पितामही च स्वेनैव तथैव प्रपितामही ॥

जातूकण्योऽपि—

क्षयाहं वर्जयित्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथक् क्रिया ।

केचिदिच्छन्ति नारीणामन्यत्रापि महर्षयः ॥ इति ।

अन्यत्र अन्वष्टकादिष्वपि । तदुक्तम्—

अन्वष्टव्यं तथा वृद्धिं मातुः श्राद्धं मृतेऽहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा मुक्ता स्त्रीणां नान्यत् पृथक् भवेत् ॥ इति

शातातपोऽपि—

नान्दीमुखेऽष्टके श्राद्धे गयायां च मृतेऽहनि ।

पितामह्यादिभिः सार्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत् ॥ इति ।

गारुडेऽपि—

अन्वष्टकासु यच्छ्राद्धं यच्छ्राद्धं वृद्धिहेतुकम् ।

ापतुः पृथक् प्रदातव्यं स्त्रीषु पिण्डं सापण्डता ॥ इति

काष्णार्जिनिरपि—

अष्टकादिषु वृद्धौ च गयायां च मृतेऽहनि ।

मातुः श्राद्धं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥ इति ।

षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

न पृथक् पिण्डदानं तु तस्मात्पत्नीषु विद्यते ॥

मातुः श्राद्धे विशेष उक्तः प्रयोगपारिजाते—

माता मङ्गलसूत्रेण मृता यदि च तद्दिने ।

उद्दिश्य विप्रपञ्चौ तु भोजयेच्च सुवासिनीम् ॥

स्त्रीणां श्राद्धेषु देयाः स्युरलङ्कारास्तु योषितः ।

मञ्जरीमेखलादामकर्णिकाकङ्कणादयः ॥

तथाच स्मृत्यन्तरे—

भर्तुरग्रे मृता नारी सहदाहमृतापि या ।

सुवासिनीं नियुञ्जीत तस्याः श्राद्धे द्विजैः सह ॥ इति ।

अथ संन्यासिश्राद्धनिर्णयः ।

तत्र प्रचेताः—

दण्डग्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः ।

अतः सुतेन कर्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदा ॥ इति ।

शातातपः—

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ।

न कुर्यात्पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥

उशनाः—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा ।

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥

सापिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः ।

त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥

अथ पार्वणप्रसङ्गाद्विधवाकर्तृकपार्वणं निर्णयिते ।

तदुक्तं स्मृतिसङ्ग्रहे—

चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदैव हि ।

स्वभर्तृश्वशुरादीनां मातापित्रोस्तथैव च ॥

ततो मातामहानां च श्राद्धदानं तथा भवेत् ।

तथा—

श्वश्रूणां च विशेषेण मातामह्या अपि स्मृतम् ।

विशेषेण कालतीर्थविशेषणेत्यर्थः । विधवायाः पूर्वं मातुः पार्वणं पश्चात्पितुः । कथम्? मातापित्रोरित्यत्र यद्येकशेषः स्यात्तदा क्रमो न प्रतीयेत । मातापित्रोरिति मातृशब्दस्य पूर्वश्रवणात् पाठक्रमादेवार्थक्रमो लभ्यते । 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'यवागूं पचति' इति वद्विरुद्ध-

त्वाभावात्। सम्बन्धेऽपि क्रमापेक्षायां प्रतीतक्रमानुरोधेन च प्रथमं मा-
ता श्राद्धभाक्, ततः पितेति गम्यते । किञ्च 'शोणितातिरेके स्त्री भ-
वति' इति श्रुत्या मातुरवयवानां स्त्रियामाधिक्यप्रतिपादनादेव स्त्री-
कर्तृकत्वे मातापित्रोर्मातुरेव प्रथमं श्राद्धदानं युक्तम् । विंस्तरास-
म्भवे विधवा पार्वणद्वयं कुर्यात् ।

तदुक्तं स्मृतिसमुच्चये—

भर्तृहीना तु या नारी प्रकुर्यात्पार्वणद्वयम् ।

एकं तु भर्तृपक्षस्य पितृपक्षस्य चापराम् ॥

तथा—

स्वभर्तृप्रमृति त्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च ।

विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्द्रिता ॥

अपसव्यं कथं स्त्रीणां श्राद्धकार्यं भवेत्तदा ।

अञ्चलस्यैव निक्षेपो वामदक्षिणयोर्भवेत् ॥

अथाविभक्तकर्तृकश्राद्धनिर्णयः ।

तत्र पैठीनासिः—

विभक्तैस्तु पृथक्कार्यं प्रतिसंवत्सरादिकम् ।

एकैनावाविभक्तेन कृते सर्वैस्तु तत्कृतम् ॥ इति ।

मरीचिः—

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

'एको धर्मः प्रवर्तते' इदन्त्वेकपाकविषयमविभक्तौ चापि पृ-
थक्पाकपक्षे प्रत्येकमेव श्राद्धादिकं कर्तव्यमित्युक्तं श्राद्धचिन्ता-
मणौ हारीतवाक्यानुरोधेन । तच्च वाक्यम्—

भ्रातृणामविभक्तानां पृथक् पाको भवेद्यदि ।

वैश्वदेवादिकं श्राद्धं कुर्युस्ते वै पृथक् पृथक् ॥ इति ।

अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव यमेनाभिहितः—

अविभक्तेन पुत्रेण पितृमेवो मृताऽहानि ।

स्थानान्तरे पृथक् कार्यो दर्शश्राद्धं तथैव च ॥ इति ।

संस्पृष्टिनामप्येकेनैव श्राद्धादिकं कार्यमित्युक्तं चमत्कारचिन्तामणौ ।

वसतामेकपाकेन विभक्तानामपि प्रभुः ।

एकस्तु चतुरो यज्ञान् कुर्याच्छ्राद्धादिकं तथा ॥ इति ।

अथ जीवत्पितुर्यत्र श्राद्धनिषेधस्तदुच्यते ।

यथाह लौगाक्षिः—

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥ इति ।

क्रतुरपि—

अष्टकासु च संक्रान्तौ मन्वादिषु युगादिषु ।

चन्द्रसूर्यग्रहे पाते छायापूज्यस्य चागतौ ॥

जीवत्पिता नैव कुर्याच्छ्राद्धं काम्यं तथाऽखिलम् ॥ इति ।

अत्राष्टका अन्वष्टकाव्यतिरिक्ता एव । अन्वष्टक्ये(?) श्राद्धविधानात् ।

तदुक्तं मैत्रेयगृह्यपरिशिष्टे—

अन्वष्टक्ये गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च मृताहनि ।

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति ॥ इति ।

अत्र गयाप्राप्तौ सत्यामिति दैवात् प्रासङ्गिकप्राप्तौ गयायां श्राद्धविधायकम् । 'अमाश्राद्धं गयाश्राद्धम्' इति तु श्राद्धोद्देशेनैव गयां गत्वा तत्र श्राद्धं न कर्तव्यमित्येतत्परम् । अतश्च न विरोधः ।

अथ पार्वणश्राद्धानुक्रमणी लिख्यते—

श्राद्धस्य चन्द्रमोमिश्रैः पार्वणस्योच्यते क्रमः ।

निरामिषैकभक्ताशी पूर्वेषुर्विजितेन्द्रियः ॥

स्वयं द्विजो द्विजैर्वापि द्विजान्सायं निमन्त्रयेत् ।

प्रातः श्मश्रुनखच्छेदं सुस्नानीयमथार्पयेत् ॥

(१) मातृनवम्यामित्यर्थः ।

सामग्रीसहितः स्नातो मध्याह्ने श्राद्धमारमेत् ।
 आहुय स्वागतं पृच्छेच्चरणौ क्षालयेत्ततः ॥
 पादार्घदानाचमने श्राद्धदेशोपवेशनम् ।
 पूरणं कर्मपात्रस्य प्राणायामस्मृतिं ततः ॥
 कुर्वीत पुण्डरीकाक्षदेवस्य त्रिजपेत्ततः ।
 देवताभ्य इति श्राद्धप्रतिज्ञामासनार्पणम् ॥
 आवाहनं दैवकर्मपूर्वं सर्वं समाचरेत् ।
 हस्तार्घदानं पात्रस्य न्युब्जीकरणमर्पणम् ॥
 गन्धादीनां वाससोऽपि कुर्यादाचमनं ततः ।
 अग्नौकरणकं पात्रालम्भनं शेषरक्षणम् ॥
 तिलान्विकीर्य देवादि कुर्वीत परिवेषणम् ।
 अवगाह्य तथाऽङ्गुष्ठमन्त्रसङ्कल्पमाचरेत् ॥
 अपोशानक्रियोङ्कारव्याहृतिप्रथमां जपेत् ।
 गायत्रीं पित्र्यमन्त्रादीन् विकिराचमने ततः ॥
 कुर्याच्चुलुकदानं च गायत्री मधुमध्विति ।
 जपेत्तृप्तांस्ततः पृच्छेच्छेषान्नाज्ञामवाप्य च ॥
 वेदिकालेपनैरेषा करणोलमुकधारणे ।
 कुर्यादास्तीर्य च कुशानवनेजनमप्यथ ॥
 दद्यात्पिण्डानथाचामेद् दक्षिणाभिमुखो जपेत् ।
 कुर्यात्प्रत्यवनेऽप्याथ नीवीविस्त्रंसनं तथा ॥
 षडञ्जलीन् सूत्रद्वानमूर्जस्यकरणं जपेत् ।
 देवताभ्य इतित्रिंशच्च पिण्डार्चं विदधीत च ।
 द्विजानाचम्य सकुशजलाद्येभ्यः समर्पयेत् ॥
 मूर्द्धोभिषेकमक्षय्योदकदानमथाशिषाम् ।
 ग्रहणं विदधीताथ स्वधावाचनमाचरेत् ॥
 अर्घ्यपात्रोत्थापनञ्च दक्षिणादानमप्यथ ।

पिण्डानुत्थाप्य कुर्वीत देवब्राह्मणवाचनम् ॥
 देवताभ्य इति त्रिश्व जपेदथ विसर्जयेत् ।
 अथाचम्य नमस्कुर्याद्दिवाकरमिति क्रमः ॥ इति ।
 अथ श्राद्धकर्तुर्भोजनविधिरभिधीयते ।

मार्कण्डेयपुराणे—

ततो नित्यक्रियां कुर्याद् भोजयेच्च तथाऽतिथीन् ।
 ततस्तदन्नं भुञ्जीत सहभृत्यादिभिर्नरः ॥
 अनेन उपवासानपधां गम्यते । अत एव देवलः—
 श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते वै कदाचन ।
 देवा हविर्न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

परान्ननिषेधोऽपि—

योऽश्नाति परगेहेषु श्राद्धं कृत्वा तु तद्दिने ।
 श्राद्धशेषं च नाश्नाति स चापि श्राद्धहा भवेत् ॥

आचार्योऽपि—

ततः करोति नित्यानि बन्धुभिः सह भुञ्जति ।
 श्राद्धशेषमभुञ्जानः कर्त्ता निरयमृच्छति ॥
 एतच्च पितृसेवितभोजनं सर्वविधात्किञ्चिदुपादाय कर्तव्यम् ।

तथाच मत्स्यपुराणे—

ततश्च वैश्वदेवान्ते सभृत्यसुतबान्धवः ।
 भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम् ॥

सामोत्पत्तौ तु—

वनस्पतिगते सोमे परान्नं यस्तु भुञ्जति ।
 तस्य मासकृतो होमो दातारमधिगच्छति ॥
 श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये विचक्षणाः ।
 पतन्ति पितरस्तेषां लुप्तापिण्डादेकक्रियाः ॥
 उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् ॥

यत्तु देवलवचनम्—

श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते पितृसेवितम् ।

हविर्देवा न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा ॥ इति ।

तद् एकादशीव्यतिरिक्तविषयम् । आघ्राणेनापि भोजनकार्यं सिद्ध्यति, तस्य भोजनकार्यं विधानादिति । एतद्भोजनं रात्रौ न कर्तव्यमित्युक्तम्

सङ्ग्रहे—

अयने रविसंक्रान्तौ रविवारेषु पर्वसु ।

मृताहे जन्मदिवसे न कुर्याद्रात्रिभोजनम् ॥

अथोच्छिष्टमार्जनं हेमाद्रौ—

चालयेद् भुक्तपात्राणि प्रथमं स्वस्तिवाचनात् ।

सूर्येऽस्तमित उच्छिष्टं समाज्यं निखनेद्रुवि ॥ इति ।

अत्र शूद्रायान्नं निषेधति मनुः—

श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाकूशिराः ॥ इति (३.२४९)

यस्य तु गृहान्तरमस्ति तेन तु अस्तमयादुपरि तदुच्छिष्टं संशोधनायम् । तद्दिने शूद्रस्य श्राद्धशेषभाजनदानं निषधमाह आचार्यः ।

न शूद्रं भोजयेत्तस्मिन् गृहे यत्रेन तद्दिने ।

श्राद्धशेषं न शूद्रेभ्यो ददाति चाऽखिलेष्वपि ॥

शूद्रादीन् भोजयेत् यो वै दैवे श्राद्धे च मानवः ।

तस्य निष्फलतां याति श्राद्धं दैवं च तत्क्षणात् ॥

अथ अनग्निकवैश्वदेवकालो विधीयते ।

प्रातिवासरिको होमः श्राद्धादौ क्रियते यदि ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

अनेन अनधिकस्य श्राद्धात्पूर्वं श्राद्धपाकेन पाकान्तरेण वा सर्वथा वैश्वदेवो न कर्तव्य इत्युक्तं भवति । । साम्प्रिकस्य तूत्तरत्र श्राद्धात्प्रागेव कर्तव्यताविधानात् । श्राद्धमध्ये तु वैश्वदेवं कार्यम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे —

वैश्वदेवाहुतीरप्रावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयाद् भूतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा तु तत्स्मृतम् ॥ इति ।

‘अर्वाग्ब्राह्मणभोजनात्’ इत्यनेनाग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेवाहुतीर्जुहुयादित्युक्तं भवति । ‘श्राद्धं कृत्वा भूतयज्ञादि स्मृतम्’ इत्यनेन भूतयज्ञादेरेव श्राद्धान्ते कर्तव्यता भवति । एतद्वचनं पृथक्पाकविषयम् । पाकैक्ये दोषस्य बक्ष्यमाणत्वात् । अयमेकोऽनग्निक्वैश्वदेवकालः । द्वितीयोऽपि भविष्यपुराणे —

पितृन्सन्तर्प्य विधिवद्बालं दद्याद्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात् कुर्यात् ब्राह्मणवाचनम् ॥ इति ।

बलिशब्दोपि तत्रैव व्याख्यातः —

येअग्निदग्धामन्त्रेण भूमौ यन्निक्षिपेद् बुधः ।

जानीहि तं बलिं वीर श्राद्धकर्माणि सर्वदा ॥ इति ।

अनेन विकिरणसंज्ञकबलिप्रदानानन्तरं स्वस्तिवाचनात्पूर्वं वैश्वदेवं कुर्यात् , इत्युक्तं भवति । इदमपि पृथक्पाकविषयम् , श्राद्धस्य निर्वृत्तत्वात् । अयं तु द्वितीयः कालः । तृतीयोऽपि स्मृतिपुराणादौ उक्तः ।

तत्राह मनुः —

उच्छेषं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ।

ततो गृहबालं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ (३।३६५)

अस्य च मेधातिथिकृता व्याख्योच्यते—भुक्तवत्सु द्विजेषु यद्विकिरणवाक्स्थमन्नं भूमौ निपातितं तत्तस्माद्देशात्तावन्न मार्ष्टव्यम् ।

यावद् ब्राह्मणान निष्क्रान्ताः । ततो निष्पन्न श्राद्धकर्मणि अनन्तरं
वैश्वदेवादिकं कर्तव्यम् बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वादिति ।

भविष्यपुराणे—

कृत्वा श्राद्धं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥ इति ।

पौठिनसि—

श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिक्षां ततो दद्याद्धन्तकारादिकं तथा ॥ इति ।

तदेवमुक्तास्त्रयोऽनग्निकवैश्वदेवकालाः— एकोऽग्नौकरणानन्तरं,
द्वितीयस्तु विकिरणादुपरि, तृतीयो ब्राह्मणविसर्जनात्पश्चादिति ।

अत्र स्मृतिसङ्ग्रहे विशेष उक्तः—

वृद्धावादौ, क्षयाहेन्ते, दर्शे मध्ये, (१)महालये ।

आचान्तेषु च कर्तव्यं वैश्वदेवं चतुर्विधम् ॥

अत्र वृद्धाचारतो व्यवस्था द्रष्टव्या ।

इत्यनग्निकवैश्वदेव कालनिर्णयः ।

अथ साग्निकवैश्वदेवकाल निर्णयः ।

तत्र लौगाक्षिः—

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुध ॥ इति ।

पक्षान्तं कर्मान्वाधानम् । अन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धम् । तच्चाने-
कदैवत्यश्राद्धोपलक्षणार्थम् । ततश्चैकादशाहिकव्यतिरिक्तेषु श्राद्धेषु
सर्वत्र साग्निकस्य पूर्वमेव वैश्वदेवः ।

तथाच शालङ्कायनः—

श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः ।

(१) अन्नदानानन्तरं विप्रभोजनारम्भात्प्राक् इत्यर्थः

१७ आ० क०

एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र ह्यन्ते विधीयते ॥

इति सामिकवैश्वदेवकालनिर्णयः ।

अथ वैश्वदेवपाकनिर्णयः ।

तत्र पित्रर्थपाकेन वैश्वदेवकरणे दोषमाह पैठिनसिः—

पितृपाकात्समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

एतत्सर्वं श्राद्धादौ मध्ये चानुष्ठीयमानवैश्वदेवविषयम् । श्राद्धान्ते तु श्राद्धशेषस्य वैश्वदेवे विनियोग उक्तः पैठिनसिना—

श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याज्जिज्ञां ततो दद्याद्धन्तकारादिकं तथा ॥

पिण्डदानात्पूर्वं पितृपाकेन वैश्वदेवादिकं न कुर्यात् ।

गृह्याग्निशिथुदेवेभ्यो यतये ब्रह्मचारिणे ।

पितृपाको न दातव्यो यावत्पिण्डान्न निर्वपेत् ॥

यानि पृथक्पाकवैश्वदेवाभिधायिकानि वाक्यानि तानि प्रेतश्राद्धविषयाणि, 'शेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्' इति देवलेनाभिधानात् । यदि शेषप्रश्ने अयमभिसन्धिः । यदि संवत्सरे सपिण्डीकरणं तदा मध्ये यान्यूनमासिकादीनि श्राद्धानि भवन्ति, तत्र वैश्वदेवं पृथक्पाकेनैव भवति, शेषान्नाभावात् । यदि द्वादशाहे सपिण्डीकरणं तदैकादशेऽहि ब्राह्मणैः पृथक्पाकेनैव वैश्वदेव इत्युभयथा पृथक्पाकः । 'अस्मभ्यं दीयताम्' इति द्विजा ब्रूयुस्तदा शेषाभावात् पृथक्पाकेन वैश्वदेवकर्म स्यात् ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकं तु विसर्जयेत् ॥

यती च ब्रह्मचारी च पकान्नस्वामिनावुभौ ।

तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इत्यादीनि श्राद्धपाकव्यतिरिक्तविषयाणि ।

अथ श्राद्धाङ्गतिलतर्पणविधिरुच्यते ।

तत्र गर्गः—

पूर्वं तिलोदकं दत्त्वा अमाश्राद्धं तु कारयेत् ।

प्रत्यब्दे न भवेत्पूर्वं परेऽहनि तिलोदकम् ॥

अमा अमावास्या ।

(१) पक्षश्राद्धे हिरण्ये च अनुव्रज्य तिलोदकम् ॥ इति ।

(पारिजाते—

प्रत्यब्दाङ्गतिलं दद्यान्निषिद्धेऽपि परेऽहनि ।

वर्गैकस्य वचो येषामन्येषां तु विवर्जयेत् ॥ इति ।

सङ्ग्रहे—

दर्शे तिलोदकं पूर्वं क्षयाहे च परेऽहनि ।

महालये च पिण्डान्ते सकृच्छ्राद्धे परेऽहनि ॥

स्नात्वा नीरं समागत्य उपविश्य कुशासने ।

सन्तर्पयेत्पितॄन्सर्वान्स्नात्वा वस्त्रं च धारयेत् ॥ इति) (२)

तस्य विधानमाह सङ्ग्रहकारः—

अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले ।

नामगोत्रस्वधाकारैर्द्वितीयान्तेन तर्पयेत् ॥

तिलाभावे आह गोभिलः—

तिलाभावे निषिद्धाहे सुवर्णरजतान्वितम् ।

तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥ (३)

स्मृत्यन्तरेऽपि—

तिलाभावे राजतेन खड्गह्रस्वकुशैरपि । इति ।

(१) महालयश्राद्धे हेमश्राद्धे च विप्रविसर्जनान्ते तिलतर्पणं कार्य-
मित्यर्थः ।

(२) कंसान्तर्गतो ग्रन्थः 'ख' पुस्तके नास्ति ।

(३) निश्चितपर्णाभिप्रायमिदम् ।

तिलतर्पणरहितश्राद्धान्युच्यन्ते बृहन्नारदीये—
 वृद्धिश्राद्धे सपिण्डे च प्रेतश्राद्धेऽनुमासिके ।
 संवत्सर(१)विमोके च न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ इति ।
 इति तिलतर्पणविधिः ॥

तिलतर्पणनिषेधस्तदपवादश्चोच्यते(२) ।

सङ्ग्रहे—

नन्दायां भार्गवादिने कृत्तिकासु मघासु च ।
 भरण्यां भानुवारे च गजच्छायावहये तथा ॥
 अयनद्वितये चैव मन्वादिषु युगादिषु ।
 पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

वृद्धमनुः—

सप्तम्यां भानुवारे च मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
 तिलैर्यस्तर्पणं कुर्यात्स भवेत्पितृघातकः ॥
 तिलतर्पणनिषेधापवादौ स्नानाङ्गतर्पणव्यतिरिक्तपितृतर्पण-
 विषयौ ।

तदाह वृद्धमनुः—

संक्रान्त्यादिनिमित्ते तु स्नानाङ्गे तर्पणे द्विजः ।
 तिथिवारनिषेधेऽपि तिलैस्तर्पणमादिशेत् ॥
 आनौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।
 पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
 उपरागे पितुः श्राद्धे पातेऽमायां च संक्रमे ।
 निषिद्धेऽपि हि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥(३)

(१) आग्निहोत्ररदिनविहितमेतन्नामकं श्राद्धम् ।

(२) प्रसङ्गाभित्यतर्पणविषयोऽयं विचारः ।

(३) श्लोकौ 'क' पुस्तके नस्तः ।

व्यतीपातग्रहणेन वैधृतेर्ग्रहणम् । पितृग्रहणं पितृव्यादिश्राद्धस-
ङ्ग्रहार्थम् । अमावास्याग्रहणं सकलश्राद्धतिथेरुपलक्षणम् । संक्रान्ति-
ग्रहणमयनद्वयव्यतिरिक्तसंक्रान्तिविषयम् ।

तीर्थे तीर्थविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

गर्गः—

कृष्णे भाद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितृणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहेऽपि तर्पणम् ॥

निःपीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रमर्पितम् ।

निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

पाराशरः—

द्वादश्यां पञ्चदश्यां च संक्रान्तौ रविवासरे ।

वस्त्रनिष्पीडनं नैव न च क्षारणे योजयेत् ॥

तिले विशेषमाह गोभिलः—

शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्याञ्छ बलैस्त्रिलैः ।

पितृस्तु तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पयेत्सर्वतो द्विज ॥ इति ।

तत्र तिलग्रहणविधिमाह मरीचिः—

मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्तहस्तस्तु दक्षिणः ॥ इति ।

मुद्रा प्रदेशिन्यङ्गुष्ठ सन्धियोगः । एतद्वामहस्ते तिलग्रहणे स्था-
नविशेषं व्यतिरेकेणाह सङ्ग्रहकारः—

(१) हस्तमूले तिलान् क्षिप्त्वा यः कुर्यात्तिलतर्पणम् ।

तज्जलं रुधिरं ज्ञेयं ते तिलाः कृमिसंमिताः ॥ इति ।

तत्राप्यलोमकस्थाने तिलान्निक्षिपेत् इति व्यतिरेकेणाह

गोभिलः—

रोमसंस्थांस्तिलान्कृत्वा यस्तु तर्पयते पितॄन् ।

पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन वा ॥ इति ।

एतत्सर्वमनुद्धृतोदकतर्पणाभिप्रायम्, उद्धृते तु विशेषा-
भिधानात् ।

तथाच योगियाज्ञवल्क्यः—

यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान्सम्मिश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥

अन्यथा अनुद्धृते । दर्भधारणे विशेष उक्तः । स्मृतिभास्करे—

कुशाग्रैस्तर्पयेद्देवान् मनुष्यान्कुशमध्यतः ।

द्विगुणिकृत्य मृलाग्रैः पितृसन्तर्पयेद्विज ॥ इति ।

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

देवर्षीस्तर्पयेद्द्विमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन् ॥

उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामपराजितदिङ्मुखः ।

संवृताङ्गुष्ठाभ्यां तु सव्योपग्रहमेव च ॥

तृप्यन्त्विति समुच्चार्य तृप्यतामिदमपि वा ।

विधिज्ञः प्रक्षिपेत्तोयं देवादीनां विशेषतः ॥ इति ।

अपराजितादिक् ऐशानी । सङ्ग्रहेऽपि—

एकहस्तेन तोयेन न कुर्यात्पितृतर्पणम् ।

पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः ॥

यत्तु व्याघ्रेणोक्तम्—

उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

तच्छ्राद्धादिविषयम् । अत एव कार्णाजिनिः—

श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष सनातनः ॥ इति ।

एतत्तर्पणमुदकादौ न कार्यम् । तथाच गोभिलः—

स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।

नोपतिष्ठति तद्द्वारि पितॄणां तन्निरर्थकम् ॥

शातातपः—

देवान्पितृन्मनुष्यादीन्स्वशाखाविधिनोदितान् ।

एकैकाञ्जलिना तृप्तिं प्रथमान्तेन वाचयेत् ॥

अञ्जलिसंख्या उक्ता व्यासेन—

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरर्क्षीर्क्षींस्त्रियं चैकैकमञ्जलिम् ॥

स्मृतिरत्नावल्याम्—

मातृमुख्यास्तु यास्त्रिसस्तासां दद्याज्जलाञ्जलिन् ।

त्रींस्त्रिंस्तु दद्यादन्यासां दद्यादेकैकमञ्जलिम् ॥

स्मृतिसङ्ग्रहे—

सम्बन्धमनुकीर्त्यैव नामगोत्रमनन्तरम् ।

वस्वादिरूपं सङ्कीर्त्य स्वधाकारेण तर्पयेत् ॥

अन्यत्र तु—

मातुस्त्रीनञ्जलिन्दद्यादन्यासामेकमञ्जलिम् ।

सापत्याचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलाञ्जलिन् ॥

स्मृतिसङ्ग्रहे—

सम्बन्धमनुकीर्त्यैव नामगोत्रमनन्तरम् ।

वस्वादिरूपं सङ्कीर्त्य स्वधाकारेण तर्पयेत् ॥

यमः—

सम्बन्धो नामगोत्रेण स्वधान्तेन नमोऽन्ततः ।

वस्वादिरूपं निर्दिश्य तर्पयेत्पितृपूर्वकम् ॥

नामग्रहणे विशेषमाह बौधायनः—

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु ।

गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥

इति श्री महाराजाधिराजसहगिलान्वयैकभूषणपरमा-

नन्दादिष्ट 'धर्माधिकारि' रामपाण्डितात्मज पण्डित

विनायककृतायां श्राद्धकल्पलतायां विकृति-

श्राद्धनिरूपणस्तम्बकश्चतुर्थः ॥

अथ नवश्राद्धानि ।

तानि च यथोक्तदाहादिसंस्कृतस्य भवन्तीति तदुपयोगि-
तया तावत्संकारो निरूप्यते ।

तत्रादावाग्निनिर्णयः । तत्राऽऽहिताग्नेः श्रौतेनानाहिताग्नेः स्मा-
र्तनेतरस्य लौकिकेनाग्निना दाहः कर्तव्य इत्याह—

वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जनः ॥ इति ।

(मि० पृ० २९५)

अत्र विद्यमानेष्वग्निषु तैरेव, तदभावे प्रेताधानमेवेति । एके-
नौपासनेन । अत एव बौधायनः—“औपासनेन गृहिणाम्” इति ।

ब्राह्मेऽपि—

अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाहो गार्ह्याग्निना द्विजैः ।

औपासनेऽपि विद्यमाने तेनैव, तदभावे प्रेतोपासनेनेति । इतरो
ब्रह्मचारि-विधवा-प्रमुखः,

तदाह याज्ञवल्क्यः—

“आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः ।

यमसूक्तं तथा गाथा जपद्भिर्लौकिकाग्निना ॥

स दग्धव्यः” इति । (३।२।)

तथा लौकिकेऽपि कश्चिन्निषेधतिदेवलः—

चाण्डालाग्निरमेध्यामिः सूतकाग्नश्च कर्हिंचित् ।

पनिताग्नश्चिताग्नश्च नृशिष्टग्रहणोचिताः ॥ इति ।

(मि० पृ० २९५)

शूद्रेण चाग्निकाष्ठाद्यानयनं श्मशाने न कारणीयम् ।

तदाह यमः—

यस्यानयति शूद्रोऽग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च ।

प्रेतत्वं च सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते ॥ इति ।

(मि० पृ० २९५)

अत्रापरे विशेषमाह क्रतुः—

विधुरं विधवां चैव कपालस्याग्निना दहेत् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च दाह्य उत्तपनाऽग्निना ॥

तुषाऽग्निना च दग्धव्या कन्यका बाल एव च । इति ।

अग्निवर्णं कपालं तु कृत्वा तत्र विनिक्षिपेत् ।

करीषादिस्ततो योऽग्निर्जातः स तु कपालजः ॥

इति कपालाग्निः । उत्तपनाग्निस्तु—

दर्भैराग्निं तु प्रज्वालय पुनर्दर्भैस्तु संयुतः ।

पुनर्दर्भे तृतीयेऽग्निरेव उत्तपनीयकः ॥

आहिताग्नेस्तत्पत्न्याश्च श्रौतेनैवेत्युक्तं ब्रह्मपुराणे—

आहिताग्न्योश्च दम्पत्योर्यश्चादौ म्रियते भुवि ।

तस्य दहः सापण्डश्च दग्धव्यास्त्रभिरग्निभिः ॥

पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ।

आहिताग्नेर्भार्याया अपि मरणे अग्निहोत्रेणैव तस्या दाहः

कार्यः । तदुक्तं क्रतुना—

एवं वृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।

पूर्वमृताम् ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥

बाह्वल्क्योऽपि—

दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद्द्वारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥

अनकभायं प्रत्याह शानकः—

पत्न्योरेका यदि मृता दग्ध्वा तेनैव तां पुनः ।

आदधीताऽन्यया सार्धमाधानविधिना गृही ॥ इति ।

तेनैव वैतानेनैव । एतज्ज्येष्ठाया एव मरणे,

कनिष्ठां तु मृतां पूर्वं दहेन्निर्मन्थयवन्दिना ।

इति विशेषस्मरणात्, तथा—

द्वितीयां चैव यो भार्या दहेद्वैतानिकाग्निभिः ।

तिष्ठन्त्यां प्रथमायां हि सुरापानसमं भवेत् ॥

इति निषेधाच्च । अत्रापि विद्यमाने श्रौते स्मार्ते चाग्नौ तेनैव पत्न्या दाहस्तदभावे प्रेतात्वात् प्रेतोपासनाभ्यामिति । सहमरणे तु सहैव पितृमेधः । यद्वाऽनाहिताग्निपत्नीं निर्मन्थ्येन दहेत् । ‘औपासनेनाहिताग्निं दहेन्निर्मन्थ्येन पत्नीम्’ इति विष्णुवचनात् । अत्रापरे विशेषा याज्ञिकतन्त्राज्ज्ञेयाः । स चायं दाहो रात्रिमृतस्य रात्रावेव कार्य इत्युक्तं स्मृतिसंग्रहे—

रात्रौ दग्ध्वा तु पिण्डान्तं कृत्वा वपनर्जितम् ।

वपनं नेष्यते रात्रौ श्वस्तदा वपनक्रिया ॥

देवजानीयेऽपि—

रात्रौ वा रात्रिशेषे च म्रियन्ते ये द्विजातयः ।

दाहं कृत्वा यथान्यायं द्वौ पिण्डौ निर्वपेत्सुतः ॥

रात्रौ वा तच्छेषे वा मृतस्य दाहे क्रियमाणे सूर्योदयश्चेत्तदा प्रातरवयवपिण्डद्वयं दद्यात् ।

रात्रिदाहे वपनं प्रातरेव, “वपनं नेष्यते रात्रौ” इति वचनात् । पर्युषितदाहे प्रायश्चित्तमप्युक्तं स्मृतिरत्नावल्याम्—

शवं रात्र्युषितं चेत्त्रीन् कृत्वा कृच्छ्रान्दहेत्सुतः । इति ।

धर्मतत्त्वालोकेऽपि—

दिवा वा यदि वा रात्रौ शवं तिष्ठति कर्हिचित् ।

तत्पर्युषितमिषाहुर्दहने तस्य का गतिः ॥

पञ्चगव्येन संस्नाप्य प्राजापयन्नयं चरेत् ।

यत्तु निगमवाक्यम्—

सन्ध्यायां च तथा रात्रौ दाहः पाथेयकर्म च ।

नवश्राद्धं च नो कुर्यात्कृतं निष्फलतां व्रजेत् ॥ इति,

तद्दिनमृतस्याऽऽलस्यादिना रात्रिदाहनिषेधपरमिति । रा-

त्रिदाहेऽपरोऽपि विशेष उक्तः स्कन्दपुराणे —

यदि रात्रौ भवेत्तस्य समाप्तिर्दहनस्य च ।

परेऽहन्युदिते सूर्ये कार्या तस्योदकक्रिया ॥

दग्धस्य तु नवै कार्या रात्रौ जातूदकक्रिया ।

धर्मतत्त्वाल्लोकेऽपि—

तिलोदकं पिण्डदानं नग्नप्रच्छादनं तथा ।

रात्रौ न कुर्यात्सन्ध्यायां यदि कुर्यान्निरर्थकम् ॥

अथ दाहकालेऽग्निनाशो विशेषमाह यमः—

यजमाने चितारूढे पात्रन्यासे तथा कृते ।

वर्षाद्यभिहते चाग्नौ ततः पृच्छामि याज्ञिकाः ॥

शेषं दग्धावदग्धेन निर्मन्थ्यं तत्र कारयेत् ।

शेषालाभे तथा कुर्याद्दग्धशेषस्य वा पुनः ॥

अप्सु प्रास्यन्ति शेषं तमाग्नेयास्ताः स्मृता बुधैः ।

शेषमरणीप्रभृतिकाष्ठशेषं दग्ध्वा दग्धेनैवाग्न्युत्पादनसम-
र्थे निर्मन्थ्यं कृत्वाऽग्निमुत्पाद्य तेनाग्निना दहेत् । अरण्यादि-
काष्ठशेषालाभे दग्धशेषकाष्ठस्य सम्बन्धी यो मथिताग्निस्तेन, त-
स्याप्यभावे अप्सु प्रक्षिपेदित्यर्थः । एवमनाहिताग्नेरपि, न्यायसा-
भ्यात् । इयान् विशेषो यदरण्यभावान्मन्थाभाव इति मदनः ।
दाहश्च नग्नस्य न कार्य इत्याह प्रचेताः—

नग्नदेहं दहेन्नैव किञ्चिदेयं परित्यजेत् ।

जटमल्लविलासे ब्रह्मपुराणमपि—

दरिद्रोऽपि न दग्धव्यो नग्नः कस्याञ्चिदा पदि ।

केनापि वस्त्रखण्डेन छादनीयः प्रयत्नतः ॥

यत्र तत्र भवेद् दुःखी यदि नग्नस्तु दह्यते ॥

शवस्य चण्डालादिस्पर्शे प्रायश्चित्तमुक्तं धर्मप्रदीपे—

चण्डालसूतिकोदक्यास्पृष्टे प्रेते तथैव च ।

तस्य पापविशुद्ध्यर्थं कृच्छ्राग्न्यञ्चदशाचरेत् ।

तथोर्ध्वदौहिकं कर्म नरैः कार्यं यथाविधि ॥

अथ दाहाद्यपवादः । तत्र मनुः—

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्वान्धवा बहिः ।

अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नापि कार्योदकक्रिया ।

अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा क्षपेयुस्स्थहमेव च ॥ (५।६८)

निदध्युर्निखनेयुः ।

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं घृताक्तं निखनेद् भुवि ।

यमगाथा गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन् ॥

इति यमवचनात् । संन्यासिनामपि न दाहः ।

तदुक्तं दिवोदासे ब्रह्मपुराणे—

त्रयाणामाश्रमाणां च कुर्याद्दाहादिकाः क्रियाः ।

यतेः किञ्चिन्न कर्तव्यं नवाऽन्येषां करोति सः ॥

ब्राह्मेऽपि—

सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य वा ।

न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदकक्रिया ॥

महाभारतेऽपि—

न दग्धव्यो न दग्धव्यो विदुरोऽयं कादाचन ।

ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्दाहो न विद्यते ॥

एतदेकदण्डिपरम् । त्रिदण्डिनां तु दाहो वक्ष्यते । पतिताना-
मपि न दाहः ।

तदुक्तं लाहरे ब्राह्मे—

पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।

न चाश्रुपातः पिण्डश्च कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥

(परा० विद्व० पृ० १३३)

आत्मघातिनामपि न दाहः । तदुक्तं मदने—

आत्मनस्स्याग्निनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।

तेषामपि तथा गंगातोये संस्थापनं स्मृतम् ॥ (मि० २९८)

आपस्तम्बोऽपि—

व्यापादयेदिहात्मानं स्वयं योऽन्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकक्रिया ॥

मनुरपि—

वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रिया ॥ (५-८९)

विषोद्धन्धनशस्त्राद्यैरात्मानं यस्तु घातयेत् ।

मृतोऽमेध्येन लेप्तव्यो नाऽन्यं संस्कारमर्हति ॥ (शु० च० १०६)

इति पराशरस्मरणं च । अमेध्येन मूत्रादिनाऽतिप्रसङ्गनि-
वृत्तये राज्ञा लेपनीय इत्याहुः । तदेतत्प्रायश्चित्ताकरणे । प्राय-
श्चित्तकरणे तु पतितात्मघातिनोरपि सम्बत्सरानन्तरं दाहादिकं
कर्तव्यमिति वक्ष्यते । तथाऽन्येषामपि—

याज्ञवल्क्यः—

पाखण्ड्यनाश्रिताः स्तेना भर्तृह्नयः कामगादिकाः ।

सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥ (३६)

वेदवाह्याल्लिङ्गधारणं पाखण्डम् । अनाश्रिताः सत्यधिकारे
आश्रमरहिताः । स्तेना ब्राह्मणस्वर्णव्यतिरिक्तस्य । सुराप्य
इत्यादिषु लिङ्गमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वादिति मिताक्षराव्याख्या ।
लाहरव्याख्या तु पाखण्डानाश्रिताः पाखण्डान् बौद्धादीनाश्रि-
तास्तद्दीक्षायां प्रविष्टा इति । तथा शास्त्रविहितमार्गेणैच्छापूर्वकं
मृतानामपि न दाहः ।

तदुक्तमङ्गिरसा—

चण्डालादुदकात्सर्पाद्वैद्युताद् ब्राह्मणादपि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणाम् ॥

उदकं पिण्डदानं च प्रेत्येभ्यो यत्प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥

तथा लाहरेऽपि—

नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यन्त्यकर्म च ।

ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात्कटधारणम् ॥

ब्रह्मदण्डो ब्रह्मशापः, कटः शवखट्वा । विष्णुदासभ्यसंवादेऽपि—

जलाग्निमहिषीभिस्तु मृताश्चाम्बुचतुष्पदैः ।

पाषाणैः करभैः सिंहैः कुञ्जरैश्चित्रकैः श्वभिः ॥

विस्फोटैर्वृश्चिकैः सर्पैः कीटकैश्च मृताश्च ये ।

हत्यायुक्ता मृता ये च व्याघ्रैस्तु निहतास्तथा ॥

कण्टपाशैर्मृता ये च ये च म्लेच्छैर्निपातिताः ।

आत्मघातकरा ये च कृमिभिस्तु मृता नराः ॥

चौरैस्तु निहता ये च विद्युत्पातेन ये मृताः ।

शृङ्गिभिर्निहता ये च ये च कारागृहे मृताः ॥

उत्पातेषु मृता ये च पञ्चकेषु मृताश्च ये ।

गर्हस्थानान्मृता ये च सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥

नद्यां च पातिता ये च वाप्यां कूपतडागयोः ।

जलाशयेषु चान्येषु दुर्गाश्च पतिताश्च ये ॥

आश्रमात्पतिता ये च चण्डालाद्यैर्हताश्च ये ।

शय्यायां च मृता ये च शूद्रसंसर्ग एव च ॥

माधवीये ब्रह्मपुराणे—

नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ।

निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥

परदारानुमन्तुश्च दोषात्तत्पतिभिर्हताः ।

असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥

कृत्वा तैर्निहतास्तांश्च चण्डालादीन् समाश्रिताः ।

शस्त्राग्निगरदाश्चैव पाखण्डाः क्रूरबुद्धयः ॥

क्रोधात्पापं विषं वह्निं शस्त्रमुद्धवन्धनम् ।

गिरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥

कुशिलपजीविनो ये च सूनालङ्कारधारिणः ।

मुखेभगास्तु ये जीवाः क्लीबप्राया नपुंसकाः ॥

ब्रह्मदण्डहता ये च येऽथवा ब्राह्मणहताः ।

महापातकिनो ये च पातितस्ते प्रकातितः ॥

पराशरोऽपि—

ब्रह्मदण्डाभियुक्तानां तेषां स्यान्नाग्निसंस्क्रिया ।

श्राद्धादिसत्क्रियाभाजो न भवन्तीह ते क्वचित् ॥

शङ्खाऽपि—

भृग्वग्न्यानाशकाभ्योभिर्मुतानामात्मघातिनाम् ।

न पिण्डं तस्य नाशौचं शस्त्रविद्युद्धताश्च ये ॥

आहिताग्नेरप्येवंविधमरणेऽग्न्यादीनां प्रतिपत्तिः

स्मृत्यन्तरे—

वैतानं प्राक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे ।

पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते ॥

वृथामृतः अविहितमार्गेण मृतः । सचायं दाहादिक्रियानिषेधो बुद्धिपूर्वकमरणे ।

तदाह गौतमः—

“गोब्राह्मणहतानामन्वक्षं राजक्रोधाच्चायुधिप्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्धन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्” इति । प्रायो महाप्रस्थानम् , अनाशकम् अनशनम् , प्रपतनम् भृगुपतनम् , एतैश्च बुद्धिपूर्वं मृतानाम् । तथा दर्पादिना चण्डालादिनिग्रहं कुर्वन्त्यस्तैर्हतस्तस्य, तथा दुष्टदंष्ट्रादीन्ग्रहीतुमाभिमुख्येन गच्छतो राज्ञश्च प्रतिकूलमाचरतो बाहुभ्यां नदीं तरतश्च मरणे । एवं सर्वप्राणुसन्धेयम् । एवं व्याख्यामूलं च प्रागुदाहृतब्रह्मपुराणवचनमेवेति । एषामौर्ध्वदेहिकादिकर्तुः प्रायश्चित्तं मदनपारिजाते—

कृत्वाऽग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वाहनं कथाम् ।

रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तप्तकृच्छ्रेण युज्यति ॥

एतच्च बुद्धिपूर्वं । अबुद्धिपूर्वकं तु संवर्तः—

एषामन्यतमं प्रेतं यो बहेत दहेत वा ।

कटोदककियां कृत्वा कुच्छं सान्तपनं चरेत् ॥

तथा पतितौर्ध्वदेहिकेऽपि प्रायश्चित्तं ब्रह्मपुराणे—

एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः ।

तप्तकुच्छद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्नचान्यथा ॥ इति ।

एवमात्मघातिप्रभृतीनां दाहादौ निषिद्धे तदौर्ध्वदेहिकं कथं
कार्यमित्यपेक्षायां षट्त्रिंशन्मते—

गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।

ऊर्ध्वं सम्बत्सरात् कुर्यात्सर्वमवौर्ध्वदेहिकम् ॥

अत्रापरं विशेषमाह पराशरः—

चण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रैर्हतो यदि ।

आहिताग्निर्मृतो विप्रो विशेषेणात्मघातकः ॥

दहेत्तं ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नौ मन्त्रवर्जितम् ।

दग्ध्वाऽस्थानि पुनर्गृह्य क्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥

स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत्पुनर्दहेत् ।

तदेतन्नारायणबलिं कृत्वा कार्यमिति वृद्धयाज्ञवल्क्यच्छाग-
लेयावूचतुः—

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।

तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥

तथा दिवोदासे—

पूर्णे सम्बत्सरे तेषामथ कार्या दयालुभिः ।

आषाढ्यैकादशीं शुक्लं नारायणबलिक्रिया ॥

आषाढ्यैकादशीं प्राप्येत्यर्थः ।

विष्णुदालभ्यसम्वादेऽपि पूर्वोक्तान् जलाग्नीत्याद्यपमृत्यून-
भिधायोक्तम्—

एतेषां पापमृत्यूनां कुर्यान्नारायणक्रियाम् ।

व्यासोऽपि—

नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते ।

तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्न तदन्यथा ॥

तदयं निर्गलितोऽर्थः—सर्वेषामेष दुर्मृतानामविशेषेण दाहादौ निषिद्धे लौकिकाग्निना येन केनचिद्दाहयित्वाऽस्थीनि च क्षीरेण क्षालयित्वा क्वचित्पुण्यप्रदेशे निखाय सम्बत्सरानन्तरं श्राद्धे सम्प्रदानत्वयोग्यतार्थं नारायणवालिं कृत्वा वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं च कृत्वा सर्वमौर्ध्वदेहिकं कार्यमिति ॥

तदाह त्रिकाण्डमण्डनः—

अस्थीनि यस्याविकृतानि सन्ति यावन्ति देहस्य परिस्फुटानि ।
मूर्द्धादिपादान्तशरीरकल्मसि तैरेव कुर्यात्पुनरग्निदाहे ॥

क्षीरेण संक्षाल्य तथोदकेन गङ्गादितीर्थस्य सहस्रकुम्भैः ।

पञ्चाभृतैः पञ्चगव्यैश्च युक्तैः स्नानं च कुर्युः पुरुषादिसूक्तैः ॥

एवंविधं चेत्कृतमस्ति कर्म स याति यस्यास्थि पदं च विष्णोः ।

छिन्नानि भिन्नानि परिस्फुटानि भस्मानि चाऽस्थीनि पुनः प्रयोगे ॥

यो वै समाहृत्य परेतकर्म कुर्वन्विषश्चिद्विषदं प्रयाति ।

भस्मानि भस्मीभूतानि । पुनःप्रयोगे पुनः संस्कारे । विषदं नरकमिति यावत् ।

कथं हि दाहे करणीयमस्य समित्सु पाळाशतरुद्भवासु ।

कृत्वा स्वशाखोक्तशरीरकल्मसि प्राणप्रतिष्ठां च विधाय पश्चात् ॥

कुर्यात्परेतस्य शरीरशुद्धिं ततो विद्ध्यात्पुनरग्निदाहम् ।

यथा कथञ्चिदस्थिनाशे पाळार्शी तनुं कुर्यादित्यर्थः ॥

तदुक्तं ब्राह्मे—

सम्बत्सरान्ते पाळाशपत्रवृन्तादिनिर्मितम् ।

तद्वात्रमग्नौ सन्दह्य शेषं कर्म समाचरेत् ॥ इति ।

तत्र दुर्मरणे प्रायश्चित्तमाह विंशवादशः-

‘चण्डालार्थैर्दतोवाऽप्यथुचिरपि मृतश्चान्द्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रैः

शुद्धः सप्तान्त्यजैर्वा' इति ।

अस्यार्थः—चाण्डालोदकसर्पवैद्युतब्राह्मणैः सप्तान्त्यजैर्वा रजकचर्मकारनटबुरुडकैर्वर्त मेदभिर्लैर्हतः यश्च खट्वादौ वा अ-
युचिर्मृतः सहि पुत्रादिकृतचान्द्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रैः शुद्धो भवती-
त्यर्थः । धर्मप्रदीपेऽपि—चाण्डालादुदकादित्युपक्रम्य नारायणबलि-
कृत्वेत्यभिधाय—

तेषां पापविशुद्ध्यर्थं कृच्छ्रान् पञ्चदशाचरेत् ।

इत्युक्तम् । आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि चाण्डालादिहता-
नुपक्रम्य—

दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रयम् ॥

इत्युक्तम् । स्मृत्यन्तरेऽपि —

चाण्डालादिहते विप्रे त्वन्तरिक्षे मृतेऽपि वा ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रवान्द्रैस्तु शुद्धिस्तत्र प्रकीर्तिता ॥ इति ।

खट्वामरणे प्रायश्चित्तं धर्मप्रदीपे—

ऊर्ध्वोच्छिष्ट अधोच्छिष्टे खट्वादौ मरणे तथा ।

कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत आशौचमरणेऽपि च ॥ इति ।

तथाऽन्तरिक्षमरणेऽपि प्रायश्चित्तं धर्मतत्त्वाल्लोके—

ऊर्ध्वोच्छिष्टमधोच्छिष्टमन्तरिक्षे मृतिर्यदा ।

कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत आशौचमरणेऽपि च ॥ इति ।

आत्मघातप्रायश्चित्तन्तु तत्तद्गर्णहननविहितमेव । सामान्य-
तस्तु चान्द्रायणद्वयं तप्तकृच्छ्रचतुष्कं च । अथवा त्रिशतकृच्छ्रा-
णीति स्मृतिसारः ।

तदुक्तं विष्णुदाल्भ्यसम्वादे—

प्रायश्चित्तं ततः कुर्याद् दृष्टं चान्द्रायणं तु वा ।

महान्ति चात्र दानानि धेन्वादीन्यष्ट दापयेत् ॥

यस्मिन्पापे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तद् दृष्टम् । अनुक्तप्रायश्चित्तेषु चान्द्रायणमिति । एवं पतितानामपि मरणानन्तरं शरीरं गङ्गा-दिपुण्यनदीतोये सम्बत्सरं यावत्संस्थाप्य वर्षानन्तरं तत्तत्पापेषु विहितं सामान्यतोविहितं च प्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणबलिं विधाय सर्वमौर्ध्वदेहिकं पुत्रादिः कुर्यादिति ।

पतितशरीरं गङ्गादितोये संस्थाप्यमित्युक्तं—

मदने—

आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।

तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं स्मृतम् ॥ (मि०पृ०२९८)

गङ्गेति पुण्यनद्युपलक्षणम् । वर्षानन्तरं कार्यमित्युक्तं षट्त्रिंशन्मते—

गोभ्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।

ऊर्ध्वं सम्बत्सरात्कुर्यात्सर्वमौर्ध्वदेहिकम् ॥ इति ।

‘नारायणबलिः कार्य’ इत्युक्तं विष्णुदालभ्यसम्वादे । जलाग्नी-
त्याद्यपमृत्यूनपक्रम्य—

हत्यायुक्ता मृता ये च व्याघ्रैस्तु निहतास्तथा ।

इति मध्येऽभिधाय—

एतेषां पापमृत्यूनां कुर्यान्नारायणक्रियाम् ।

इत्युपसंहारात् । हत्येति पातित्यहेतूपलक्षणम् । साधारणं प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यमित्युक्तं दिवोदासे शातातपेन—

पतिते च मृते शुद्धौ प्राजापत्यानि षोडश ।

मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवर्ति चरेत् ॥

एवं कृते विधाने तु प्रकुर्यादौर्ध्वदेहिकम् ॥

इति । (नि.सि. पृ. १९२०)

एवमेव साधारणं प्रायश्चित्तं, पातित्यमात्रपुरस्कारेण प्रवृत्त-
त्वात् साधारणं तु तत्तत्पापेषु प्रतिपदोक्तमेव । तदत्रासाधार-
णेन साधारणं समुच्चीयत इति । तदेतत्सर्वमभिसन्धाय व्यति-

रेकमुखेनाह स्मृत्यर्थसारः—“ब्राह्मणादिहतानां पतितानां च प्रायश्चित्तकरणे” इति । सपिण्डीकरणं नास्तीत्यग्रेतेनैव सम्बन्धः ।

अत एव माधवीये ब्रह्मपुराणेऽपि—

क्रियते पतितानां तु गते सम्बत्सरे क्वचित् ।

देशधर्मप्रमाणत्वाद्व्याकूपेषु बन्धुभिः ॥

मार्तण्डपादमूले च श्राद्धे हरिहरं स्मरन् ।

इति वर्षानन्तरं गयाश्राद्धं विहितम् ।

नन्वेवं पतितानामपि श्राद्धादौ क्रियमाणे—

पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।

न चाश्रुपातः पिण्डश्च कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥

एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः ।

तप्तकुच्छद्रूपेनैव तस्य शुद्धिर्नचान्यथा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनविरोधः स्यादिति चेत् ? मैवम् । तस्यान्यार्थपरत्वात् । तथाहि यस्त्वौद्धत्यादिना महापातकादिपतनीयप्रायश्चित्तान्यकुर्वन्—

दासीघटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्सदा ।

अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बान्धवैः सह ॥

इत्यादिमनुयाज्ञवल्क्योक्तविधिना पुत्रादिभिर्निरुदकीकृतस्तथा—“तस्य विद्यागुह्योनिस्सम्बन्धाश्च सन्निपात्य सर्वाण्युदकादिप्रेतकार्याणि कुर्युः” इत्यादिगौतमादिवाक्यविहितपुत्रादिकृतप्रेतकार्यश्चतस्य मरणे दाहान्त्येष्टिसञ्चयनाश्रुपातपिण्डदानश्राद्धानि पुत्रादिर्न कुर्यात् । यतो जीवसेव तस्मिन्नौद्धेदहिकस्य कृतत्वात्पुनः करणम युक्तम् । अत एव तथाविधसम्भाषणादौ प्रायश्चित्तविधानमपीति युक्तमेवेदं सर्वम् । यस्तु पुनः प्रमादादिना महापातकादिपतनीयकर्माभिभूतस्तत्तत्पापेषु प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्नुतिष्ठन्वा मृतस्तस्य सम्बत्सरानन्तरं तत्तत्पापानुसारेण नासायणबलिपूर्वकं प्रायश्चित्तं कृत्वाऽस्थिपर्णशरयोः यासम्भवं दाहं

विधाय सर्वमौर्ध्वदेहिकं पुत्रादिः कुर्यादिति । तदेतत्सर्वं दिवोदा-
सचन्द्रप्रकाशाभ्यां प्रमादात् स्लेष्मादित्वं गतस्य गयाकूपे पिण्डदाने-
न शुद्धिः स्यादिति माण्डव्यमतमुपन्यस्य तन्मते द्वादशाब्दिक-
प्रायश्चित्तपूर्वकं नारायणबलिना पर्णशरदाहं कृत्वौर्ध्वदेहिकं पुत्रा-
दिः कुर्यादिति विधेयम् । तथाऽग्रेपि पुनर्महापातकिनः प्राय-
श्चित्तमाचरतो मृतस्य दाहशौचादिकं सर्वं कर्तव्यम् ।

पतितोऽपि च यः कुर्वन्विशुद्धिं मरणान्तिकम् ।

तस्याशौचादि कर्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि ॥

इति स्मृतेरिति । मरणान्तिकं प्राप्त इत्यर्थ इति स्वयमेवाभिहि-
तम् । एवं प्रायश्चित्तार्थमरणेऽपि ।

तदाह गौतमः—“यस्य प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शु-
द्ध्येत्सर्वाण्येवैतस्मिन्नुदकादीनि प्रेतकार्याणि कुर्युः” इति । तथा
राज्ञा पापविशेषे ताडनरूपे दण्डे क्रियमाणे मृतस्यापि । तथाच
ब्रह्मपुराणम्—

राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥

अथवा पतितानां संवत्सरादूर्ध्वपौर्ध्वदेहिकविधानादर्वागौ-
र्ध्वदेहिकनिषेधपरमिदं वचनजातमिति सिद्धं पतितस्यापि
श्राद्धादिकमिति ।

नन्वेवं—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

तथा—

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥

इत्यादिवाक्यैः पतिते पितरि पितामहस्यैव श्राद्धं विहितं,
तद्यदि पतितस्यापि और्ध्वदेहिकं क्रियेत तर्हि तन्नोपपद्यते ।

तमुल्लङ्घ्य पितामहश्राद्धादिकरणे कारणाभावादिति चेत् ? स-
त्यम् , तद्यदि यथाश्रुतमेव गृह्येत तदाऽनेकवचनविरोधः स्यात् ।
तथाहि—ब्राह्मणादिहते पतिते च पितरि पितामहस्यैव श्राद्धं
कार्यं न पितुरित्युच्यमाने—

ब्राह्मणादिहतानां च पतितानां तथैव च ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम् ॥

इति वाक्येनौर्ध्वदेहिकादिविधानं नोपपद्येत । किञ्च पतिते
पितरि—

माता म्लेच्छत्वमापन्ना पिता वाऽपि कथञ्चन ।

इत्युपक्रम्य—

पितरं विष्णुमुच्चार्य तदूर्ध्वं च पितामहम् ।

इत्यादिप्रथमस्तबकोदाहृतदेवलवचनेन तन्नामोच्चारणस्थाने
विष्णुनामोच्चारणमात्रविधानादस्यैव तस्यापि श्राद्धमिति यद्व्यस्यते
तदसङ्गतं स्यात् । तथा संन्यस्तेत्यप्यसङ्गतं स्यात् ।

संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि ।

इत्यादिवचनविरोधात् । तथैव व्युत्क्रममृतेत्यपि, “यस्य
पिता मृतः स्यात्स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां द-
द्यात्” इति विष्णुवचनविरोधात् । एतेन जीवति मृते चैतत्समा-
नमेवेति मूर्खप्रलपितमपास्तम् ।

तस्मादेतदेवं व्याख्येयम्—ब्राह्मणादिहते पितरि संवत्सरा-
नन्तरमौर्ध्वदेहिकविधानादन्तरा पितामहश्राद्धस्य तावत्कालं लोप-
प्रसङ्गात्पौत्रेण तदधिकारप्राप्तं स्वयं कर्तव्यमेवेत्यनेनोपादिश्यते ।
अन्यथा पूर्वोक्तानेकवचनविरोधः स्यात् । विकल्पस्य चाष्टदोषदुष्ट-
त्वात् । तथा पतिते संन्यस्ते च जीवति तदधिकारप्राप्तं कार्यं,
मृते तु तस्यापि । व्युत्क्रममृते इतित्वेवं व्याख्येयम्—पितामहे जी-
वति पितरि च मृते प्रपितामहाय दद्यात् ‘येभ्य एव पिता दद्यात्’

इतिवचनेन मृतस्य पितुर्जीवत्पितृकत्वेन प्रपितामहस्यैव देवदत्त-
पितृकर्तृकश्राद्धे देवत्वात् । तेन येभ्य एवेत्यैरूप्येण घटते । अन्ये
तु पितृशब्दः क्वचित्स्वपितृपरः क्वचित्च पितृपरइत्याहुः । तन्न,
वैरूप्यादेवेति । तदत्र —

व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता ।

इति वचनविहितसपिण्डीकरणाकरणपक्षमभिप्रेत्य प्रपितामह-
श्राद्धविधानमिति सर्वमनवद्यम् । एवं ब्राह्मणादिहतस्य संन्यस्तस्य
व्युत्क्रममृतस्य च श्राद्धाद्यङ्गीकुर्वतां पतितमात्रस्यैव श्राद्धं प्रद्विषतां
पूर्वोदाहृतवचननिचयविरोधश्चापहरतां कीदृशोऽयं धर्मशास्त्रज्ञाना-
भिमान इति न विदुमः । तस्मात्संवत्सरान्ते सर्वेषामौर्ध्वदेहिकं का-
र्यमिति सिद्धम् । स्मृतिसारे संवत्सरादर्वागपि तत्तत्पापानुमारेण
द्विगुणादिकं प्रायश्चित्तं विधाय नारायणवर्णि च कृत्वौर्ध्वदेहिकं
कार्यम्, आयुषः अनित्यत्वेन संवत्सरानन्तरमौर्ध्वदेहिकलोपप्र-
सङ्गादित्युक्तम् । अभ्युपगतश्चैतन्मदनेनापि । संवत्सरादर्वाकरणपक्षे
विशेषश्च विष्णुदालभ्यसंवादे —

षष्ठे मासि द्विजातेश्च तृतीये क्षत्रियस्य च ।

मासान्ते चैव वैश्यस्य सद्यः स्त्रीशूद्रयोर्मता ॥

मासान्ते वाऽपि सर्वेषां कुर्यान्नारायणक्रियाम् । इति ।

अथ यः प्रमादात्पूर्वोक्तनिमित्तौर्विष्यते विद्यत एव तस्य क्रि-
यादिकमित्याहाऽङ्गिराः —

अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताऽप्युदकादिभिः ।

तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ॥

सुमन्तरपि — “भृग्वग्निजलसङ्ग्रामदेशान्तरस्थसंन्यासानशन-
महाध्वनिकानामुदकक्रिया कार्या सद्यः शौचं भवति” इति । मा-
धवीये ब्रह्मपुराणेऽपि —

प्रमादादपि निःशङ्कस्त्वक्स्माद्विचोदितः ।

शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्वालविषविद्युज्जलादिभिः ॥

चण्डालैरथवा चौरैर्निहतो यत्र कुत्रचित् ।

तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः ॥ इति ।

अथ ये विहितोपायेन मृतास्तेषां दाहाशौचाद्यभावो नारायण
बलिर्वा नास्ति, किन्तु यथोपादिष्टमेव । तथाचादिपुराणे—

दुष्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमानपि ।

प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा ॥

अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव च ।

गच्छेन्महापथं वाऽपि तुषारगिरिमादरात् ॥

प्रयागवटशाखायां देहत्यागं करोति वा ।

स्वयं देहविनाशस्य प्राप्ते काले महामतिः ॥

उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकानात्मघाती भवेत्क्वचित् ।

महापापक्षयात्स्वर्गे दिव्यान्भोगानवाप्नुयात् ॥

एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।

नराणामथ नारीणां सर्वकालेषु सर्वदा ॥

ईदृशं मृतकं येषां जीवानां कुत्रचिद्भवेत् ।

आशौचं स्यात् त्र्यहं तेषां वज्रानलहतेषु च ॥

वाराणस्यां स्त्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातभिषाविक्रयः ।

काष्ठपाषाणमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः ॥

अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः ।

प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्यचित्क्वचित् ॥

विवस्वान्—

सर्वेन्द्रियावेमुक्तस्य स्वव्यापाराक्षमस्य च ।

प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः ॥

धर्माजिनासमर्थस्य कर्तुः पापाङ्कितस्य च ।

ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमोक्षणम् ।

इच्छन्ति जीवितं देवा धर्मार्थं तु द्विजातिषु ।

अधर्मजीविनस्तीर्थे देहत्यागो विधीयते ॥

धर्मार्जनासमर्थस्य द्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तासमर्थस्येति मद-
नः । ब्रह्मगर्भः—

योऽनुष्ठातुमशक्तोऽपि मोहाद्व्याध्युपपीडितः ।

सोऽग्निवारिमहायात्रां कुर्वन्नोऽमुत्र कुप्यति ॥

सर्वेन्द्रियविरक्तस्य वृद्धस्य मृतकर्मणः ।

व्याधितस्य स्मृतं तीर्थे मरणं तपसोऽधिकम् ॥

वृद्धगार्ग्यः—

महाप्रस्थानगमनं क्षलनाम्बुप्रवेशनम् ।

भृगुप्रपतनं चैव वृथा नेच्छेत्तु जीवितम् ॥

एतल्लुप्तचेष्टानां गृहस्थावस्थायामपीति लाहरः ।

मनुशातातपौ—

वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु भृगवग्न्यनशनाम्बुभिः ॥

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥

वसिष्ठोऽपि फलमुखेनाह—

भृगुप्रपतनाद्राज्यं नाकपृष्ठमनाशकात् । इति ॥

व्यासोऽपि—

जले सप्त सप्तस्राणि चतुर्दश हुताशने ।

अनाशकस्य राजेन्द्र फले संख्या न विद्यते ॥

तथा ब्रह्मपुराणेऽपि—

अपराजितामास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः ।

आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ॥

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।

वीतशोकभयो विमो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

महाभारते—

समाः सहस्राणि च सप्त वै जले दशैकमग्नौ पतने च षोडश ।

महाहवे षष्टिरशीतिगोग्रहे अनाशने भरत चाक्षया गतिः ॥

अनशनविधिना मरणं भरणं विप्रजनस्य च ।

मुक्तेः करणं त्रिविधं स्मरणं हरिहरचरणयुगलस्य ॥

अथ विहितभरणप्रसङ्गादन्वारोहणं निरूप्यते ।

तत्र हारीतः—

मृते भर्तरि या नारी समारोहेद् हुताशनम् ।

साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥

मातृकं पैतृकं चाऽपि यत्र चैवं प्रदीयते ।

कुलत्रयं पुनात्येषा भर्तारं वाऽनुगच्छति ॥

शङ्खाङ्गिरसावपि —

तिस्रः कोट्योऽर्धकोटौ च यानि लोमानि मानुषे ।

तावत्काळं वसेत्स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥

व्यालग्राही यथा व्यालं बिछादुद्धरते बलात् ।

तद्वदुद्धृत्य सा नारी सह तेनैव मोदते ॥

तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाऽप्सरोगणैः ।

क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

तथा—

ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः ।

पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या ॥

तथा—

आर्ताऽऽर्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कुशा ।

मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥

यावच्चाग्रे मृते पत्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् ।

बालसंवर्धनं मुक्त्वा बालापत्या न गच्छति ।

व्रतोपवासनिरता रक्षेद्गर्भं च गर्भिणी ॥ इति ।

स्मृत्यथेसारेऽपि—तच्चान्वारोहणं गर्भिण्या निषिद्धम् । ब्राह्म-
णगर्भिण्या ब्रह्महत्यासमम् , क्षत्रियादिगर्भिण्याः क्षत्रियादिवध-
एवेति । अथ कथंचिदिन्वारूढा ब्रह्मचर्येण वा तिष्ठेदित्युक्तं वि-
ष्णुना—भर्तरि प्रेते ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं चेति । कामाकामाभ्यां
व्यवस्थितो विकल्प इत्यपरार्कः । अन्वारोहणे तु महानभ्युदय
इति मिताक्षरा । अन्ये तु तपस एव मुख्यत्वं, विष्णुना प्रथमोपा-
दानादित्याहुः । वस्तुतस्तु—

यावच्चाग्रे मृते पत्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् ।

तावन्न मुच्यते सा हि स्त्रीशरीरात्कथञ्चन ॥

इत्यादिवचनादन्वारोहणस्यैव मुख्यत्वं प्रतिभाति ॥

अथ रजस्वलाया अपि सहगमनविधिः ।

तत्र स्मृतिरहस्यवाक्यानि—

यदा स्त्रियामुदकयायां पतिः प्राणान्परित्यजेत् ।

द्रोणमेकं तण्डुलानामवहन्याद्विशुद्धये ॥

द्रोणप्रमाणं तु—

पलद्वयं तु प्रसृतिर्द्विगुणं कुडवं स्मृतम् ।

चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ॥

चतुर्भिराढकैर्द्रोण एतद्द्रोणस्य लक्षणम् ।

मुसलाभिघातैस्तदसृक् स्रवते योनिमण्डलात् ॥

विरजस्का मन्यमाना स्वे चित्ते तदसृक्क्षयम् ।

दृष्ट्वाशौचं प्रकुर्वीत पञ्चमृत्तिकया पृथक् ॥

त्रिंशद्विंशदशपञ्च गवां दत्त्वा त्वहःक्रमात् ।

विप्राणां वचनं लब्ध्वा समारोहेद्दधुताशनम् ॥

नारीणां सरजस्कानामियं शुद्धिरुदाहृता ॥ इति ।

रजस्वलाऽप्येतदुक्तप्रायश्चित्तेन शुद्धा सती तदैव समारो-
हणं कुर्यात् । स्वर्गसोपानपद्धतौ तु विशेषः प्रयोगरूपेणाभिहितः ।

काप्यन्या शुद्धा स्त्री अष्टोत्तरशतवारं स्नात्वा तां पुनः पुनः स्पृशेत् । ततः सा तिलतैलेन सार्षपेण वाऽभ्यङ्गं विधाय पिण्याकेन शिरोऽङ्गानि च प्रक्षाल्य स्नात्वाऽऽचम्य बाहिर्निर्गत्य वासोऽन्तरं परिधायान्येभ्यस्तद्वस्त्रं दद्यात् । ततः पञ्चगव्यं प्राश्य विष्णुचरणोदकेन स्नायात् । ब्राह्मणाय गामेकां दद्यात् । यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो दाक्षिणाञ्चेति ।

तत्रैव प्रकारान्तरमप्यभिहितम् । अथवा अष्टोत्तरशतैर्जलपूरैर्घटैः संस्थापितैः प्रज्वलितवह्निसन्निधाने रजस्वलामेकेन घटोदकेन स्नापयेत् । ततोऽग्निसमीपे स्थित्वा यावत्स्वेदो भवति तावदग्निं तापयेत् । पुनरुदकेन घटेन स्नापयेत् । एवमष्टोत्तरशतैरपि घटैरित्यपि ग्रन्थान्तरात्—इति । अथवा चतुर्थेऽहनि रजोनिवृत्तौ स्नाता शिष्टाचाराविरुद्धमार्गेण कुर्यात् । तथा च स्मृतिरहस्ये बृहद्यमः—

हुताशं या समाखुटा चतुर्थेऽह्नि पतिव्रता ।

तस्या भर्तुर्दिनात्कार्यं वृषोत्सर्गादि सूतकम् ॥ इति ।

दिवोदासस्तु—यदि ब्राह्मणी रजस्वला भर्त्रा सह मुमूर्षुस्तदा रजोदर्शनदिनात्पञ्चमेऽहनि स्नाता पतिदाहाग्न्यस्थिमतीं चितिं प्रविशेत्, क्षत्रियादिस्तु कालान्तरेऽप्यनुगच्छेदित्याह । चतुर्थदिनेऽपि प्रकारोऽयमेवेति ।

अथ चितिभ्रष्टायाः प्रायश्चित्तम् ।

तन्नापस्तम्बः—

चितिदग्धा तु या नारी मोहाद्विचलिता भवेत् ।

प्राजापत्येन शुद्ध्येत तस्माद्वै पापकर्मणः ॥

दिवोदासे विशेषः—

चितिभ्रष्टा तु या नारी मोहाद्विचलिता यदि ।

प्राजापत्यं चरेत्कुच्छं पुनश्चाग्निं विशेषश्चेत् ॥

तावन्न मुच्यते सा हि स्त्रीशरीरात्कथञ्चन ॥ इति ।

अङ्गिराः—

साध्वीनामेव नारीणामग्निपतनादृते ।

नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्तरि कर्हिचित् ॥

स्कान्देऽपि—

कन्यां विवाहसमये वाचयेयुरिति द्विजाः ।

भर्तुः सहचरी भूयाञ्जीवतोऽजीवतोपि वा ॥

अनुव्रजन्ती भर्तारं गृहात्पितृवनं मुदा ।

पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोसनुत्तमम् ॥

यमदूताः पलायन्ते सतीमालोक्य दूरतः ।

तपनस्तप्यतेऽस्य दहनोऽपि न दह्यते ॥

कम्पन्ते सर्वतेजांसि दृष्ट्वा पातिव्रतं महः ।

इत्यादिस्मृतिपुराणवचनेष्वन्वारोहणं श्रूयते । तच्चारो-
हणं द्विविधम्—सहगमनमनुगमनं चेति । सहगमनं च भर्तृ-
शरीरेण तदस्थिभिर्वा तत्पतिनिधिभूतपर्णशरेण वा सह एकचि-
त्यारोहणम् । भर्तृशरीरादिसाहित्यव्यतिरेकेण केवलं भर्तृमा-
त्रोद्देशेन भिन्नचित्यारोहणमनुगमनम् । तत्र च ब्राह्मण्याः सहग-
मन एवाधिकारः—

पृथक्चितिं समारूढ्य न विप्रा गन्तुमर्हति ।

अन्यासामेव नारीणां धर्मोऽयं परमः स्मृतः ॥

इत्युशनसःस्मरणात् । यानि तु—

मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ।

इतरेषु तु वर्णेषु तपः परममुच्यते ॥

जीवती तद्व्रतं कुर्यान्मरणादात्मघातिनी ।

या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ॥

सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत् ॥

इत्यादीनिवाक्यानि, तान्यपि पृथक्चितिविषयाण्येव, पूर्ववा-
क्यानुरोधात् । तेन ब्राह्मण्या एकचित्यारोहणमेव न पृथक्चित्या-

रोहणं कार्यम् । तदेतत्स्पष्टमाचष्ट स्मृत्यर्थसारः—ब्राह्मण्या एक-
चित्यारोहणमेव न पृथक्चित्यारोहणं कार्यम् । सवर्णायाः पत्या
सदैकचित्यारोहणमसवर्णायाः पृथक् चित्यारोहणमेव इति । अतः
क्षत्रियादिस्त्रीणां पृथगपृथग्वेत्यनियतमिति मिताक्षरास्वरसः ॥

अथ सहगमनेति कर्तव्यता स्मृत्यर्थसारे—अन्वारोह-
णं करिष्यामीतिसङ्कल्प्य पतिं नमस्कृत्य चितिमारुह्य सर्वप्रयोगं
कारयेत् । यद्वा सङ्कल्प्य प्रयोगे कुते दह्यमाने भर्तारि तं नत्वाऽग्निं
प्रविशेदिति ।

अथ देशान्तरमृते पत्यौ तच्छरीरालाभे तदस्थिभिः
पर्णशरेण वा सहगमनमस्तीत्युक्तं दिवोदासे भरद्वाजेन—

पृथक्चितिं मृते पत्यौ न विप्रा गन्तुमर्हति ।

साऽप्यनुम्रियते पर्णशरदाहे तथाऽस्थिभिः ॥ इति ।

भर्तृशरीरालाभे तदस्थिभिः सह तत्संस्कारार्थं क्रियमाणेन
कुशपुत्रकेण वा सहाग्निं कालान्तरेऽपि ब्राह्मणी प्रविशेद्यादि भर्तृ-
शरीरं पृथक्चितिसंस्कृतं न स्यादिति । अभ्युपगतं चैतत्पारि-
जातेनापि—‘देशान्तरमृते पत्यौ ब्राह्मण्यास्तदस्थिभिसह गमनं भव-
त्येव’ इति । तेनास्थिपर्णशराद्यभावे न विप्रा गन्तुमर्हति इति पूर्वा-
द्धार्थो युक्त एव । इतरासां तु अस्थ्याद्यभावेऽपि पादुकादिभर्तृचिह्ने-
नापि सह भवतीत्युक्तं पारिजातेन । तन्मूलं तु दिवोदासेन ब्रह्म-
पुराणमाविष्कृतम्—

देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् ।

निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम् ॥ इति ।

एवञ्च स्नेहसम्बन्धिनीनां भृत्यानां च पृथक्चितिमृतिरेव,

जारेण सह या काचिदनुयाति द्रुताशनम् ।

न साऽऽत्मानं न भर्तारं तारयेत्पापभाग्धि सा ॥

इति दिवोदासे स्मृत्यन्तरे निषेधात् । स चाऽयं ‘स्त्रीणा-
मगर्भिणीनामबालापत्यानामाचाण्डालं साधारणो धर्म’ इति मिता-

सरा । तन्मूलं च दिवोदासे स्मृत्यन्तरम्—

अथ संघातमृते विशेषः ।

स्मृत्यर्थसारे—

स्त्रीपुरुषमरण एकस्मिन्दहनकाले प्राप्ते सवर्णानां समानधर्मा-
णां पत्या सह दहनं कृत्वा उदकापिण्डादिकं पतिपूर्वं कृत्वा पश्चा-
त्सापिण्ड्यं कार्यम् । असवर्णानां समानधर्माणां पत्नीनां सह
दहनम्, उदकापिण्डादिकं च ज्येष्ठपूर्वं पृथगेव, पितापुत्रयोः समान-
धर्मयोः कपालाग्निना दाहयोर्दाहः सहैव कार्यः, उदकादिकं
पितृपूर्वं पृथगेवेति । भ्रातृणामसवर्णानां समानधर्माणां कपा-
लाग्निना दाहानां पृथक् सह वा दाहः, उदकादिकं ज्येष्ठपूर्वं
पृथगेवेति ॥

अथ त्रिदण्डसंस्कारः ।

तत्र बोधायनः—

कर्मनिष्ठे तु संन्यस्ते पितर्युपरते सुतः ।

दहनं तस्य कर्त्तव्यं यच्चान्यच्छेषसंज्ञितम् ॥

शुद्धिगूढे बोधायनः—

अथ परिव्राजकस्य संस्कारविधिं व्याख्यास्यामः—अना-
हिताग्निवत्सर्वमस्य कुर्यात्संस्कारवैगुण्ये पुनः शरीरग्रहणं प्रा-
प्नोत्यतः स्वस्थावस्थो भिक्षुः पूर्वं प्रतिपादयोच्छिष्येभ्योऽन्यस्मैवा,
ते संस्कारं कुर्युः, शिरःप्रमाणं गतं खनेत् । प्रणवेन प्रोक्ष्येन्धन-
प्रक्षेपः कुशैः परिस्तरणं चतुष्कैः कुशोदकेन शवं स्नपयेत्, प्रणवेन
शवं गतं स्थापयेत् । मित्रस्य त्वा चक्षुषेति प्रतीक्ष्य शवं प्राक्-
शिरसं स्थापयेत् । विष्णोर्विक्रमणसीति गतीच्छ्वानिःक्रमणं प्र-
णवेनेन्धनप्रक्षेपणं त्रीणि पदा विचक्रम इति पदत्रयं नीत्वा
ताद्विष्णोः परमं पदम् इति पश्येत् । विष्णोः स्थानमसीति
संस्कारस्थानेन्यस्य सखा मा गोपायेति त्रिदण्डं दाक्षिणहस्ते
सादयति येन देवाः पवित्रेण इति जलपवित्रं मुखे यदस्य

पारेरजस इति शिष्यं वामकरे सप्तव्याहृतिभिर्भिक्षाभाजनमुदरे
इदं विष्णुरित्यासनं कथ्यामथेन्वनान्युरासि निक्षिप्य प्रणवेन
प्रज्वालयेत् । रसातले मृतिकां प्राक्षिप्य निखनेत् प्रणवेनापो
गृहीत्वा वैश्वानरं प्रदाक्षिणीकृत्यापोऽग्नौ प्रणवेन क्षिपेत् । निः
शेषं दग्ध्वा प्रणवेनाग्निमार्जनं कृत्वा त्र्येहेणैकाहेन वाऽस्थिमार्जनं
चतुष्केण कृत्वा प्रणवेनोदके प्रवाहयेत् इति । चतुष्कं नाम
प्रणवव्याहृतिगायत्रीशिरोमन्त्रसमूहः । एवं यथोक्तसंस्कारकरणे
फलमुदाहरन्ति—

गवां शतसहस्रस्य सम्यक् दत्तस्य यत्फलम् ।

तत्फलं लभते चान्ते विष्णोश्च स्मरणं भवेत् ॥

अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।

ततोऽधिकं लभेद्विद्वान् यः करोति क्रियामिमाम् ॥ इति ।

अत्रच व्यवस्थोक्ता चन्द्रप्रकाशे—

प्राक् साग्निकानां भिक्षुणां निदध्याद्वा जले क्षितौ ।

निरग्नीनां दहेद्विप्रः प्रमीतानां कलेवरम् ॥

अन्यदपि—

कुटीरकं सन्दहेत्तु पुरयेच्च बहूदकम् ।

हंसं जलेषु निक्षिप्य परमहंसं प्रपुरयेत् ॥

इति त्रिदण्डिसंस्कारविधिः ।

अथ ब्रह्मचारिसंस्कारः ।

विधानमालायाम्—

येषां कुले ब्रह्मचारी निधनं प्राप्नुयाद्यदि ।

तत्कुलं क्षयमाप्नोति सोऽपि दुर्गतिमाप्नुयात् ॥

ग्रहत्वं प्राप्नुयाद्बोधिद्रुमेऽनवरतं वसेत् ।

तस्य तस्य च वंशस्य गतिमिच्छन्महीयसीम् ॥

विधानं च विषायाशु और्द्धदेहिकमाचरेत् ।

मृतस्य म्रियमाणस्य षडब्दव्रतमादिशेत् ॥

त्रिंशद्ध्यो ब्रह्मचारिभ्यो दद्यात्कौपनिकाञ्चवान् ।
 हस्तमात्राः कर्णमात्रा दद्यात्कुष्णाजिनानि च ॥
 पादुकाञ्चत्रमालयानि गोपीचन्दनमेव च ।
 मणिप्रवालमालाश्च ब्रह्मसूत्राणि चार्पयेत् ॥
 मन्त्रैस्तत्तल्लिङ्गकैश्च ब्रह्मसायुज्यसिद्धये ।
 अभावे व्रतिनां पूज्या गृहस्थाः साधवः शुभाः ॥
 एवं कृते विधाने च विघ्नस्तस्य न जायते ।

ब्रह्मचारिणोऽर्कादिविवाहं कृत्वा दाहादिकं कार्यमित्याह
 शौनकः—

ब्रह्मचारिमृतौ रीतिं कथयामि समासतः ।
 तत्रावकीर्णदोषस्य प्रायश्चित्तं प्रशान्तये ॥
 द्वादशाब्दं षडब्दं वा व्यब्दं शक्त्याऽथवा चरेत् ।
 स्नातको ब्रह्मचारी च निधनं प्राप्नुयाद्यदि ॥
 संयोज्य चार्कविधिना दग्धव्यौ तौ ततः परम् ।
 कृत्वाऽग्निस्थापनं तत्र आधारान्तं विधाय च ॥
 ततो व्याहृतिभिर्होमो ह्यग्निर्व्रतपतिस्तथा ।
 अग्नये व्रतानुष्ठानफलसम्पादनाय च ॥
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यस्ततः स्विष्टकृतादिकम् ।
 एवं व्रतं विसृज्याथ नत्त्वा र्कसविधे पुनः ॥
 शाखां वाऽऽहृत्य रजनीचूर्णेन विनिलेपयेत् ।
 वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य पीतवस्त्रादिभिस्तथा ॥
 पुनरग्निं प्रतिष्ठाप्य आधारान्तं विधाय च ।
 अग्निर्वृहस्पतिश्चैव विवाहविधियोजकः ॥
 यस्मै त्वमिति मन्त्रेण कामाय जुहुयात्ततः ।
 ततोऽन्ते च व्याहृतयस्ततः स्विष्टकृदादिकम् ॥
 एवं विधाय तां शाखां शवेन सह दाहयेत् ॥ इति ।

अथ कुष्ठिसंस्कारः ।

तत्र यमः—

मृतस्य कुष्ठिनोदेहं निखनेद्रोष्ठभूमिषु ।
 वासरत्रितयं पश्चादुद्धृत्यान्यत्र तदहेत् ॥
 न गङ्गाप्लवनं कार्यं न निक्षेपो विधीयते ।
 षडब्दव्रतचर्या च विधायान्त्यक्रतुं चरेत् ॥
 ततः सञ्चयनं तस्य गङ्गायां प्रक्षिपेत्सुधीः ।
 मासि मासि ततः कुर्यान्मासिश्राद्धानि पार्वणात् ॥
 सङ्कल्पविधिना केचित्प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 इत्येतत्कुष्ठिनामन्त्यं कथितं कर्मकोविदैः ॥
 स्मृतिविद्भिर्नूचानैर्यमाद्यैः पूतविग्रहैः ।

अथ गर्भिणीसंस्कारः ।

तत्र बौधायनः—“अथ गर्भिणीम्रियेतात ऊर्द्धं क्रियां विद-
 धीत श्मशानं नीत्वा जलवत्तदेत्योद्यं पश्चात्तिष्ठन् प्रेतायाः सव्य-
 पार्श्वे “हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे” इति सुवर्णमन्तर्ध्यावालिखेत्
 कुमारं दृष्टमनुमन्त्रयीत जीव मम पुत्र इति इमं बालं स्थापयेत्प्रे-
 तोदरे हिरण्यमन्तर्धाय ‘यस्ते स्तनः शश इति बालस्यानुमुखं
 स्तनं निधाय श्मशानमागत्य प्रेतहृदयं पञ्चभिर्होमः कार्यः ।

तत्र मन्त्राः—

प्रदाय स्वाहा सर्वप्राणापानव्यानोदानसमानं चक्षुः श्रोत्रं
 मनः सरस्वतीत्येतैश्चतुर्थ्यन्तैर्मृतं शिशुमुदरे निक्षिप्याव्रणमुदरं
 कृत्वा प्रेतं चितामारोप्य यथोक्तेन दहेत् । तद्विवसे भूम्यादि
 दद्यादिति । प्रयोगसारे—

गर्भिण्यां तु मृतायां वै गर्भजीवनशङ्कया ।

विमोच्य गर्भं दग्धव्या ह्येवं धर्मो न हीयते ॥

गर्भिण्योदक्यसंस्कारं शिशुसंस्कारमेव च ।

गर्भिण्या मरणे प्राप्ते पञ्चगव्यैर्जलैः सह ॥
 आपोहिष्ठादिभिर्लिङ्गैः प्रोक्ष्य कर्ता समाहितः ।
 प्रेतं श्मशाने नीत्वाऽथ उल्लिखेत्सव्यभागकम् ॥
 पुत्रमादाय जीवश्चेत्स्तनं दत्त्वाऽन्यथा ततः ।
 यस्ते स्तन इत्यनया व्याहृत्या गृहमानयेत् ॥
 उदरं चाव्रणं कृत्वा पृषदाज्येन पूरयेत् ।
 मृद्भस्मकुशगोमूत्रैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः ॥
 स्नात्वाऽऽच्छाद्यान्यवस्त्रेण पितृमेधेन दाहयेत् ।
 संस्थिते सति पुत्रेण व्याहृत्या चानयेत् गृहम् ॥
 शिशोस्तु मरणे प्राप्ते तत्रैव निखनेद् भुवि ॥ इति ।

स्वर्गसोपानपद्धतौ—

यदा गर्भवती नारी सशल्या संस्थिता भवेत् ।
 कुक्षिं भित्त्वा ततः शल्यं निर्हरेद्यदि जीवति ॥
 प्रमीतं निक्षिपेत्तं तु प्रायश्चित्तं ततः परम् ।
 सा त्रयस्त्रिंशता कृच्छ्रैः शुद्ध्यते शल्यदोषतः ॥
 सगर्भदहने तस्या वर्णजं वधपातकम् ।
 प्रायश्चित्तं चरित्वा तु शुद्ध्यन्ते पापकारिणः ॥
 दग्ध्वा तु गर्भसंयुक्तां त्रिरब्दं कृच्छ्रमाचरेत् । इति ॥

दिबोदासप्रकाशेऽपि—

गर्भिण्यां तु मृतायां वै गर्भजीवनशङ्कया ।
 विमोक्ष्य गर्भं दग्धव्या ह्येवं धर्मो न हीयते ॥

अथ सूतिकासंस्कारः ।

तत्र सङ्ग्रहकारः—

सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
 कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥
 पुण्यगिभिरभिमन्त्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।

तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥

प्रेतमञ्जर्यामपि-

सूतिकामरणे प्राप्ते सर्वौषध्यनुलेपनम् ।

असूतकी तु संस्पृष्टः शूर्पाणां तु शतं क्षिपेत् ॥

धर्मप्रदीपेऽपि—

सूतिका स्त्री मृता यत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्तस्य शुद्धोदकलशेष्वपि ॥

कारयेयुः स्त्रियः स्नानमुदकयायास्तथैव च ।

तस्याः पापविशुद्ध्यर्थं कृच्छ्राणां पञ्चदशाचरेत् ॥

अथ सूतिकामरणे दिनविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषः ।

स्मृतिसङ्ग्रहे तत्रादौ प्रथमऋष्यहे—

सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाना मरणं गता ।

त्रिवर्षपूर्णपर्यन्तं शुद्ध्येत्कृच्छ्रेण सर्वदा ॥

अथ द्वितीयऋष्यहे—

सूतिका तु यदा नारी रजसा च परिप्लुता ।

म्रियते चेत्तदा सा तु द्विवर्षं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

अथान्त्यत्रिके—

सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाना मरणं गता ।

अब्दकृच्छ्रेण शुद्ध्येत व्यासस्य वचनं यथा ॥

अत्राशक्तस्य पक्षान्तरमाह स एव—

सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाना मरणं गता ।

त्रिषण्णवदिनादवर्गिकाब्देन विशुद्ध्यति ॥

दशाहोत्तरासाध्यन्तरमरणे तु विशेषमाह स एव—

सूतिका तु यदा नारी प्राणांश्चैव परित्यजेत् ।

मासमेकावधिर्यात्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति ॥

अत्र च पुत्रादिर्यथोक्तं प्रायश्चित्तं गोदानादि प्रत्याम्नायेन त-

त्कालमेव कृत्वा दाहादिकं कुर्यादिति सर्ववाक्यानामर्थः, शुद्ध्यर्थ-
त्वात्तस्य । तत्कालाकरणे च शुद्ध्यनुत्पादादिति प्राञ्चः ।

अथ रजस्वलासंस्कारः ।

सङ्ग्रहे—

पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ।
वस्त्रान्तरवृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥

प्रेतपञ्जर्यामपि—

उदक्या सूतिका वाऽपि मृतास्याद्यदि तां तदा ।
आशौचे त्वनतिक्रान्ते दाहयेदन्तरा यदि ॥
उद्धृतन तु तोयेन स्नापायत्वा तु मन्त्रतः ।
आपोहिष्ठेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णाश्चतसृभिः ॥
पवमानानुवाकेन यदन्तीति च सप्तभिः ।
ततो यज्ञपवित्रेण गोमूत्रेणाथवा द्विजः ।
स्थापयित्वाऽन्यवसनेनाच्छाद्य शवधर्मतः ॥
दाहादिकं ततः कुर्यात्प्रजापतिवचो यथा ॥

‘पवमानः सुवर्चनः’ इति पवमानानुवाकः । ‘यदन्ति यच्च दूर-
कम्’ इति सप्त ऋचः । यज्ञपवित्रम् ‘आपो अस्मान्’ इति । इत्या-
दिमन्त्रैः पूर्वोक्तद्रव्यैश्च प्रेतां रजस्वलां संस्नाप्य त्रिरात्रमध्येऽपि
दाहः कार्यः । अत्र च प्रायश्चित्तमुक्तं बौधायनेन—

अन्तरिक्षे मृता ये च बन्धौ वाऽथ जलेऽपि वा ।

उदक्या सूतिका चैव चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥ इति ।

अत्र च उदक्या चरेदित्यस्योदक्यापुत्रादिर्यथोक्तं प्रायश्चि-
त्तं गवादिप्रत्याम्नायेन कृत्वौर्ध्वदोहिकं कुर्यादित्यर्थः ।

धर्मप्रदीपेऽपि सूतिकाशुद्धिमभिधायोक्तम्—

कारयेयुः स्त्रियाः स्नानमुदक्यायास्तथैव च ।

तस्याः पापविशुद्ध्यर्थं कृच्छ्रान्पञ्चदशाचरेत् ॥ इति ।

प्रयोगसारेऽपि—

उदकयामरणे प्राप्ते पञ्चगव्येन यत्नतः ।

संस्नाप्य ब्राह्मणैर्दर्भैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः ॥

चतुर्दशातिकृच्छ्राणि चरित्वा शुद्धिमाप्नुयात् । इति ॥

इदं त्वापद्विषयम् । वस्तुतस्तु त्रिरात्रानन्तरमेव संस्कारमाह

वृद्धशतातपः—

रजस्वलायाः प्रेतायाः संस्कारादीनि नाचरेत् ।

ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्सनातायाः शवधर्मेण दाहयेत् ॥ इति ।

तथा प्रेत मञ्जर्यामपि—

रजस्वलायां प्रेतायां न संस्कारोदकक्रियाः ।

स्थापयित्वा त्रिरात्रं तु शवधर्मेण दाहयेत् ॥

यावता त्रिरात्रपूर्तिर्भवतीत्यर्थः ।

अथ पञ्चकमृतसंस्कारः ।

दिवोदासे गरुडपुराणे—

आदौ कृत्वा धनिष्ठार्धमेतन्नसत्रपञ्चकम् ।

रेवत्यन्तं सदा दूष्यमशुभं सर्वदा भवेत् ॥

दाहस्तत्र न कर्तव्यो विषादः सर्वजातिषु ।

न जलं दीयते तस्य ह्यशुभं सर्वदा भवेत् ॥

पञ्चकानन्तरं कार्यं कर्तव्यं सर्वमन्यथा ।

पुत्राणां गोत्रिणां तस्य संतापो ह्युपजायते ॥

गृहे हानिर्भवेत्पृष्ठे ऋक्षेष्वेषु मृतस्तु यः ।

ऋक्षाणामथ नो मध्ये दाहस्तु विधिपूर्वकः ॥

क्रियते मानुषाणां तु सद्यःआहुतिकारणात् ।

विप्रैर्नियमतः कार्यो मन्त्रैस्तु विधिपूर्वकः ॥

शवस्य तु समीपे तु क्षेप्तव्याः पुत्तलास्ततः ।

दर्भमयाश्चत्वारः ऋक्षमन्त्राभिमन्त्रिता ॥

ततो दाहः प्रकर्तव्यस्तैश्च पुत्तलकैः सह ।
 सूतकान्ते मृतैः कार्यं दानं शान्तिकपौष्टिकम् ।
 एवं कृते विधौ तस्य स प्रेतो लभते गतिम् ।
 बालवृद्धस्य यूनाश्च पञ्चकेषु मृतस्य च ॥
 विधानं यो न कुर्वीत विघ्नस्तस्य प्रजायते ।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

कुम्भमीनस्थिते चन्द्रे मरणं यस्य जायते ।
 न तस्योर्ध्वगतिर्दृश्या सन्ततौ न शुभं भवेत् ॥
 न तस्य दाहः कर्तव्यो विनाशः स्वेषु जातिषु ।
 पञ्चकानन्तरं कार्यं कार्यं दाहादिकं खलु ॥
 अथवा तद्दिने कार्यो दाहस्तु विधिपूर्वकम् ।
 क्रियते मानुषाणां तु सद्यः सन्ततिकारणात् ॥
 विप्रस्य नियतः कार्यो दाहस्तु विधिपूर्वकम् ।
 धनिष्ठा पञ्चके जीवो मृतो यदि कथञ्चन ॥
 त्रिपुष्करे याम्यमे च कुलजान्मारयेद् ध्रुवम् ।
 तत्रानिष्टविनाशार्थं विधानं समुदीर्यते ॥
 दाहदेशे शवं नांत्वा स्नापयेच्च प्रयत्नतः ।
 दर्भाणां प्रतिमाः कार्याः पञ्चोर्णासूत्रवेष्टिताः ॥
 यवपिष्टेनानुलिप्तास्ताभिः सह शवं दहेत् ।
 प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः ॥
 प्रेतहर्ता पञ्चमश्च नामान्येतान्यनुक्रमात् ।
 प्रथमां शिरसि न्यस्य द्वितीयां नेत्रयोर्न्यसेत् ॥
 तृतीयां वामकुक्षौ तु चतुर्थीं नाभिमण्डले ।
 पञ्चमीं पादयोर्न्यस्य तत्र पञ्चाहुतीर्हुनेत् ॥
 दक्ष्वा चोदकधारां तु निर्दहेच्च ततः शवम् ।
 सूतकान्ते ततः पुत्रः कुर्याज्जान्तिकपौष्टिकम् ॥

कांस्यपात्रस्थितं तैलं वक्ष्य दद्याद् द्विजन्मने ।
 ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रवरुणप्रीतये ततः ॥
 माषमुद्गयवव्रीहिप्रियङ्गवादि प्रयच्छति ।
 स्वर्णदानं रुद्रजाप्यं लक्षहोमो द्विजार्चनम् ॥
 गोभूदानं षडंशेन कुर्यादोषोपशान्तये ।

बौधायनीयशान्तिसर्वस्वे—

ये पञ्चके मृता विप्रास्तेषां शान्तिं विधानतः ।
 अतीते सूतके कुर्यात्केचित्तदक्षयोगतः ॥
 स्वगृहोक्तविधानेन कृत्वाऽग्नेः स्थापनं ततः ।
 यमादिभ्यो निरुप्याथ श्रपयित्वा पृथक् पृथक् ॥
 यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
 औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
 वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै क्रमात् ॥
 एकैकामाहुतिं हुत्वा चान्ते स्विष्टकृदादिकम् ।
 कृष्णाङ्गां कृष्णवस्त्रां च हेमनिष्कसमन्विताम् ॥
 दद्याद्विप्राय शान्ताय प्रीतो भवतु मे यमः ।

अत्र च मूलादर्शनादन्यथैव विभावितो विधिः केनचित् ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

धनिष्ठापञ्चकमृते पञ्चरत्नानि तन्मुखे ।
 न्यस्याहुतित्रयं दद्यात्कर्ता बह्वपामिति ॥
 ततो निर्हरणं कुर्यादेष साग्नेर्विधिः स्मृतः ।
 इतरं निखनेदेव जले वा प्रतिपादयेत् ॥
 द्विपादर्क्षमुखे तद्वद्विरण्यशकलं मुखे ॥ इति ।

अथ त्रिपादर्क्षमृतसंस्कारः ।

स च यद्यपि पृथक् न श्रूयते तथाऽपि पञ्चकविधिना त्रिपु-

ष्करविधिना वाऽत्र संस्कारः कर्तव्यः । शान्तिकं च तथैव कार-
यम् । परन्तु कर्तव्यप्रतिमादौ त्रित्वसंख्या कार्या ।

पञ्चकस्य विधानेन त्रिपादक्षमृतं नरम् ॥

संस्क्रुर्याच्छान्तिकं चान्ते तद्वत्कुर्वीत पुत्रकान् ॥

इतिस्वर्गसोपानपद्धतौ स्मृत्यन्तरवचनात् ।

अथ देशान्तरमृताहिताग्निसंस्कारः ।

तत्र दिवोदामप्रकाशे ब्रह्मपुराणम्—

आहिताग्नौ विदेशस्थे मृते सति कलेवरम् ।

निधेयं नाग्निभिर्यावत्तदीयैरपि दह्यते ॥

तावच्च दक्षिणाग्नौ च कुशैरास्तीर्य वेदिकाम् ।

अधोमुखीं तु समिधं कारयित्वा विधानवत् ॥

परकीयेन वत्सेन दुग्ध्वा तां गां च तद्गृहे ।

गोक्षीरेणाथ तेनैव जुहुयादग्निहोत्रकम् ॥

पश्चादग्नीन्समारोप्य यज्ञभाण्डानि तान्यपि !

उपयच्छेत् विप्राय ततो दृषदमेव हि ॥

मथित्वाऽग्निप्रणयनं कृत्वा तत्कुणपं दहेत् ।

देशान्तरमृतस्य कृतलौकिकाग्निदाहस्यापि तदस्थनामपि यज्ञ-
पात्रैर्दाहः कार्यः ।

तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—

विदेशमरणेऽस्थीनि आहृत्याभ्यज्य सर्पिषा ।

दाहयेदूर्णमाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥

अस्थनामलाभे पर्णानि शकलान्युक्तयाऽऽवृता ।

दाह्येदुक्तसंख्यानि ततः प्रभृति सूतकम् ॥

अथ प्रोषितस्य जीवह्यार्तानाकर्णने संस्काराः ।

जातूकर्ण्यः—

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्ता नैव चागमः ।

ऊर्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथाक्तांवांधना ततः ।

तदानीमेव सर्वाणि प्रेतश्राद्धानि सञ्चरेत् ॥ इति ।

तथा दिवोदासे—

देशान्तरं गतः कश्चित्पुनर्व्याहृत्य नागतः ।

पुत्रस्तस्य न जानाति जीवन्तं च तथा मृतम् ॥

वृद्धस्य दशवर्षाणि यूनः पञ्चदशैव तु ।

प्रमादाद्वर्षमेकं तु ततो नारायणो बलिः ॥ इति ।

जटमल्लविलासेऽपि—

अनाकर्णितवार्त्तस्य प्रोषितस्य पितुः सुतः ।

ऊर्द्धं पञ्चदशाद्वर्षादूर्द्धदेहिकमाचरेत् ॥

पितृव्यतिरिक्तविषये बृहस्पतिः—

यस्य न श्रूयते वार्ता यावद् द्वादशवत्सरम् ।

कुशपुत्रकदाहेन तस्य स्यादवधारणम् ॥

कालादर्शेऽपि —

अन्येषां द्वादशाब्दात्पूर्वमुक्तैव तत्तिथिः ॥ इति ।

अत्र व्यवस्थामाह प्रयोगसारः—“पूर्ववयस्के प्रोषिते एकविंश-
त्यब्दादूर्द्धं, मध्यमवयस्के पञ्चदशाब्दादूर्द्धम्, अन्त्यवयस्के द्वादशादूर्द्धं
चान्द्रायणत्रयं त्रिंशत्कृच्छ्राणि चरित्वा पश्चात्संस्कारं कुर्यात्” इति ।

अस्य च पैतृमेधिकारस्मकाल उक्तो जाबालिना—

यन्मासे यत्र दिवसे यो गतस्तस्य तद्दिनम् ।

कुर्यात्प्रतिकृतेर्दाहं दिनाज्ञानेऽपि तत्कुहूः ॥

अथ कृतोर्द्धदेहिकस्यापि प्रत्यागतस्य संस्कारः ।

तत्र वृद्धमनुः—

जीवन् त्यदि समागच्छेद् घृतकुम्भे निमज्ज्य तम् ॥

उद्घृत्य स्नापयित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

द्वादशाहं व्रतं कुर्यात्त्रिरात्रमथवाऽस्य तु ।

स्नात्वाद्देहतां भार्यामन्यां वा तदलाभतः ॥

अग्नीनाधाय विधिवद्वात्यस्तोमेन वा यजेत् ॥

अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥

इष्टिमायुष्मन्तीं कुर्यादिप्सितांश्च क्रतूंस्ततः ॥ इति ।

आहिताग्नेर्यत्र पुरोडाशस्तत्रानाहिताग्नेश्चरुः ।

तथाच गृह्यप्रायश्चित्ते—

“य एवाहिताग्नेः पुरोडाशस्त एवानाहिताग्नेश्चरवः” इति ॥

कालादर्शेऽपि—

यद्यागच्छेत्पुमान्जीवनैतृमेधिकसंस्कृतः ।

घृतमध्ये स्थापयित्वा तमुत्थाप्य शुभे क्षणे ॥

संस्कृतं जातकर्माद्यैरुपनीतं विधानतः ।

द्वादशाहं त्रिरात्रं वा विहितोषोषणत्रयम् ॥

गिरावागत्य पूर्वा वा तदभावे परां स्त्रियम् ।

ऊढवन्तं च संस्कुर्याच्चरुणाऽऽयुष्मतेन च ॥

अत्र प्रोषिते जीवत्येव तद्वार्तानाकर्णने मिथ्यैव मरणाकर्णने वा तत्संस्कारे क्रियमाणे पत्न्यपि यदि सहगमनं करोति, तदा तस्यास्तद्वैधं सहगमनं भवत्येव, भर्तृमरणज्ञानस्यैव सहगमननिमित्तत्वात् । तत्प्रमात्त्वस्य तु गौरवेणोपादानसम्भवात् प्रतीक्षाकालविधायकशास्त्रवाधाच्च ।

अत एव मार्कण्डेयपुराणे—कुवलयाम्बुचरिते पातालकेतुना मिथ्यैव कुवलयाम्बुमरणे उक्ते मद्दालसायाः प्राणत्यागः संस्कारश्च लिङ्गं दृश्यते । पुत्रावूचतुः—

ततस्स राजा संस्कारं पुत्रपत्नीमलंभवत् ।

निर्गम्य च बहिस्तातो ददौ पुत्राय चोदकम् ॥ इति ।

तेन यथा मरणज्ञानं तत्संस्कारे निमित्तं तथा सहगमनस्यापि निमित्तमिति । अत एव तादृशमरणे स्त्रियाः श्राद्धादावपि—

अग्रतः पृष्ठतो वाऽपि तद्भक्त्या म्रियते तु या ॥

इत्यादिना निर्णयः पूर्वमुक्त एव ।

तथा-

स्नात्वोद्वहेत तां भार्यामन्यां वा तदलाभतः

इत्यनेनापि सहगमनादिना तन्मरणे तदलाभो भवतीति सू-
चितम् ॥

अथ यथोक्तसंस्कारसंस्कृतस्य पिण्डोदकदानविधिः ।

तत्र पारस्करः—

“मृन्मये तां रात्रिं क्षीरोदके विहायसि निदध्युः प्रेतात्र
स्नाहि पिबेदं क्षीरम्” ॥

धर्मप्रदीपेऽपि—

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये ।

मत्स्यपुराणेऽपि—

यस्मान्प्रेतपुरं प्रेतो द्वादशाहेन नीयते ।

गृहपुत्रकलत्रं च द्वादशाहं स पश्यति ॥

तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ।

सर्वथा तापशान्त्यर्थमध्वविश्रमनाशनम् ॥

अथ अवयवपिण्डदानविधिः ।

ब्रह्मपुराणे—

मृन्मयं भाण्डमादाय नरः स्नातः सुसंयतः ।

सुशुद्धं सर्वदोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् ॥

ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निं प्रज्वालयेद्दिशि ।

तण्डुलप्रसूती तत्र प्रक्षाल्य द्विः पचेत्स्वयम् ॥

सपवित्रैस्तिळैर्मिश्रं केशकीटविवर्जितम् ।

द्वारोपान्ते ततः क्षिप्त्वा शुद्धां वा गौरमृत्तिकाम् ॥

तत्पृष्ठे संस्तरेद्भान् याम्याग्रान्देशसम्भवान् ।

ततोऽवनेजनं दद्यात्संस्मरेद्भोजनामनी ॥

तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः सिञ्चितं तप्तमेव हि ।
 दद्यात्प्रेताय पिण्डं तु दक्षिणाभिमुखः स्थितः ॥
 फलमूलगुडक्षरितिलमिश्रं तु कुत्रचित् ।
 अर्घैः पुष्पैस्तथा दीपैर्धूपैस्तोयैश्च शीतलैः ॥
 ऊर्णातन्तुमयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् ।
 प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाष्पमयी शिखा ॥
 तावत्स सम्मुखस्तिष्ठेत्सर्वतोये क्षिपेत्ततः ।
 दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एवं क्रमेण तु ॥

लाहरे वृद्धप्रचेताः—

नवान्यादाय भाण्डानि आलोकं चरुकं तथा ।
 तोयार्थं तु ततो गच्छेत्गृहीत्वा पुरुषं पुरः ॥
 गृहीत्वा लकुटं यत्नात्सर्वदुष्टनिवारणम् ।
 ततो गृहं सम्प्रविशेत्प्रेतस्थानं तु यत्सदा ॥
 तस्य प्रसूतिमादाय कर्तव्या पिण्डकर्माणि ।
 द्विःप्रक्षाल्य तु तां सम्यक् चरुं सम्पादयेत्ततः ॥
 तं सवाष्पमयादाय दर्भेषु विनिवेशयेत् ।
 दक्षिणाग्राश्च दर्भाः स्युः स च वै दक्षिणामुखः ॥
 द्वारदेशे प्रदातव्यो न देवायतने क्वचित् ।
 पिण्डमुदघृत्य तत्सर्वं नामगोत्रेण चार्पयेत् ॥
 वाग्यतः प्रयतश्चैव तिष्ठेत्प्रेतस्य सन्निधौ ।
 ततो बाष्पे निवृत्तेऽस्य नद्यां तु प्रक्षिपेत्तु तत् ॥

अथ पिण्डनिर्यापदेशः ।

तत्र शुनःपुच्छः—

द्वारदेशे प्रदातव्यो देवतायतनेषु वा । इति
 वृद्धप्रचेतसा देवतायनं निषिद्धम्—
 द्वारदेशे प्रदातव्यो न देवायतने क्वचित् । इति ।

ब्राह्मेऽपि—

द्वारोपान्ते ततः क्षिप्त्वा शुद्धां वै गौरमृत्तिकाम् । इति

अत्र च यथासम्भवं विकल्पः ॥

शङ्खोऽपि 'भूमौमाल्यं पिण्डं पानीयमुपले वा दद्युः' ।

अथ पिण्डद्रव्याणि ।

तत्र युनःपुच्छः—

फलमूलैश्च पयसा शाक्रेण च गुडेन च ।

तिलमिश्रं तु दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् ॥

शालिना सक्तुभिर्वाऽपि शाकैर्वाऽप्यथ निर्वपेत् ॥

द्रव्यनियममप्याह स एव—

प्रथमेऽहनि यद् द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ।

कर्तुनियमोऽपि परिशिष्टे—

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥

ब्राह्मेऽपि—

प्रथमेऽहनि यो दद्यात्प्रेतायान्नं समाहितः ।

यत्नेनाहःसु शेषेषु स एव प्रददात्यपि ॥

देशनियमोऽपि परिशिष्टे—

यत्रैको दीयते पिण्डस्तत्र पिण्डान् समापयेत् ।

कर्तृदेशविषये विशेषो मैत्रायणीयगृह्यपरिशिष्टे—

स्वगृहे विद्यते पुत्रः पिता ग्रामान्तरे मृतः ।

केनापि तत्र चारब्धमग्निपिण्डोदकादिकम् ॥

पुत्रः सञ्चयनात्प्राक्चेद्गृह्छेदूर्ध्वं स आचरेत् ।

स्वगृहे तत्र वा सर्वं प्रेतकार्यं सपिण्डनम् ॥

तथा—

भयस्थानेऽथवा मार्गे मृतस्तत्र च संस्कृतः ।

न तिष्ठति जनः पिण्डं तत्र तत्र च वर्त्तयेत् ॥

मन्त्रैर्दाहोऽस्थिसञ्चयनं च संस्कारस्तस्मिन्कृते तत्र च भया-
दिना स्थातुमशक्तौ यत्र यत्र प्रेतकार्यकृद्गृह्छेत्तत्रैव पिण्डोदका-
नादि सपिण्डनान्तं समापयेदित्यर्थः ।

इतिश्राद्धकल्पः ॥

तदेवं विरोधे यथाचारमापदनापदादिभेदेन वा व्यवस्थाऽश्र-
यणीया । अन्ये त्वस्य पूर्वापवादत्वमेवाहुः ।

सहगमनेऽपि द्रव्याद्येकत्वनियमो धर्मवृत्तौ—

प्राणांस्त्यजति या नारी भर्तारमनु वै मृता ।

तस्या अपि यथा कुर्यात्पितृसंस्कारसत्क्रियाम् ॥

अग्निश्चरुस्तथा होमो ह्युपस्थानं तथैव च ।

सकृदेव हि कर्तव्यो त्रिनां पिण्डं तिलोदकम् ॥

उत्तरीयं शिलापात्रमग्निश्चैव तथा चरुः ।

एकमेव भवेत्कर्ता दम्पत्योः सहयायिनोः ॥

नवश्राद्धं सपिण्डान्तं श्राद्धं षोडशकं तथा ।

एक एव सुतः कुर्याद्दम्पत्योस्तु पृथक् पृथक् ॥ इति ।

पिण्डानां च गात्रपूरकत्वमुक्तं पात्रे—

शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।

द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकाश्च समासतः ॥

गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन यथाक्रमम् ।

चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥

जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।

सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाडयः ॥

दन्तलोमान्यष्टमेन वीर्यं तु नवमेन च ।

दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्विपर्ययः ॥ इति ।

एवं दशमपिण्डस्य दशमदिनकर्तव्यताप्राप्तौ वर्णविशेषेणो-
त्कर्षमाह—

देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि ।

वैश्यानां पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा ॥

शूद्राणां दशमः पिण्डो मासे पूर्णे विधीयते ॥ इति ।

अत्रापरो विशेषो विष्णुनाऽभिहितः—‘यावदाशौचं प्रेतस्यो-
दकं पिण्डमेकं च दद्यात्’ इति । ब्राह्मणस्य दश, क्षत्रियस्य द्वादश,

वैश्यस्य पञ्चदश, शूद्रस्य त्रिंशदित्यर्थे इति मिताक्षरा ।

तदुक्तं लाहरे पारस्करेण—

ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्तिताः ॥

उक्तसंख्यायापसमर्थान्प्रति संख्यान्तरमाह स एव—

प्रेतेभ्यः सर्ववर्णेभ्यः पिण्डान्दद्युर्दशैव तु ।

श्राद्धकर्मणि संप्राप्ते पिण्ड एको विधीयते ॥

याज्ञवल्क्येन तु पिण्डत्रयमेवाभिहितम्—

पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ॥ इति ।

पिण्डपितृयज्ञप्रक्रियया मन्त्रवर्जितया प्राचीनावीतित्वादिरूपया प्रेतायान्नम् अन्नमयः पिण्डो दिनत्रयं देयम् । इति लाहरमिताक्षरयोरर्थः ।

अत्रेयं व्यवस्था चतुर्णामपि वर्णानां यावदाशौचं विष्णुपारस्कराभ्यां प्रतिपादितं पिण्डदानं मुख्यः कल्पः । तत्राशक्तौ—

देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि ।

इत्यादिब्रह्मपुराणोक्तो दशमपिण्डोत्कर्षा एव मध्यमः कल्पः । तत्राप्यशक्तौ दशदिनेष्वेव दशपिण्डदानमिति जघन्यः कल्पः । पिण्डालपत्वबहुत्वाभ्यां प्रेतस्योपकारतारतम्यमिति विज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तु योगिवाक्यमनुपनीतविषयमित्यनुपदमेव वक्ष्यामः । इहापरं वक्तव्यमेकादशाहश्राद्धविचार एव वक्ष्यते । अत्राशक्तं प्रति पक्षान्तरमप्युक्तं धर्मप्रदीपे—

प्रथमेऽन्दि तृतीये वा पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ।

द्वौ द्वौ पिण्डौ प्रदातव्यौ शेषास्तु दशमेऽहनि ॥ इति ।

अथ ऋग्वेदाद्याशौचे पिण्डविधिः ।

तत्र शातातपः—

आशौचस्य च हासेऽपि पिण्डान्दद्यादशैव तु ।

पारस्करः—

प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समा

द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिमञ्चयनं तथा ॥

तृतीस्तु दद्यात्तृतीयेऽन्हि वस्त्रादि क्षालयेत्तथा ॥ इति ।

दक्षस्त्वन्यथाऽऽह—

प्रथमेऽहनि तं पिण्डं द्वितीये चतुरस्तथा ।

तृतीये पञ्च वै दद्यादशपिण्डविधिः स्मृतः ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि—

त्र्यहाशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव तु ।

द्वितीये त्वन्हि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ॥ इति ।

अनयोः पक्षयोस्त्र्यहाशौचे यादृच्छिको विकल्प इति चिन्ता-
मणिः ॥

अथ युद्धहतस्य पिण्डविधिः ।

मनुः—

उद्यतैराहवे शस्त्रः क्षत्रधर्महतस्य च ।

सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः ॥ इति । (म. ५।९८।)

यज्ञः पिण्डदानादिरूपः, सन्तिष्ठते समाप्तो भवतीत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

सद्यःशौचे प्रदातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ॥ इति ।

अत्र पक्षद्वयेऽप्येकादशाहादिकमेकादशाह एवेति वक्ष्यते ॥

अथानुपनीतैपिण्डविधिः ।

तत्र प्रचेताः—“असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां
कुशेषु” इति ।

मरीचिरपि—

प्रेतपिण्डं बहिर्दद्यादर्भमन्त्रविवर्जितम् ।

प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानसः ॥ इति ।

एतदप्यनुपनीतविषयमिति मिताक्षरा, पूर्ववाक्यानुरोधात् ।

अत्रानुपनीतस्य त्रिवर्षस्य कृतचौलस्य च त्रिरात्रमाशौचं, दाहोदक-
दाने त्वनित्ये,

तूष्णीमेवोदकं कुर्यात् तूष्णीं संस्कारमेव च ।

सर्वेषां कृतचूडानां नाम्नि वाऽपि कृते सति ॥ (म.५।७०।)

इति लौगाक्षिवचनात् ,

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाम्नि वापि कृते सति ॥

इति मनुवचनाच्च । तथा पिण्डोऽपि विहितः प्रचेतसा—‘अ-
संस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्’ इति । तस्य च त्रिरात्रव्याप्ति-
त्वम्, ‘यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दद्युः’ इति विष्णुव-
चनात् । तथाचानुपनीतस्यापि पिण्डत्रयदानमित्यागतम् । तदेव च
स्पष्टीकृतं याज्ञवल्क्येन—

(१)पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ॥ इति ।

एवं तावत्प्रेतोपकारतारतम्यं दशपिण्डविधिना विकल्पो वाऽस्य
न दोषः, प्रत्युतानेकप्रचेतोविष्ण्वादि वाक्यैकमूलत्वकल्पनाला-
घवमेव गुणः । किञ्च प्रचेतोवाक्यविहितपिण्डमात्रस्यावच्छेदकसं-
ख्याकाङ्क्षायां ‘प्रेतायान्नं दिनत्रयम्’ इत्यपेक्षितसंख्याविधानमपि
स्यात् । न च विष्णुवाक्यानुरोधात्त्रिरात्रव्यापित्वेनास्य त्रित्वसं-
ख्या लब्धैवेति किमनेनेति वाच्यम् । अर्थप्राप्तायास्तस्याः स्पष्ट-
विधानेनाकाङ्क्षापूरणमित्युक्तमेवेति ।

दिबोदासेऽपि—

अत्रते निधनं प्राप्ते विप्रादौ शूद्रजातिवत् ।

क्रियाः सर्वाःसमुद्दिष्टाः सपिण्डीकरणं विना ॥

उदकं पिण्डदानं च कृतचूडे विधीयते ॥ इति ।

शूद्रवदित्यनेनामन्त्रकत्वमुक्तम् । उपनयनोत्तरं सर्वेषां स्वजा-

(१) ‘पिण्डपितृयज्ञप्रक्रियया प्राचीनाधीतित्वादिरूपया’ ।

त्युक्तमेव । शूद्रस्य तूपनयनाभावात्कुतः प्रभृति जात्याशौचादिप्रा-
प्तिरित्यपेक्षायामाह कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम्—

अनुपनीतो विप्रस्तु राजा चैवाधनुर्ग्रहः ।

अगृहीतप्रतोदस्तु वैश्यः शूद्रस्त्ववस्त्रयुक् ॥

म्रियते यत्र तत्र स्यादाशौचं त्र्यहमेव तु ।

द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणां तु षडाब्दिकम् ॥

पञ्चाब्दिकस्तु शूद्राणां स्वजात्युक्तमतः परम् ॥ इति ।

द्विजन्मनामुपनयनधनुर्ग्रहणप्रतोदग्रहणकालः षडाब्दिकः,
शूद्राणां तु वस्त्रग्रहणकालः पञ्चाब्दिकस्तेन शूद्रस्य कृतचौलस्या-
ऽऽवस्त्रग्रहणकालादापञ्चमवर्षात् त्रिरात्राशौचमुक्तं पिण्डदानं च अ-
त ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमित्यर्थः ।

अथ कुमारीणां पिण्डविधिः ।

दिवोदासे मरीचिः—

स्त्रीणाममन्त्रकं कार्यं तथाऽव्रतमुतस्य च ।

प्राग् द्विजातेर्व्रतादेशात्ताश्च कुर्यात्तथैव तत् ॥

ताः क्रियाः तदोर्द्धदेहिकम् । आपस्तम्बोऽपि—

मित्रबन्धुसपिण्डेभ्यः कुमारीस्त्रीभ्य एव च ।

नियमान्मासिकं कार्यं सम्बत्सरमतोऽन्यथा ॥

अतोऽन्यथेति नियमं विना, साम्बत्सरिकश्राद्धमिच्छया कुर्या-
न्नवेत्यर्थः । कृतचूडाया अनूढायाः पूर्वं क्रियामात्रं पित्रा कार्यमिति
श्रीदत्तः । अन्ये तु कृतवाग्दानाया अपि सपिण्डनवर्जं क्रियामाहुः ॥

अथ पार्थेयश्राद्धम् ।

तत्र शातातपः—

भूलोकात्प्रेतलोकं तु गन्तुं श्राद्धं समाचरेत् ।

तत्पार्थेयं हि भवति मृतस्य मनुजस्य हि ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नेन पुत्रः पार्थेयसंज्ञकम् ।

तत्पाथेयं समुद्दिष्टं चातुः प्रेक्षपुरं प्रति ॥

सर्वेषां तत्समुद्दिष्टमेकोद्दिष्टं नवादिवत् ॥ इति ।

नवादिवत् नवश्राद्धवादित्यर्थः ।

अथास्थिसञ्चयनम् ।

तत्र सम्बर्तः—

प्रथमेऽङ्गि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।

अस्थिसञ्चयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह ॥ इति ।

विष्णुः—चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनं कुर्यात्तेषां गङ्गाम्भासि
प्रक्षेपः' इति ।

पैठानसिः—

गत्वाऽरण्ये चतुर्थेऽङ्गि पूर्वाङ्गे त्वस्थिसञ्चयः ।

कात्यायनोऽपि—

अपरेद्युस्तृतीये वा अस्थनां सञ्चयनं भवेत् ।

एवं कालनानात्वे वर्णविशेषेण व्यवस्थोक्ता दिवोदासनिबन्धे
ब्रह्मपुराणेन—

कुर्युस्तृतीये विप्रस्य चतुर्थे क्षत्रियस्य च ।

पञ्चमे वैश्यजातेस्तु शूद्रस्य दशमेऽहनि ॥

अस्थनां तु सञ्चयः प्रेतं क्रियते देशगौरवात् ।

श्रवहाद्याशौचेऽपि विशेष उक्तस्तत्रैव—

श्रवहाशाचे द्वितीयेऽङ्गि कर्णव्यस्त्वास्थिसञ्चयः ।

सद्यःशौचे तत्क्षणं तु कर्तव्य इति निश्चयः ॥

अस्थ्यादिदाहे विशेषमाह शौनकः—

पालाशेष्वस्थिदाहे च सद्यः सञ्चयनं भवेत् ।

भृग्वादिमरणे तु द्वितीयदिने—

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

इति मनुस्मरणात् । यत्तु सर्वपक्षाणां सर्वविषयत्वेनोपन्यसनं,
तद्व्यवस्थापकवाक्यादर्शनमूलकमिति न श्रद्धेयम् । न च व्यव-
स्थापक्षे सप्तमनवमदिनपक्षयोर्निर्बिषयतास्यादिति वाक्यम् ?

श्राद्धचिन्तामणिना—

सप्तमे वैश्यजातेस्तु नवमे शुद्रजन्मनः ।

इत्यस्यैव पाठस्यादरणात् । अत्र वारनक्षत्रनिषेधोऽपि
यमेनोक्तः—

भौमार्कमन्दवारेषु तिथियुग्मेषु वर्जयेत् ।

वर्जयेदेकपादर्शे द्विपादर्शेऽस्थिसञ्चयम् ॥

प्रदातृजन्मनक्षत्रे त्रिपादर्शे विशेषतः ॥ इति ।

तदेतद्वाहदिनादेव यथोक्तादिने कार्यमित्याहाङ्गिराः—

अनग्निमत उत्क्रान्तेः साधेः संस्कारकर्मणः ।

शुद्धिः सञ्चयनं दाहान्मृताहस्तु यथाविधि ॥ इति ।

साग्निकानग्निकयोः सूतकं संस्कारोत्क्रान्तिदिनादेव, सञ्च-
यनं तूभयोरपि संस्कारदिवसादेवेति लाहुरः ॥

अथेतिकर्तव्यता ।

ब्रह्मपुराणे—

स्नात्वा त्रिरात्रं कुर्वन्ति प्रेतायोदकतर्पणम् ।

श्मशाने देवतायोगं चतुर्थे दिवसे ततः ॥

भवन्ति पूजिता यस्मात्तत्रस्थाः शङ्करादयः ।

नमः क्रव्यादमुख्येभ्यो देवेभ्य इति सर्वदा ॥

येऽस्मिन्श्मशाने देवाः स्युर्भगवन्तः सनातनाः ।

तेऽस्मत्सकाशाद् गृह्णन्तु बलिमष्टाङ्गमुत्तमम् ॥

एवं कृत्वा बलीन् सर्वान्क्षीरेणाभ्युक्ष्य वाग्यतः ।

ततो यज्ञियवृक्षोत्थां शाखामादाय वाग्यतः ॥

अपसव्यं क्रमाद्वस्त्रं कृत्वा कश्चित्सगोत्रजः ।

प्रेतस्यास्थीनि गृह्णाति प्रधानाङ्गोद्भवानि च ॥

पञ्चगव्येन सुस्नाप्य क्षौमवस्त्रेण वेष्ट्य च ।

प्रक्षिप्य मृन्मये भाण्डे नवे साञ्छादने शुभे ॥

अरण्ये वृक्षमूले वा शुद्धे संस्थाप्य तान्यथ ।

तत्स्थानाच्छनकैर्नीत्वा कदाचिज्जाह्नवीजले ॥
 काश्चित्क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा समाहितः ।
 गृहीत्वाऽस्थीनि तद्भस्म नीत्वा तोये विनिक्षिपेत् ॥ इति ।
 इतोऽपि विशेषोऽन्यतोऽवगन्तव्यः । अत्र विशेषमाह शौनकः—
 अजिनं कम्बला दर्भा गोकेशाः शाणमेव च ।
 भूर्जपत्रं ताडपत्रं सप्तथ वेष्टनं स्मृतम् ॥
 हेमं च मौक्तिकं रौप्यं प्रवालं नीलकं तथा ।
 निक्षिपेदस्थिमध्ये तु शुद्धर्भवति नान्यथा ॥
 ततो ह्योमं प्रकुर्वन्ति तिलाग्रेण विचक्षणः ।
 उदीरतेति सूक्तेन हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥
 ततो गत्वा क्षिपेत्तीर्थे स्पर्षदोषो न विद्यते ।
 मूत्रं पुरीषाचमनं कुर्वन्नास्थीनि धारयेत् ॥
 हेमश्राद्धं ततः कुर्यात्पितृनुद्दिश्य यत्नतः ।
 पिण्डदानं प्रकुर्वीत ततश्च तिलतर्पणम् ॥ इति ।

अथासम्बन्धस्थिवहने प्रायश्चित्तं ब्रह्मपुराणे—

मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः ।
 अस्थीन्यन्यकुलोत्थानि नीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 अस्थीनि मातापितृपूर्वजानां नयन्ति गङ्गामपि ये तु केचित् ।
 सद्भावकस्यापि दयाभिभूतास्तेषां तु तीर्थानि फलप्रदानि ॥
 कुलद्वयं चाप्यथ वर्जयित्वा मातापित्रोर्जन्मभूम्याश्रितं च ।
 अस्थीनि चान्यस्य बहन्मयन् वा भाग्यक्षयं लभते दुष्कृतं च ॥

अथ नवश्राद्धानि ।

तत्राङ्गिराः—

प्रथमेऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि पञ्चमे सप्तमे तथा ।

नवमैकादशे चैव नवश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥

वशिष्ठोऽपि—

सप्तमेऽङ्गि तृतीये च प्रथमे नवमे तथा ।

एकादशे दिनेऽपि स्युनवश्राद्धानं षट् तथा ॥

एतेषां वर्णविशेषे व्यवस्थोक्ता भविष्यत्पुराणे—

नव सप्त विशां राज्ञां नवश्राद्धान्यनुक्रमात् ।

आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु षड्विंशद्वर्षयः ॥

अत्र च 'आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु षट्' इति वचनेन सर्वशाखीयब्राह्मणानां षडेवेति प्राप्ते शाखाविशेषेण व्यवस्थापमाह शिवस्वामी—

नवश्राद्धानि पञ्चाहुराश्वलायनशाखिनः ।

आपस्तम्बाः षड्विंशद्वर्षभाषा तैत्तिरीयेणाम् ॥ इति ।

सचायं व्यवस्थापक्षोऽत्र पक्षद्वयस्य व्यवस्था शिवस्वामिना दर्शितेत्यनेन माधवाचार्यैरप्यङ्गीकृतः । यत्तु केनचिदाश्वलायना-
नामपि षडेव नवश्राद्धानि प्रयोगे प्रतिपाद्यान्तिमाभिधानानन्तरं शि-
वस्वामिपते नैतत्तन्मते पञ्चैव नवश्राद्धानिपूर्वोक्तानीत्यभिहितं, तच्छि-
वस्वामिवचनस्य व्यवस्थापकत्वेन विशेषत्वमनभिसन्धायाङ्गिरो-
वचनेन तुल्याविषयतामवगत्याष्टदोषदुष्टविकल्पाश्रयणेन स्वस्य भी-
मांसाभिनिवेशरूपापनमेव कृतमिति मन्यामहे । किञ्च—

यत्राश्वलायनेनोक्तोविशेषः कोऽपि न स्वयम् ।

तत्र बौधायनं ग्राह्यं बह्वचादिभिरादरात् ॥

इत्यादिवाक्येनाश्वलायनाभ्यर्हिततरेण बौधायनेनापि पञ्चैव
नवश्राद्धानि प्रतिपादितानि । यथा—“मरणाद्विषमदिनेष्वेकैकनव-
श्राद्धं कुर्यादानवमाद्यन्नवमं विच्छिद्येतैकादशेऽह्नि कुर्यात्” इति ।
व्याकृतं चैतन्मदनपालेन—‘आनवमादित्यत्राङ्गभिविधौ नव-
मभिष्याप्य नवश्राद्धं कुर्यात् । नवमदिनकर्तव्यं नवश्राद्धं
कुर्यात् । नवमदिनकर्तव्यं नवश्राद्धं यद्यन्तरितं तर्हि तदेव
तदेकादशेऽह्नि कुर्यादिति ।

केचित्पञ्चैव नवमं भवेदन्तरितं यदि ।

एकादशेऽह्नि तत्कुर्यादिति स्मृतिकृतो विदुः ॥

इति वसिष्ठस्मरणात् तेनापि पञ्चैव नवश्राद्धान्याश्वलाय-
नानां प्रतीयन्ते । अपि च एकादशदिनकर्तव्यं नवश्राद्धमभि-
धाय शिवस्वामिमते नैतदिति वदता एकादशदिनकर्तव्यमेव शिव-
स्वामिनोऽनभिमतमिति कथमवधारितम् । तद्वाक्यविहितपञ्चसं-
ख्यायाः प्रथमदिनकर्तव्यहानेनाप्युपपत्तेः । तथासति च 'मरण-
दिनाद्विषमदिनेषु' इति बौधायनीयवाक्येनापि एकमूलकता स्या-
दित्यलम् ।

अथ यस्यकस्यापि नवश्राद्धस्यान्तराये निर्णयमाह
कण्वः—

नवश्राद्धं मासिकं च यद्यदन्तरितं भवेत् ।

तत्तदुत्तरसातन्त्र्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते ॥

सातन्त्र्यं समानतन्त्रत्वम् , उत्तरनवश्राद्धदिनमिति यावत् ।
धर्मप्रदीपेऽपि—

दैवाद्यदि नवश्राद्धमतीतं प्रथमेऽहनि ।

तृतीयेऽहनि कर्तव्यं विषमे वाऽप्यसम्भवात् ॥

अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव—

नन्दायां श्राग्वदिने चतुर्दश्यां त्रिषुण्करे ।

नवश्राद्धं न कुर्वीत त्रिपादे पञ्चके तथा ॥

नवश्राद्धे द्रव्यमाह ऋष्यशृङ्गः—

नवश्राद्धं सपिण्डत्वं पक्वान्नेन समाचरेत् ।

एकोदिष्टादिकं चान्यथथाशक्ति न हापयेत् ॥

अथोदकदानम् ।

ब्रह्मपुराणे—

एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं पात्रमेकं च दीयते ।

द्वितीये द्वौ तृतीये त्रींश्चतुर्थे चतुरस्तथा ॥

पञ्चमे पञ्च षट् षष्ठे सप्तमे सप्त चैवहि ।

अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवव दशमै दशे ॥

येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ।
तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः ॥
जात्युक्ताशौचतुल्यास्तु वर्णानां कचिदेव तु ।
देशधर्मान्पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान्वपत्यपि ॥

वृद्धप्रचेताः—

दिने दिनेऽञ्जलीन्पूर्णान्प्रक्षिपेत्प्रेतकारणात् ।
तावद्वृद्धिश्च कर्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते ॥

प्रचेताः—

नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥
सचैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्याद्दशाञ्जलीन् ॥
द्वादश क्षत्रिये दद्याद्द्वैश्ये पञ्चदश स्मृताः ।
त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः सम्प्रविशेद् गृहम् ॥
ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेत् ॥

लाहरे आदित्यपुराणे—

आदौ तु वस्त्रं प्रक्षाल्य तेनैवाञ्जादितस्ततः
कर्तव्यं तु सचैलं तु स्नानं सर्वमलापहम् ॥
ततः पाषाणपृष्ठे तु सर्वैर्देयं तिलोदकम् ।
एकैकेन देयास्तु विप्रायाञ्जलयो दश ॥
राज्ञे द्वादश देयास्तु वैश्याय दश पञ्च च ।
त्रिंशच्छूद्राय देयास्तु प्रेतभूमिगताय च ॥
अपसव्यं ततः कृत्वा वस्त्रयज्ञोपवीतके ।
दक्षिणाभिमुखैर्विप्रैर्देयं तोयाञ्जलित्रयम् ॥
वामाङ्गुष्ठप्रवाहेण भूमावेवाथवा क्वचित् ।
असावमुकगोत्रस्तु प्रेतस्तृप्यत्विदं पठन् ॥

अत्र च विप्रादिभ्यो दशादिसंख्या-तज्जलाज्जलिदानमेकं कर्म, अञ्जलित्रयदानं तु कर्मन्तरम् । यद्वा प्रत्यहं देयस्याञ्जलेः संकलनैवेति लाहरः ।

कात्यायनोऽपि—

अथानपेक्षमेत्यापः सर्व एव शवस्पृशः ।

स्नात्वा सचैलमात्रम्य दद्युरस्योदकं स्थले ॥

विष्णुः—निर्हृत्य बान्धवाः प्रेतं संस्कृत्याप्रदक्षिणं चितिमभिगम्य मवाससो निमज्जनं कुर्युः, प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्वैकं पिण्डं कुशेषु दद्युः । विशेषमाह गौतमः—‘प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमेषूदकक्रिया’ इति ।

अत्र मन्त्रमाह याज्ञवल्क्यः—

सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः । (३।१।५)

कात्यायनः—

गोत्रनामप्रदान्ते च तर्पयामीत्यहं वदेत् ।

दक्षिणाग्रान् कुशान् कृत्वा मालिलं तु पृथक् पृथक् ॥

वसिष्ठः—‘सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वीरन् युग्मा दक्षिणाग्रान् । वैजवापः—‘उदकं दत्त्वा सकृदुन्मज्ज्याप्सु सव्यपाणेः कनिष्ठयाऽवल्लिखति कनिष्ठं पाणिमितरस्मिन्नेकमुदकाञ्जलिं प्रेताय दद्युरमुष्मै स्वधा’ इति । शङ्खः—‘अपसव्ये वासोयज्ञोपवीते कृत्वाऽञ्जलिना वा शवैतत्ते उदकमित्युक्त्वा’ इति ।

अत्रापवादमाह याज्ञवल्क्यः—

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतिता न वा ॥ इति ।

मनुरपि—

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमथुचिर्भवेत् ॥ (म. ५।८८)

वृद्धमनुः—

ह्रीवाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना व्रात्या विकर्मिणः ।

गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः ॥ इति ।

अथोदकानर्हाः—तेच पाखण्ड्यनाश्रितादयो दाहाद्यनर्हग-
णनवेलायामेव प्रतिपादिताः ।

अथाशौचदिनकर्तव्यधर्माः ।

ऋष्यशृङ्गः—

न स्वधां च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाहिके ।

भाषिते तच्च ते पिण्डयज्ञदत्तस्य पूरकम् ॥

यस्य न ज्ञायते गोत्रं नाम्ना तत्पिण्डमाहरेत् ।

धर्मप्रदीपेऽपि—

अष्टादश च वस्तूनि प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् ।

आशिषो द्विगुणा दर्भाः स्वस्त्यस्तु प्रणवस्तथा ॥

अग्नौकरणमुच्छेषश्राद्धं वा वैश्वदेविकम् ॥

विकिरं च स्वधाकारः पितृशब्दस्तथैव च ।

अनुशब्दं न कुर्वति उल्लेखनमथोल्मुकम् ।

अपोनिषेवणं चैव आवाहनमनुव्रजम् ॥ इति ।

मरीचिः—

प्रथमेऽन्दिह तृतीयेऽन्दिह सप्तमे नवमे तथा ।

ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम् ।

ज्ञातिभिः सपिण्डैरित्यर्थः ।

तेनासपिण्डानां सूतकान्नभोजने दोषः ।

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ॥

इति यमस्मरणात् । उभयत्र जननमरणयोः ।

दशाहानीत्याशौचकालोपलक्षणम् ।

कुलस्य सूतकयुक्तस्यान्नमसपिण्डैर्न भोक्तव्यमित्यर्थः ।

सपिण्डानां पुनर्भोजने न दोषः ।

सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुव्रज्यते ॥

इति तेनैवाभिधानात् । इहापरमपि वक्तव्यं विस्तरभयान्नो-
च्यते ।

अथ मरणाशौचे ताम्बूलमपि न भक्षणयिम् ।

तथा सङ्ग्रहे—

मातापित्रोः क्षयश्राद्धे तथैव क्षयसूतके ।

ताम्बूलं चर्वयेद्यस्तु पितृहा स निगद्यते ॥

आम्बुलायनः “नैतस्यां रात्रावन्नं पचयुस्त्रिरात्रमक्षारालवणा-
शिनः स्युः । द्वादशरात्रं महागुरुषु । ये त्वक्षारमिति, लवणा-
विशेषणमित्याहुस्ते लवणरसज्ञानशून्या रसनेन्द्रियहीना लो-
कोक्त्यैव निरस्ताः । किञ्च ‘अक्षारालवणाशिन’ इत्यत्रालवणा-
शिन इति नञमप्यपश्यन्तश्चक्षुर्हीना एव स्फुटम् । न च लवणा-
तिरिक्तं क्षारं नास्त्येवेति वाच्यम् ।

अग्निपुराणे—

क्षारं क्षौद्रं च लवणं मधु मांसं तथैव च ।

तिलमुद्गादृते शैब्यं माषगोधूमकोद्रवाः ॥

चीनकं देवधान्यञ्च चणकं च तथैक्षवम् ।

स्विन्नधान्यं तथापिषध्यमेष क्षारगणः स्मृतः ॥

अन्यत्रापि—

गोक्षीरं गोघृतं चैव धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।

अक्षाराः कथिता ह्येते क्षाराश्चान्ये प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

कूष्माण्डं चणका राजमाषाश्चैव मसूरिकाः ।

ऐक्षवं चैव कुल्माषा माषधान्यं कपित्थकम् ॥

मूलकं मधु माधूकं चिञ्चिणी राजिका निशा ।

द्रव्याणि दशचत्वारि क्षाराण्येतानि वर्जयेत् ॥

व्रतोपवासदिवसे पारणासु च सर्वदा ।

पुण्येषु चैव मासेषु तथाऽऽशौचादिनेष्वपि ॥

इत्थं विवस्वानराजेन्द्र मनुं समुपदिष्टवान् ।

इति पद्मपुराणवचनात् ।

गौतमः—

“मत्स्यमांसादि न भक्षयेयुराप्रदानात्” ।

यावच्छ्राद्धे मांसं दीयते तावन्न भोज्यं नवश्राद्धेषु च तन्निषेधात् ,

नवश्राद्धेषु सर्वत्र न मांसं दीयते बुधैः । इति ।

अधःशय्यासनादीनामुपभोगादिवर्जिताः ।

अक्षारालवणान्नाः स्युर्लब्धक्रीताशनास्तथा ॥

अधःशय्यासना इति खट्वापीठादिनिवृत्तिः ।

अङ्गिराः—

ब्रह्मचर्यं क्षिर्त्वा स्वापस्याज्यं मीमांसनं च तैः ।

ब्रह्मचर्यं मैथुनाभावः ।

विष्णुपुराणे—

शय्यासनोपभोगश्च सपिण्डानामपिष्यते ।

आस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं संयोगो न तु योषिताम् ॥

यथाऽस्थिसञ्चयनात्प्राग्नेष्यते तथाऽस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमपि सपिण्डानामिदं सर्वं नेष्यत इत्यर्थः ।

दिवा नक्तं च भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभ ।

ब्राह्मे—

आशौचमध्ये यत्रेन भोजयेच्च स्वगोत्रजान् ।

मार्कण्डेये—

प्रथमेऽन्दि तृतीयेऽन्दि सप्तमे नवमेऽथ वा ।

वस्त्रत्यागं बहिः स्नानं कृत्वा दद्याच्चिखोदकम् ॥

तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसम्वाहनं च यत् ।

तेन चाप्यायते जन्तुर्यच्चाश्रन्ति स्ववान्धवाः ॥

अथाशौचिनां विहितनिषिद्धानि ।

तत्र कश्यपः—एषूहस्सु ब्राह्मणो नयजेन्न याजयेन्नाधीयीत
नाध्यापयेन्न प्रतिगृणीयात् ।

जाबालः—

सन्ध्यापञ्चमहायज्ञानैत्यकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥

सन्ध्याया न स्वरूपतस्त्यागोऽपितु मन्त्रवत्याः । नैत्यकं
स्नानजपादि । स्मृतिकर्म श्राद्धादि ।

मनुः—

जननादशरात्रं च शवे च समुपस्थिते ।

नाधीयीत द्विजो नित्यं न चैवाकालिकेषु च ॥

महागुरौ द्वादशाहं वेदस्याध्ययनं त्यजेत्(१) ॥ इति ।

सम्बर्तः—

हानिं तेषां प्रकुर्वीत तथा मरणजन्मनोः ।

तेषां पञ्चमहायज्ञानाम् ।

शङ्खः—

दानं प्रतिग्रहो ह्योमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमाशौचे विनिवर्तते ॥

होमो वैश्वदेवहोमः ।

विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविबर्जितः ।

इति सम्बर्तस्मरणात् । यदपि 'आशौचे होमदानप्रतिग्रहस्वा-
ध्याया निवर्तन्ते' इति विष्णुवचने होमपदं तदपि वैश्वदेवपरमेव ।
एवं सर्वत्रनिषेधवाक्ये होमपदं वैश्वदेवहोमपरं बोध्यम् । काम्य-
होमपरं वा, तस्य प्रतिप्रसवात् । पितृकर्म दर्शश्राद्धादि, प्रेतपिण्ड-
क्रियाविधानात् । त्यक्तोपादानकालश्चोक्तो हारीतेन—

ततस्त्वेकादशदिने यज्ञः स्वाध्ययनानि च ।

प्रवर्तन्ते क्रियाश्चैव इत्येतन्मैत्रिरब्रवीत् ॥

(१) अयं श्लोकः मनुस्मृतौ नोपलभ्यते ।

दशाहान्ते पुनः क्रिया' इति च । यमोऽपि—

एकादशेऽन्दि कुर्वीत दानमध्ययनं तपः ।

अत्र एकादशदिने इति 'दशाहान्ते' इति च स्वस्वाशौचान्त्य-
दिनानन्तरदिनोपलक्षणार्थम् ।

तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमविवर्जितः ।

क्षत्रियो द्वादशाहं च वैश्यो मासार्द्धमेव च ॥

शूद्रश्च मासमासीत निजकर्मविवर्जितः ॥ इति ।

विष्णुपुराणे—

सर्वकालमुपासीत सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥

सन्ध्याविषयेविशेषमाह पुलस्त्यः—

सन्ध्यामिष्टिं चरुंहोमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके वाऽपि त्यजन् गच्छेद्दधो द्विजः ॥ इति ।

तत्र सन्ध्यायां प्रकारविशेषमप्याह स एव—

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान्प्राणायाममृते द्विजः ॥

अस्यार्थः—

प्राणायाममन्त्रव्यतिरिक्तमन्त्रान् मनसोच्चारयेत् । प्राणायामम-
न्त्रास्तु मनसाऽपि नोच्चारयेत् ; किन्तु अमन्त्रमेव प्राणायामं कुर्यात् ।

तदाह भरद्वाजः—

सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायामममन्त्रकम् ।

तथा मार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।

मार्जनं तु नवा कार्यमुपस्थानं न चैवहि ॥ इति ।

मार्जनं वैकल्पिकमुपस्थानं तु नास्त्येव ।

अत एव च्यवनोऽपि—

अध्यान्ता मनसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जिता ॥ इति ।

एवं सर्वत्रापन्त्रकत्वे प्राप्तेऽर्घ्यदाने विशेषमाह स एव—

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।

पैठीनसिरपि—“मृतके सावित्र्या वाऽञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्” इति । तदेवं सन्ध्याविधानेन निषेधवाक्यानामविशेषेण प्रवृत्तानां विशेषेऽवस्थापनं क्रियते । प्राणाग्निहोत्रमपि कार्यमित्युक्तं विद्याकरे—

मृतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

अपोशानद्वयं त्यक्त्वा पञ्चप्राणाहुतीरपि ॥

अत्र सर्वत्र मृतकपदं मृतकस्याप्युपलक्षणमिति बहवः ।

अथ श्रौतस्मार्तहोमेति कर्तव्यतामाह ।

याज्ञवल्क्यः—

वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः । (३।१।१७)

वितानोऽग्नीनां गार्हपत्यादीनां समूहस्तत्र भवा अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्याः । उपास्यते प्रत्यहमित्युपासनो गृह्याग्निस्तत्र भवाः सायंप्रातर्होमरूपाश्च क्रियाः ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ तथा ‘अहरहः स्वाहा कुर्यात्’ इत्यादिश्रुतिविहितत्वात्कार्याः । यद्यपि ‘वैतानोपासनाः कार्याः’ इति सामान्येनोक्तं तथाऽपि अन्येनैव कारयितव्यम् ‘अन्य एतानि कुर्युः’ इति पैठीनसिस्मरणात् । यद्यपि साङ्गे कर्मण्यकर्तृत्वं, तथाऽपि स्वद्रव्यत्यागात्मकं प्रधानं स्वयं कुर्यादिति विज्ञानेश्वरव्याख्या । लाहरव्याख्या त्वेकवचनान्तं पाठमादाय वितानस्येयं वैतानी सा चासावुपासना च ‘हुत्वाग्नीस्तानुपास्य च’ इति वचनविहिताऽशौचेऽपि कार्या । तथा वितान सवन्धिन एव प्रत्यक्षश्रुतिविहिता अग्निहोत्रादिकाश्च क्रियाः कार्याः । अत्र च वितानेन क्रियाणां विशेषितत्वात् । प्रत्यक्षश्रुतिविहिता अपि ब्रह्मयज्ञादि-

क्रिया न कार्याः, अवैतानिकत्वात् । श्रुतिविहितत्वेनच विशेष-
णाद्वैतानिर्यादयो न कार्याः, प्रत्यक्षश्रुतिविधानाभावादिति ।
मनुरपि—

न वर्द्धयेदघाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ।

न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

अस्याऽऽद्यपदार्थमाह मेधातिथिः—‘यस्यैषा बुद्धिः—‘य उक्ता-
स्वयहादयः कल्पास्ते तुल्यवद्विकल्पन्ते इति एकाहादिपक्षं परित्य-
ज्य निष्कर्मतासुखानुरोधेन दशाहपक्षमुपाश्रयामि’ इति, तं प्रत्युच्यते
न वर्द्धयेदघाहानि इति । नैते तुल्या अपि तु व्यवस्थिता एवेति’ ।
अन्ये त्वमुं पादमन्यथा व्याचक्षते—अतीतेष्वप्यहस्सु यावत्स्नाना-
दिक्रिया न कृतास्तावन्नैव शुद्धिः, ‘विप्रः शुद्धयत्यपः स्पृष्ट्वा’
इत्यादिवचनात् । तत्राशुचित्वादननुष्ठाने न दुष्यामीति स्नानादिषु
शुद्धये न प्रवर्तते, तस्येदमुच्यते—‘न वर्द्धयेत्’ इति । अतीतेष्वहः-
सु बाह्यशौचे न विलम्बितव्यमिति । नारायणसर्वज्ञस्तु मेधातिथि-
व्याख्यामेवानुमेने ।

अथ त्रिपाद्यर्थमाह मेधातिथिः—प्रत्यूहेदिनि । अशुचित्वात्सर्व-
श्रौतस्मार्तनिवृत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते । अग्निषु क्रियाः सायंहोमा-
द्या न प्रत्यूहेन प्रत्यस्येत् । प्रत्यूहो निरासः, अननुष्ठानमिति यावत् ।
न च स्वयं कुर्याद्यत आह—न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽपीति ।
सनाभ्योऽपि नाशुचिः स्यात्किं पुनरन्यः । तथाच गृह्यं—‘नित्यानि
निवर्तेरन्वैतानवर्जं, शालाग्रौ चैके’ इत्युक्त्वा आह ‘अन्य एतानि कु-
र्युः’ इति । नारायणसर्वज्ञस्तु त्रिपाद्यर्थमन्यथैवाह—न प्रत्यूहेद्विघ्नित-
न कुर्यादाग्निषु श्रौतेषु होमादिक्रिया नित्याः । तच्छ्रौताग्निसम्बन्धिकर्म
सनाभ्यः सपिण्डोऽन्योपि यः साग्निः सोऽपि स्वतो होमासम्भवे
ऽस्याग्निषु होमं कुर्वन्नाशुचिः किमुत स्वयमित्यर्थ इति । अदीपस्तु
आर्त्विज्यपरतया व्याचष्टे—श्रौतस्मार्ताग्निषु या हविर्यज्ञपाकयज्ञा-

दिनित्याक्रिया उक्तास्ता आशौचेऽपि न त्यजेत् । तत्राऽशौचपर्यु-
दासात् । नचेति । तद्भविर्यज्ञादि कर्मात्विज्यं कुर्वाणः सनाभ्योऽपि
यजमानस्य सपिण्डोऽपि नाशुचिः सुतरां यजमान इति । तदिद-
मसंमतं लाहरस्य । आशौचे सत्यपि ताः कुर्यात् । ननुचाशुचेः
क्रियास्वनधिकारात्तत्प्रत्यूह एवोचित इत्यत आह नचेति । अत्र
कुर्वाण इत्यात्मनेपदाधिकारात्तत्कर्म कुर्वन्सनाभ्योऽपि जात-
मृतयोः प्रत्यासन्नोऽपि नाशुचिर्भवति, किन्तु शुचिरेवेति गम्यते ।
तेन सनाभ्यानामार्त्विज्येऽपि भवत्येवाशौचमिति ॥

तदेवं व्याख्याविप्रतिपत्तौ देशकालानुरोधेन यथाचारं व्यव-
स्था ज्ञेया ।

पारस्करः—नित्यानि निवर्तैरन इति निषेधः । तत्र प्रांतेप्रसवः
वैतानवर्जमिति । तेन वैतानस्य नित्यैव कर्तव्यता ।

अत्र विशेषमाह हारीतः—

कर्म वैतानिकं कार्यं स्नानोपस्पर्शनात्स्वयम् ।

न तु सत्रस्य विच्छेदं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

त्रेताधर्मोपरोधार्थमुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ इति ।

आशौचे स्नात्वाऽऽचम्य वैतानिकं कर्माग्निहोत्रादिकं तत्तत्काले
स्वयं कुर्यात् । सत्रं नित्यानुष्ठेयमाग्निहोत्रादि । त्रेतासाध्यस्य ध-
र्मस्योपरोधार्थमनुरोधार्थमनुष्ठानार्थमिति यावत् । उपस्पृश्याऽऽचम्य-
पिता यजमानो यतः शुचिः स्यादिति पूर्वत्रैव हेतुकथनमित्यर्थः ।

उक्तं च गोभिलेन—

अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुचिस्तात्कालिकी भवेत् ।

पञ्चयज्ञान् कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः ॥ इति ।

वैय्याघ्रपादोऽप्याह—

स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ इति ।

आशौचादौ श्रौतस्मार्तहोमकर्तव्यतानिर्णयः । १९५

प्रयोगपारिजाते स्मृत्यन्तरमपि—

वर्जयेत्सूतके कर्म नित्यनैमित्तिकादिकम् ।

आहिताग्नेः सदा शुद्धिः सद्य एव विधीयते ॥ इति ।

जाबालोऽपि—

उभयत्र दशाहानि सपिण्डानामशौचकम् ।

स्नानोपस्पर्शनात्पश्चादग्निहोत्रार्थमर्हति ॥

आशौचे यानि कर्माणि कर्तव्यानीति विशेषविधिरस्ति तेषु तात्कालिकी कर्मसङ्कल्पपूर्वक्षणमारभ्य कर्मपवर्गक्षणपर्यन्तं तत्कर्म-योग्यत्वलक्षणा शुद्धिर्वेदितव्या, येषां पुनर्पञ्चमहायज्ञादीनामा-शौचे कर्तव्यताविधिर्नास्ति तेषु कर्मस्वयोग्यतैवेत्यर्थः । यदि तु स्वयमशक्तस्तदा सपिण्डेनाप्यग्निहोत्रादि कारयेत् ।

तदुक्तं मनुना—

‘प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः’ ।

न च तत्कर्म कुर्वाणस्सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

तच्छ्रौताग्निसाध्यं कर्म कुर्वन्सनाभ्यस्सपिण्डोऽपि नाशुचिः, किन्तु शुचिरेवेत्यर्थः । अस्यचान्ये व्याख्यापक्षाः पूर्वं प्रदर्शिता एव । तस्याप्यसम्भवेऽन्येन कारयितव्यम्, ‘अन्य एतानि कुर्युः’ इति पैठीनसिस्मरणादिति केचित् । अन्ये असपिण्डा इत्यर्थः । एवं यथाकथञ्चिदपि कर्तव्यमेव श्रौतं, न तु त्याज्यम् ।

तदाह जाबालः—

जन्महान्योर्वितान्यस्य कर्मत्यागो न विद्यते । इति ।

मरीचिस्तु प्रत्यवायमेवाह—

दर्शं च पौर्णिमासं च कर्मवैतानिकं च यत् ।

सूतकेऽपि त्यजन्मोहात्प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥

पुलस्त्योऽपि—

सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके वाऽपि त्यजन्गच्छेदधो द्विजः ॥ इति ।

सन्ध्या यथा सूतके उपादिष्टा, इष्टिराहिताग्नेर्देशपूर्णमासादिका, चरुराहिताग्नेः स्थालीपाकादिरूपः ।

अत्र प्रयोगपारिजातः— श्रौतानामप्याग्निहोत्रादीनां प्रथमारम्भात्प्रागा शौचे एव । प्रतिप्रसवविधीनां प्रथमारम्भोत्तरकालानुष्ठेयाग्निहोत्रादिविषयत्वादिति व्याचष्टे । यत्तु—

तौ चापि सूतके शावे पर्वणीष्टिं महापदि ।

स्त्रीधर्मिण्यां च भार्यायां न कुर्यातां कदाचन ॥

इत्याश्वलायनवचनम्, तत्काम्येष्टिपरम्, “काम्या इष्टीश्च वर्जयेत्” इति वसिष्ठस्मरणात् । यद्वा विहितप्रतिषिद्धत्वादौ विकल्पः । ताविति प्रकरणात् श्रौतस्मार्तानुष्ठातारौ । यदपि च—

स्मार्ताग्निः सूतके शावे स्वयं न जुहुयाद्विजः ।

श्रौताग्निस्तु सकृद्धुत्वा समाप्ते वा स्वयं हुनेत् ॥

इत्याश्वलायनवचनं, तस्याप्ययमर्थः—श्रौताग्निस्सूतकसम्भावनायां प्रथममेवाऽग्रेतनान् होमानाकृष्य सकृदेव जुहुयात् । समाप्ते वा सूतकेऽततिहोमान् प्रायश्चित्तपूर्वकान् । न च होमत्रयातिपाते पुनराधानमिति वाच्यम् । वचनेन दशरात्रं होमातिपातेऽपि होमस्यैवोक्तत्वात् । तदेवं स्वयं होमाशक्तौ सपिण्डस्यान्यस्य च अभावे आकृष्योत्कृष्य वा होमः कार्य इति पक्षान्तरमुपादिश्यते इति न विरोधः ॥

अथ स्मार्तहोमनिर्णयः ।

तत्र जाबालः—

जन्महान्योर्वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते ।

शालाग्री केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः ॥

जातूकर्णेऽपि—

सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तं कर्म कथं भवेत् ।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

पिण्डयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः । चरुः श्रवणाकर्माश्वयुज्यादिकः
स्थालीपाकहोमश्च । होम औपासनहोमः । असगोत्रोऽसपिण्डः । सपि-
ण्डनिषेधस्याशौचनिमित्तत्वादाशौचरहितेन ब्रह्मचारिणासपिण्डे-
नापि होतव्यमिति गम्यते । कारयेदिति । विधिवत्स्मार्तकर्मणि त्या-
गमात्रे एव यजमानस्य शुद्धिर्नेतरत्र, तस्यानन्यनिष्पाद्यत्वात् ।
अत एव बृहस्पतिः—

सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने ।

प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत् ॥

यद्गृह्येऽग्नौ हावयेदित्यनारभ्योक्तं तत्किंविषयमिति प्रश्नपूर्वकं
तद्विषयमाह कात्यायनः—

हावयेदिति किं तत्स्यादनारभ्य विधानतः ।

सूतके च प्रवासे च स्वाशक्तौ श्राद्धभोजने ॥

एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत् ॥

पारस्करस्तु स्मार्तकर्मणः पाक्षिकमनुष्ठानमाह—‘शालाग्नौ
चैके’ इति । नित्यानि निवर्तेरन्निति निषेधस्य शालाग्नौ चैक इति
पाक्षिकः प्रतिप्रसवः । तेन गृह्याग्निमाध्यवैकल्पिकमनुष्ठानम् । तत्रा-
नुष्ठानपक्षे विशेषमाह—‘अन्य एतानि कुर्युः’ इति । अन्येऽस-
पिण्डाः कुर्युः अन्यैः कारयेदित्यर्थः । तदेतत्स्पष्टमेवाभिहितं पूर्व-
वाक्यैः । तेन स्मार्ताग्नौ स्वयं होमो न कर्तव्य इति तत्त्वम् । तदे-
तत्स्पष्टमाह श्रुत्यायनः,—

स्मार्ताग्निः सूतके शावे स्वयं न जुहुयाद्विजः । इति ।

अन्याभावे विशेषमाह स एव—

स्मार्ताग्निनाऽत्मनोऽन्येषामभावे सूतकादिषु ।

समारोप्य तदन्ते तु विहृत्य जुहुयात्स्वयम् ॥ इति ।

आत्मनः सूतकादिषु सम्भावितेषु अन्येषां चाभावे सूतकात्प्रा-
गेव समारोप्य सूतकान्ते विहृत्य प्रायश्चित्तपूर्वकमतीतहोमं कुर्या-
दित्यर्थः ॥

अथ श्रौतहोमे द्रव्याणि ।

तत्र कात्यायनः—सूतक इत्युपक्रम्य—

होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलैः ।

सम्बर्तोऽपि—

होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा

पञ्चयज्ञविधानं च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ॥

तत्र—श्रौताग्नावित्यर्थः । शुष्कान्नं—व्रीहियवादि ।

अथ स्मार्तहोमद्रव्याणि ।

तत्र कात्यायनः—

अकृतं हावयेत्स्मार्ते तदभावे कृताकृतम् ।

व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः ॥

ब्रह्मचारिणं प्रत्याह कात्यायनः—

न त्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं क्वचित् । इति ।

सन्निवृत्तिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ।

इत्युपक्रम्य—“सद्यः शौचं विधीयते”

इति याज्ञवल्क्येनाशौचाभावबोधनात् ॥ (३।१.२९)

अथ काम्येऽपि प्रतिप्रसवः ।

तत्र पुलस्त्यः—सद्यः शौचमित्यनुवृत्तौ—

सान्निहित्यमुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।

सत्रधर्मप्रवृत्तस्य दानकर्मफलैर्पिणः ॥

अस्यार्थमाह पारिजातः—दानधर्मसाध्यफलकामस्यापि राहु-
ग्रस्ते दिवाकरे सति सन्निहिततीर्थविशेषे स्नात्वा दाने प्रवृत्तस्य
सद्यः शौचम् । तथा अन्नसत्रधर्मप्रवृत्तस्य तत्फलार्थिनोऽपि सद्यः
शौचमिति ।

अङ्गिराः—

राज्यनाशस्तु येन स्याद्विना राज्ञः स्वमण्डले ।

प्रयास्यतश्च संज्जग्मे होमे प्रास्थानिके सति ॥

मन्त्रादितर्पणे चाऽपि प्रजानां शान्तिकर्मणि ।

गोमण्डलादौ वैश्यानां कृषिकालात्तयेष्वपि ॥

आशीर्चं न भवेत्लोके सर्वत्रान्यत्र विद्यते ॥

अथ नैमित्तिकेऽपि क्वचित्प्रसवमाह

बृहस्पतिः—

कन्याविवाहे संक्रान्तौ मृतकं न कदाचन । इति ।

विवाहे पूर्वसम्भृतमम्भारे,

यज्ञे सम्भृतमम्भारे विवाहे श्राद्धकर्मणि ।

इति स्मृत्यन्तरात् ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतमृतके ।

शेषमन्त्रे परैर्देवं दातुं न भोक्तृश्च न स्पृशेत् ॥

इति वचनाच्च । यज्ञेऽपि पूर्व [संभृत] संभार इत्येव पूर्ववाक्यानु-
रोधात् । विवाह इति चाँलाद्युपलक्षणार्थम् । यज्ञ इति प्रतिष्ठाद्युत्सव-
मात्रोपलक्षणम् ।

पैठानिसिरपि—

विवाहोत्सवयज्ञेषु यात्रायां नार्थिकर्मणि ।

न तत्र मृतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥ इति ।

विप्लवाभावेऽपि क्वचिदेशविशेषेण युद्धिरनेनोक्तेति वि-
ज्ञानेश्वरः ।

तद्वदसिष्ठोऽपि—

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात्मृतके मृतकेऽपि च ।

अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी मृत्युं न विन्दति ॥

तथा मदनेऽपि—

मृतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।

तावदेष भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥ इति ।

नित्यनैमित्तिककाम्येष्वनन्यगतिकेष्वपि क्वचित्प्रतिप्रसवमाह

जमदाग्निः—

सूतके मृतके वाऽपि जाह्नव्या सलिलेति स्थः ।

नाभिमात्रे जले स्थित्वा कुर्याद् दानजपादिकम् ॥

निसं नैमित्तिकं काम्यमप्यनन्यगतिकमिति शेषः ।

तथा पुलस्त्योऽपि—

अम्बुमध्ये गवां गोष्ठे तीर्थेष्वपि च पर्वसु ।

राहोर्दर्शनकाले च सूतकं नैव विद्यते ॥ इति ।

अम्बुमध्ये गवांगोष्ठे इति चावश्यकान्त्यकाम्याभिप्रायेण,
इतरत्सर्वमावश्यकनैमित्तिकाभिप्रायेण । अथान्येष्वपि केषुचित्
केषांचित्प्रतिप्रसवः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्युता तथा ।

गोब्राह्मणार्थं संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥ (४।१।२७)

महीपतीनां यदसाधारण्येन विहितं प्रजापालनादि तदुपयो-
गिषु दानमानादिषु नाशौचं, नत्वन्यत्र । विद्युद्धतस्य, गोब्राह्मण-
रक्षार्थं मृतस्य च गोत्रिणां तन्मरणनिमित्तं नाशौचम् । यस्य च पुरो-
हितमन्त्रादि शान्तिकादिमन्त्राद्यर्थं राजा इच्छति तस्य च
नाशौचम् ।

मनुः—

राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यः शौचं विधीयते ।

प्रजानां परिरक्षार्थं तदेवात्रैव कारणम् (१) ॥ (५।९४)

गौतमोऽपि “राज्ञां च कार्याविघातार्थम्” इति । आशौचा-
भाव इति शेषः । अन्येषामप्याशौचाभावमाह प्रचेताः—

कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च ।

राजानो राजमृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥

शातातपः—

मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासीदासास्तथैव च ।

स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः ॥

(१) आसनं चात्र कारणम् इति मनुस्मृतौ पाठः ।

स्मृत्यन्तरे—

सद्यःस्पृशो गर्भदासो भक्तदासस्यहाच्छुचिः ।

तथा—

चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ।

तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शो शुद्धो भवति नित्यशः ॥

याज्ञवल्क्यः—

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ (या.३।२९)

माधवीये—

नियमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।

प्रवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ।

प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृब्रह्मविदां तथा ॥ इति ।

लाहरे ब्रह्मपुराणे—

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः ।

पश्चाद्दशाहे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥

तद्वद्गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महापखे ।

स्नानं त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥

नैष्ठिकस्याऽथवाऽन्यस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य च ।

वानप्रस्थस्य वाऽन्यस्य साधिकारस्य सर्वदा ॥

प्रतिग्रहाधिकारश्च न प्रवृत्तस्य विद्यते ।

गोमङ्गलादौ वैश्यानां रक्षाकालात्ययेष्वपि ॥

अथ दातृगृहीत्रो मृतके मृतकेऽथवा ।

अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन ।

विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥

भोजनार्थे तु सम्भुक्ते विप्रैर्दातुर्विपद्यते ।

यदा कश्चित्तदोच्छिष्टशेषं त्यक्त्वा समाहितः ॥

आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः ॥

क्रतुः—

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥ इति ।

जाबालः—

ब्रह्मचारिणि भूषे च यतौ शिल्पिनि दीक्षिते ।

यज्ञे विवाहे सत्रे च सूतकं न कदाचन ॥ इति ।

अत्र च सर्वेष्वपि वाक्येषु तत्तत्कर्मनिमित्तैः शब्दैस्तत्त-
त्कर्मणामसाधारणेनोपस्थितत्वात्तत्रैवाशौचाभावोऽवगन्तव्यो न
सर्वत्र । अत एव विष्णुस्तत्तत्कर्मपुरस्कारेणैवाशौचाभावं दर्शयति—
'न राज्ञः कर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारुणां
कारुकर्मणि' इति । एवमन्यत्राऽप्युहनीयम् । इत्याशौचे वि-
हितनिषिद्धकर्मणि ॥

अथ अशौचान्तदिनकृत्यम् ।

ब्रह्मपुराणे—

यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत्स्यात्पश्चिमं त्वहः ।

तत्र वस्त्रविशुद्धिं च गृहशुद्धिं च कारयेत् ॥

समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।

ग्रामाद् बहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे च वाससी ॥

अन्त्यानामाश्रितानां च त्यक्त्वा स्नानं करोति च ।

श्मश्रुलोमनखानां च यस्याज्यं तज्जहात्यपि ॥

गौरसर्षपकल्केन तिलतैलेन संयुतः ।

शिरःस्नानं ततः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः ॥

वासोयुगं नवं शुक्लमव्रणं शुद्धमेव च ।

गृहीत्वा गां सुवर्णं च मङ्गलानि शुभानि च ॥

स्पृष्ट्वा सङ्कीर्तयित्वा च पश्चाच्छुद्धो भवेन्नरः ।

पश्चिममशौचान्तं गृहशुद्धिलेपेन पूर्वभाण्डत्यागश्च । श्मश्रुलौ-
मेति । एतच्चाशौचान्ते वपनमाशौचनिवृत्त्यर्थम् ।

देवलः—

दशमेऽहनि सम्प्राप्ते स्नानं ग्रामाद्वह्निर्भवेत् ।

तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च ॥

बृहस्पतिः—

प्रथमेऽह्नि तृतीये च पञ्चमे सप्तमेऽपि च ।

नवमे वाससां त्यागो नखलोम्नां तथाऽन्तिमे ॥ इति

मार्कण्डेयः—

तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसंवाहनादिकम् ।

तेन चाप्यायते जन्तुर्यच्चाश्नन्ति स्वबान्धवाः ॥

अथ क्षौरकर्म ।

तच्च सर्वेषामपि पुत्राणां प्रथमेऽहन्यावश्यकम् ।

गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ ।

आधाने सोमयागे च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥

इति परिशिष्टात् । गुरुर्षन्त्रोपदेष्टा । अत्र पक्षान्तरमाह देवलः—

क्रियां च कुरुते यस्तु तद्दिने तस्य मुण्डनम् ।

लघ्नीयसां दशाहे तु पुत्राणां वपनं स्मृतम् ॥ इति ।

आपस्तम्बः—‘अनुभाविनां च परिवापनम्’ इति । अ-

स्यायमर्थः—शावं दुःखमनुभवन्तीत्यनुभाविनः सपिण्डास्तेषां

तथा अनु पश्चाद्भवन्ति इत्यनुभाविनोऽल्पवयसस्तेषाम् । अनु-

भाविनः पुत्रा एवेत्येके । अत्र यद्यपि—

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्भूमिणीपतिः ।

इत्यादिवाक्यैर्गर्भिणीपतेर्वपनं निषिद्धं तथाऽपि पित्रादीनां
केवाचिन्मरणे गर्भिणीपतिरपि वापयेदेव ।

तदुक्तं बृहन्मनुना ज्योतिर्निबन्धे—

क्षौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।

पित्रोः प्रेतविधानं च न दोषस्तत्र विद्यते ॥

माता पिता तयोर्भ्राता स्वधुरोऽग्रयो गुरुर्मृतौ ।

एषां स्त्रीणां भगिन्याश्च गर्भवानपि वापयेत् ॥ इति ।

स्त्रीणां गर्भवानपि गर्भिणीपतिरपि एषां पित्रादीनां मृतौ
वापयेदित्यर्थः ।

सूतके मृतके क्षौरं न कुर्यादशमेऽन्दि यः ।

तस्याशौचं भवेन्नित्यं पितरो नरके स्थिताः ॥

इतिसङ्ग्रहे दोषश्रवणात् । मृतके मरणानिमित्ते सूतक इत्यर्थः ।

यद्वा सूतकेऽपि श्मश्रादेः क्षौरमस्त्येव । यत्तु—

द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः ।

तृतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वाऽऽप्रदानतः ॥

इत्यनेकपक्षोत्कीर्तनं तत्पूर्वपूर्वासम्भवविषयम् ।

तथाच बौधायनः—

अनुप्तकेशो यः पूर्वं सोऽत्र केशान् प्रवापयेत् ।

द्वितीयेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ॥

यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत तावदित्यपरं मतम् ॥ इति ।

पूर्वं प्रथमदिन इत्यर्थः । प्रेतपत्न्या त्वाशौचान्ते मुण्डनं
कार्यमिति व्यासः—

पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादन्त्ये यथाविधि ।

पिण्डदानोचितोऽन्योऽपि कुर्यादित्थं समाहितः ॥

अन्त्ये—आशौचान्तदिन इत्यर्थः । विष्णुस्तु—पक्षान्तरमाह—
'द्वादशाऽश्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽन्दि वा कुर्यात्' इति ॥

अथ त्रैवर्णिकस्य प्रमादाच्छिखानाशे काठक-
गृह्यपरिशिष्टे विधिरुक्तः—

“शिखावर्जं वपनं, प्रमादात्तद्वपने कौशीं शिखां ब्रह्मग्रन्थि-
युतां दक्षिणकर्णे निदध्यादेश विधिः शिखानाशे” इति । अत्र
पुनः संस्कारोऽप्युक्तः सङ्ग्रहे—

शिखां छिन्दन्ति ये मोहाद् द्वेषादज्ञानतोऽपि वा ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

अथोत्तरीयादिविपर्यये निर्णयः ।

तत्र बौधायनः—

उत्तरीय-शिलापात्र-कर्तृ-द्रव्य-विपर्यये ।

पिण्डोदकं नवश्राद्धं पुनः कार्यं यथाविधि ॥

पारस्करः—

गृहीत्वा प्रेतपाषाणं गच्छेद्देशविपर्यये ।

अपकृष्यापि कुर्वीत न त्वेतदवशेषयेत् ॥

उदकं पिण्डदानं च दशाहाभ्यन्तरे यदि ।

अतिक्रमेद्दशाहान्तं सर्वं पूर्ववदाचरेत् ॥

त्रिकाण्डमण्डनः—

शिला विनाशोपहता यदाऽन्यमायातुमन्त्रेण निधाय दर्भे ।

यमाय सोमं सुनुतेति मन्त्रैः स्तुवेण हुत्वा त्रिभिराज्यमग्नौ ॥

नष्टं यदि स्यात्पुनरेव दष्टं दत्त्वाऽञ्जलीनेव विधिक्रमेण ।

यमे इत्येवेत्यश्मयुगं प्रयुज्य तत्रैव सर्वं विधेयम् ॥

व्यासः—

श्वशूकरशृगालार्घ्यैर्ग्रामिकुकुटकैरपि ।

चाण्डलकरभैः पिण्डसंस्पर्शे तु प्रमादतः ॥

कृच्छ्रत्रयं चरेत्पिण्डमिति व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ॥

अथ दशाहान्तर्दर्शपाते निर्णयः ॥

तत्र भविष्यत्पुराणम्—

प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु यदि दर्शं प्रपद्यते ।

समाप्य चोदकं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत् ॥

आशौचसमाप्तिं यावदित्यर्थः । ऋश्यशृङ्गः—

आशौचमन्तरादर्शो यदि स्यात्सर्ववर्णिनाम् ।

समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्यादित्याह गौतमः ॥

पैठीनसिः—

आद्यैन्दवे च कर्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।

द्विरैन्दवे तु कुर्वाणः पुनः शावं समश्नुते ॥

द्विरैन्दवे-क्षयिष्णु-वर्धिष्णु-चन्द्रद्वयमध्ये । धर्मतत्त्वालोकेऽपि

त्रयोदशी कलामात्रा त्रिथौ यस्य मृतेर्भवेत् ।

नातिक्रम्य सिनीवालीं कुर्यात्तस्योदकक्रियाम् ॥

चतुर्दशीक्षणमृतस्ततः प्राप्नोत्यमातिथिम् ।

तिलोदकं तथा पिण्डाः समाप्या दशमेऽहनि ॥

एकादशेऽहनि श्राद्धं कुर्यादित्यङ्गिरोवचः ।

सङ्ग्रहेऽपि—

दर्शः संक्रमणं पातो दशाहान्तर्त्यदा भवेत् ।

तावतैवोत्तरं तन्त्रं समाप्यमिति केचन ॥

पितृविषये विशेषमाह गौतमः—

अन्तर्दशाहे दर्शश्चेत्तत्र सर्वं समापयेत् ।

पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात्पिण्डं जलाञ्जलीन् ॥

प्रयोगसारेऽपि—

दशाहमध्ये दर्शश्चेत्पातः संक्रान्तिरेव च ।

मातापित्रोर्विनाऽन्येषां स दशाहं समापयेत् ॥

एतच्च त्र्यहात्पूर्वं दर्शपाते सति द्रष्टव्यम् । त्र्यहानन्तरं दर्शपाते पित्रोरपि सर्वं तन्त्रं समापनीयमिति केचित् ,

पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापतेत् ।

तावतैवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत्पहात्परम् ॥

इति गालववचनात् ।

दशाहमध्ये दर्शश्चेदूर्ध्वं तन्त्रं समापयेत् ।

त्रिरात्रादुत्तरं पित्रोः समाप्यमिति निर्णयः ॥

इति वचनादितिसिद्धान्तः, अन्येतु गालववचनं पित्राशौचेऽपि दर्शपाते समाप्तिरुत्तरतन्त्रस्योचिता, किमुतान्याशौचमध्ये इति कैमुतिकन्यायपरम् । तेन पितृव्यतिरिक्तविषये उत्तरतन्त्रसमाप्तिमात्रप्रदर्शकं न पितृविषयेऽपि नियामकम् । यद्वा, क्षेत्रजदत्तकपुत्रयोर्बीजिप्रतिगृहीतृपितृविषयं गालववचनम् । औरसपुत्रिकापुत्रयोर्मर्तापितृविषयं च गौतमवचनम् । यद्वा, सर्वेषां सर्वत्रापदनापत्कल्पाश्रयणेन वचनद्वयं च वाऽवस्थाप्यमिति वर्णयन्ति ॥

अथ दशाहान्तराशौचान्तरसन्निपाते निर्णयः ।

तत्र शातातपः—

अन्तर्दशाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं स्वबन्धुभिः ॥

प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् ।

तथैवाशौचपिण्डास्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि ॥ इति ।

गालवो-पि—

शावे तु सूतकं चेत्स्यान्निशाशेषे तथैव च ।

नवश्राद्धानि देयानि यथाकालं यथाविधि ॥ इति ।

तथा शावाशौचयोः सन्निपातेऽपि प्रेतकृत्यं कार्यं, तुल्यन्यायत्वादिति लाहरमिताक्षरयोरर्थः ॥

अथैकादशाहकृत्यम् ।

तत्रैकोद्दिष्टं कार्यम् । तथाच विष्णुः—“अथाशौचापगमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादस्त्वाचान्तस्त्वेवं विधाने च ब्रा-

ह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्धमाल्यवस्त्रालङ्कारादीभिः
पूजितान् भोजयेत् । एकवन्मन्त्रात्तदेवैकोद्दिष्टसन्निधावेकमेव
तन्नामगोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत् । भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिण-
याऽभिपूजितेषु प्रेतनामगोत्राभ्यां दत्ताऽक्षय्योदकेषु चतुरङ्गुल-
पृथ्वीस्तावदन्तरालास्तावदधःखाता वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः
कुर्यात्, कर्षूसमीपे चाग्नित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य तत्रैकैक-
स्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् । सोमाय पितृमते स्वधा नमः, अग्नये
कव्यवाहनाय स्वधा नमः, यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः । स्थानत्रये
च प्राग्वत्पिण्डनिर्वपणं कुर्यात्ततो मधुघृतमांसैः कर्षूत्रयं पूरयित्वै-
तत्त इति जपेत् । एवं मृताहे प्रतिमासं कुर्यात्” इति ।

कात्यायनोऽपि— अथैकोद्दिष्टमेकपात्रमेकोऽर्घ्य एकः पिण्डो-
नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः
सुस्वदितमित्यनुज्ञानमुपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने अभिरम्यता-
मिति विसर्गेऽभिरताः स्महइत्यपरे’ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपात्रिकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं त्वपसव्यवत् ॥ (१।२५१)

उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ।

अभिरम्यतामिति वदेद् ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्मह ॥ इति ।

(१।२५२)

चतुर्विंशतिमतेऽपि—

एकोद्दिष्टे पिण्डमेकं विकिरं च न कारयेत् ।

शातातपः—

एकोद्दिष्टं च यच्छ्राद्धं नैमित्तिकमिहोच्यते ।

तदप्यदैवं कर्तव्यमयुग्मानाशयेद् द्विजान् ॥

इदमेकोद्दिष्टं ब्राह्मणस्यैकादशाहे, अन्येषामाशौचान्तदिन
एव । यत्तु—‘आद्यमेकादशेऽहनि’ इति याज्ञवल्क्यवचनं, तदा-

शौचान्तोपलक्षणम् । 'अथाशौचापगमे' इति विष्णुवचनादिति कल्पतरुः । मदनस्तु 'आद्यमेकादशेऽहनि' इत्यत्राद्योद्देशेनैकादशाहरूपकालविधानात्तस्य वाऽऽशौचापगम इति विष्णुवचनं ब्राह्मणविषयम् । तेन क्षत्रियादीनामपि आद्यश्राद्धमेकादशाह एवेति । तथाच वृद्धवामिष्ठः—

एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानामाशौचं च पृथक् पृथक् ॥

अपि—

आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥ इति ।

यत्तु मत्स्यपुराणे—

एकादशेऽहनि तथा विप्रानेकादशैव तु ।

क्षत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान् ॥ इति ।

तत्प्रेततृप्त्यर्थमेकादशब्राह्मणभोजनरूपं रुद्रगणारूपं—
श्राद्धान्तरं, नत्वाद्यं षोडशान्तर्गतमिति । विज्ञानेश्वरोऽप्येवमे-
वाह । अत्रेदं चिन्त्यम्—चतुर्णामपि वर्णानां यावदाशौचं पिण्ड-
दानमवगम्यते । तदुक्तं विष्णुना—'यावदाशौचं प्रेतस्योदकं
पिण्डमेकं च दद्युः' इति । तथा ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि दश
द्वादश पञ्चदश त्रिंशत्पिण्डा इत्युक्तं पारस्करेण—

ब्राह्मणे दश पिण्डा स्युः क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

तथा वर्णविशेषेण दशपिण्डपक्षेऽपि दशमपिण्डस्योत्कर्षः प्र-
तिपादितो ब्रह्मपुराणे—

देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञा वै द्वादशेऽहनि ।

वैश्यानां(१) पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा ॥

शूद्राणां दशमः पिण्डो मास पूर्णे विधीयते ॥

(१) वैश्यानां वै पञ्चदशे' इति सिन्धुपाठः ।

तथा प्रचेताः—

पिण्डः शूद्राय दातव्यो दिनान्यष्टौ नवाथवा ।

सम्पूर्णे तु ततो मासे पिण्डशेषं समापयेत् ॥

इत्यादिवाक्यैर्यावदाशौचं पिण्डदानासमाप्त्यवगमात्कथमवयवपिण्डासमाप्तावेकादशाहिकश्राद्धविधिरिति । तस्मादत्रैवं व्याख्येयम्—क्षत्रियादीनां यावदाशौचं पिण्डदानं मुख्यः कल्पः । दशमपिण्डोत्कर्षपक्षो मध्यमः । दशरात्रमेव दशपिण्डदानं गौणः पक्ष इत्युक्तं प्राक् । तत्र प्रथमद्वितीयपक्षयोराशौचान्त एव एकादशाहिकश्राद्धविधानाद् ‘अथाशौचापगमे’ इति विष्णुवाक्यमर्थवत् ।

आशौचान्ते ततः सम्यक्पिण्डदानं समाप्यते ।

ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति मरीचिवचनेनैकमूलत्वात् । नच वैष्णवं ब्राह्मणविषयं न क्षत्रियादिविषयमिति वाच्यम्, ‘सर्ववर्णेषु’ इति वचनाविरोधात् । ‘एकदशेऽहि यच्छ्राद्धम्’ इति वृद्धवसिष्ठवचनम्, ‘आद्यं श्राद्धमद्युदोऽपि’ इति शङ्खलौगाक्षिवचनं च दशरात्रमेव दशपिण्डदानमित्यस्मिन् तृतीये पक्षेऽर्थवद्भविष्यतीति न कस्यापि विरोधः । एवं चाऽशौचान्ते सपिण्डीकरणमपि घटते ।

यदाह कात्यायनः—

सर्वेषामेव वर्णानामाशौचान्ते सपिण्डनम् । इति ।

वृद्धमनुरपि—

द्वादशेऽहनि विप्राणामाशौचान्ते तु भूयताम् ।

वैश्यानां च त्रिपक्षादावथवा स्थात्सपिण्डनम् ॥ इति ।

तदेतत्सर्वं क्रमप्राप्तमग्रे दर्शयिष्यामः । नचैवं ‘न विधौ परः शब्दार्थः’ इति न्यायविरोधः । वचनान्न्यायस्य दुर्बलत्वादित्यास्तां तावत् । आहिताग्नेस्तु दाहादेकादशाहे, न तु मरणादित्याह कात्यायनः—

श्राद्धपद्मिमतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि ।

ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा ॥ इति ।

ध्रुवाणि त्रैपक्षिकादूर्ध्वानि ।

अत एव जातृकर्ण्यः—

ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद्यच्छादं मृताहन्येव तद्भवेत् ।

अधस्तु कारयेद्दाहादाहिताग्नेर्दिजन्मनः ॥

शङ्खोऽपि—

मरणादेव कर्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना ।

दाहादूर्ध्वमशौचं स्याद्यस्य वैतानिको विधिः ॥ इति ।

अशौचमिति क्रियोपलक्षणम् । अग्निना-श्रौतेन, तेन न स्मार्ताग्नेर्निरग्नेश्च परिग्रहः ।

अथ येषां सद्यःशौचं तेषामपि आद्यमेकादशाह एवेत्याह शङ्खः—

सद्यःशौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यासनादिषु ॥

एतच्चानतिक्रान्तदशाहस्य, अतिक्रान्तविषये तु सद्य एवे-
ति चिन्तामणिः । त्र्यहाशौचेऽप्येकादशाह एवेत्याहोशनाः—

त्र्यहाशौचेऽपि कर्तव्यमाद्यमेकादशेऽहनि ।

अतीतविषये सद्यस्त्र्यहादूर्ध्वं तदिष्यते ॥ इति ।

अतिक्रान्तविषये सद्यःशौचे सद्यः, त्र्यहाशौचे त्र्यहाद्यनन्त-
रमिति व्यवस्था । प्राच्यास्तु-सद्यस्कालिक-एकाहिक-त्र्यहाद्या-
शौचपक्षेऽपि आशौचान्त एव श्राद्धमाहुः, विष्णुवाक्यानुश्रु-
त् । संन्यासिनां त्वेकादशाहे पार्वणमेव न त्वंकोदिष्टमिसाहोशनाः—

एकोदिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा ॥

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥ इति ।

अथ यथाकथंचिदेकोदिष्टविध्यसम्भवोविधिकृतः
प्रयोगसागरे—

एकोदिष्टे तु सम्प्राप्ते त्वभावे द्रव्यविप्रयोः ।

ग्रामाद्बहिः शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य च ॥

व्याहृत्याऽग्निं प्रतिष्ठाप्य तत्र होमं समाचरेत् ॥ इति ।

अत्र होमपक्षेऽपि पुनर्ब्राह्मणभोजनं कार्यमित्याह गोभिलः—

ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमथवाऽनले ।

पुनश्च भोजयेद्विप्रं द्विरावृत्तिर्भवेदिति ॥

एतदेकोद्दिष्टाकरणे संस्कर्तुर्नाशौचनिवृत्तिरित्याह बौधायनः—

एकोद्दिष्टान्त एवायं संस्कर्ता मुच्यते त्वघात् ॥ इति ।

अथ प्रेतश्राद्धधर्माः ।

गृह्यपरिशिष्टे—

प्रेतश्राद्धेषु धर्मेषु न स्वधा नाभिरभ्यताम् ।

स्वस्त्यस्तु विसृजेदेवं सकृत्प्रणववर्जितम् ॥

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अत्रशब्दो न युज्यते ।

पितृशब्दं च कुर्वीत पितृहा वोपजायते ॥

अनूदकमधूपं च गन्धपाद्यविवर्जितम् ।

नवश्राद्धममन्त्रं च पिण्डोदकविवर्जितम् ॥

न स्वधेति स्वधावाचनं नेत्यर्थः । न तु स्वधापदप्रयोग-
निषेधः । 'स्वधोच्यतामिति वाचं विसृजेत्' इत्याश्वलायनोक्तेः ।

अत्रशब्दो अत्र पितरो मादयध्वम् इति मन्त्रोपलक्षणार्थः ।

अनूदकमनर्घ्यम् । पिण्डोदकम् अवनेजनम् ।

प्रयोगसारे—

एकोद्दिष्टे पिण्डमेकं विकिरं तु न कारयेत् ।

न पूर्वावेदनं कुर्यान्न धूपं न प्रदीपनम् ॥

न चाऽभिश्रवणं कुर्यान्नाग्नौकरणमिष्यते ।

प्रेतश्राद्धे न विकिर इति स्मृतिरन्नावल्यामपि । सपिण्डी-
करणप्राक्कालीनैकोद्दिष्टविषयमेतदिति श्राद्धकल्पचिन्तामणिप्र-
सृतयः । यथाशाखं व्यवस्थेत्यन्ये ।

प्रचेताः—

न पात्रमाकलय्य जपन्ति नाशिषः प्रार्थयेदिति ।

संश्रवग्रहणं चैव न्युञ्जीकरणमेव च ॥

हारीतोऽपि—

नाशिषः प्रतिगृह्णन्ति नाशं विकिरेन्न स्वधा निनयेत् पित्र्य-
मन्त्रवर्जं जपः । तथा—

नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितं च मतम् ।

दम्पत्योर्भुक्तशेषं च तन्न भुञ्जीत कदाचित् ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

आशिषो द्विगुणा दर्भा जपाशीःस्वास्तिषाचनम्

पितृशब्दः स्वसम्बन्धः शर्मशब्दस्तथैव च ॥

पात्रालम्भोऽवगाहश्च उल्मुकोल्लेखनादिकम् ।

तृप्तिप्रश्नश्च विकिरः शेषप्रश्नस्तथैव च ॥

प्रदक्षिणा विसर्गश्च सीमान्तगमनं तथा ।

अष्टादश पदार्थाश्च प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् ॥

सपिण्डीकरणं यावद्वज्रदुर्धैः पितृक्रिया ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥

धर्मप्रदीपे—प्रकारान्तरेणाष्टादश वस्तुनि निषिद्धानि, तानि
प्राग्दर्शितानि ।

अथैकादशाह एव कृत्यान्तरमाह

बृहस्पतिः—

वस्त्रालङ्कारशय्याद्यं पितुर्यद्वाहनायुधम् ।

गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥

सत्यव्रतः—‘दशम्यामतीतायामेकैकं तमुद्दिश्य भोजयेत्तेषा-
मेकस्मिन् गुणवते शय्या देया, तथा वासोद्विरण्यदास्युपानच्छ-
न्नोदकुम्भदक्षिणाप्रदानं, ततः स्वस्त्ययनादिधर्माः प्रवर्तन्त’ इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि—

आशौचान्ताद् द्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्याद्विलक्षणां ।

काञ्चनं पुरुषं तदुत्फलेवस्त्रसमान्वितम् ॥

दृषोत्सर्गं च कुर्वीत देया च कपिला शुभा ।

अथ वृषोत्सर्गः ।

तत्र बृहस्पतिः—

एकादशेऽह्नि सम्प्राप्ते यस्य नोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥

तत्कृष्णमाह शौनकः—

उत्सृजेत्कृष्णैर्युक्तं देवपित्रादितृप्तये ।

लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ॥

श्वेतः खुरविषाणाम्बां स नीलो वृष उच्यते ।

लक्षणान्तरमप्युक्तं ग्रन्थान्तरे—

चरणाश्च मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।

लाक्षया समवर्णश्च स नीलो वृष उच्यते ॥

नीलं बभ्रुं कपिलं कृष्णं पिङ्गलं लोहितं जीवद्वत्सायाः

पयस्विन्याः पुत्रं द्विहायनमेकहायनं वोत्सृजेदिति प्रयोगसारः ।

यथोक्तवृषाभावे प्रतिनिधिरपि कार्य इत्युक्तं संग्रहे—

एकादशेऽह्नि सम्प्राप्ते वृषाभावो भवेद्यदि ।

दर्भैः पिष्टैश्च सम्पाद्य तं वृषं मोचयद् बुधः ॥

चशब्दो वाऽर्थः । दर्भैर्वा पिष्टैर्वेति विकल्पः । तदुक्तं तत्रैव—

वृषोत्सर्जनवेलायां वृषाभावः कथञ्चन ।

मृत्तिकाभिस्तु दर्भैर्वा वृषं कृत्वा विमोचयेत् ॥

प्रकारान्तरमप्युक्तं तत्रैव—

न शक्यते वृषोत्सर्गो होमं तत्र तु कारयेत् ।

न करोति यदा होमं तदन्नं पूयशोणितम् ॥ इति ।

होमं वृषोत्सर्गाद्गृहोपमात्रं कुर्यादित्यर्थः । वत्सतरीसंख्यो-

क्ता शौनक—

षोडश द्वादशाष्टौ वा चतस्रोऽप्यथ वैकिका ।

सम्बत्सराधिकाः कार्या वत्सतर्यः फलेप्सुभिः ॥

शक्त्यपेक्षया व्यवस्थैषां ज्ञेया । पुत्रवत्या भर्तृसमक्षं मृता-
या वृषोत्सर्गो न कार्योऽपि त्वेका गौर्देयेत्युक्तं विद्याकरेण--

यदि पुत्रवती नारी भर्तुरग्रे अ्रियेत हि ।

वृषोत्सर्गो न कर्तव्यो गौरेका तु प्रदीयते ॥

संग्रहेऽपि--

अपि पुत्रवती नारी भर्तुरग्रे मृता यदि ।

वृषोत्सर्गं न कुर्वीत गां तु दद्यात्पयस्विनीम् ॥ इति ।

अत्र केचित् भर्तृसमक्षं मृताया वृषोत्सर्गाद्यधिकारीणि पुत्रे
विद्यमानेऽपि यदि वृषोत्सर्गो नास्ति तर्हि तदभावे सुतरां ना-
स्तीत्यपिशब्दार्थः । तेन भर्तृसमक्षमरणमात्रस्यैव वृषोत्सर्गा-
भावे निमित्तता न तु विशिष्टस्येत्याहुः । अत एव विधानमा-
लायाम्--

पतिमत्स्त्रीक्षयेऽनङ्गान्नोत्सृज्यो बुद्धिमन्नरैः ।

स प्रेतत्वहरो यस्माज्जास्ति तत्पतिमत्स्त्रियाः ॥ इति ।

अथ षोडशश्राद्धानि ।

तत्र जातुकर्ण्यः--

द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यषाण्मासिके तथा ।

त्रैपक्षिकाब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि षोडश ॥

अत्राऽऽद्यषाण्मासिकाब्दिकशब्दैरुनमासिकोनषाण्मासिको-
नाब्दिकान्यपि गृह्यन्ते । व्यासोऽपि--

द्वादशाहे त्रिपक्षे च षण्मासे मासिकाब्दिके ।

श्राद्धानि षोडशैतानि संस्मृतानि मनीषिभिः ॥

अत्र द्वादशाहे ऊनमासिकमेव न श्राद्धान्तरम् । अत एव
तस्य कालद्वयमाह गोभिलः--

मरणाद् द्वादशाहे स्यान्मास्युने चोनमासिकम् । इति ।

ब्रह्मपुराणे तु प्रकारान्तरेणोक्तानि--

नृणां तु त्यक्तदेहानां श्राद्धाः षोडश सर्वदा ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशसंख्यया ।

कर्तव्याः श्रुतितस्तेषां तत्र विप्रास्तु तर्पयेत् ॥ इति ।

दशाहान्तर्गतचतुर्थादिदिनकर्तव्यश्राद्धान्यादाय षोडश-
संख्यया पूरिता, न तूनमासिकाद्यन्तर्भावेनेति । तेन विकल्पो-
ऽयं शाखाभेदेन व्यवस्थितो द्रष्टव्य इति । यदा तु वर्षमध्ये
ऽधिकमासस्तदा सप्तदशं भवति ।

तदाह लौगाक्षिः—

आद्यमेकादशे कार्यमधिके वाऽधिकं भवेत् ।

अधिके मलमासे, अधिकं सप्तदशमित्यर्थः । तथा यमः—

गर्भे वार्धुषिके मृत्यौ श्राद्धकर्मणि मासिके ।

सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥

बृहस्पतः—

श्राद्धं नैमित्तिकं कुर्यात्प्रयतः सन्मलिम्लुचे ।

तीर्थश्राद्धं गजच्छाया-प्रेत-श्राद्धं तथैव च ॥

प्रेतश्राद्धं—नवश्राद्धं मासिकश्राद्धं च, तस्यापि प्रेतत्वनिव-
र्तकत्वात् ।

प्रजापतिः—

सूर्येण लङ्घितो मासो न कर्मणि स्मृतो बुधैः ।

तस्मात्तत्र न कर्तव्यं श्राद्धं नैमित्तिकादृते ॥

नैमित्तिकम्—पुत्रजन्म गजच्छाया चन्द्रसूर्योपरागनिमित्तम्,
तथा नवश्राद्धं सपिण्डनं च, तेषामपि निमित्तवशेनैव क्रियमाण-
त्वादिति श्राद्धकल्पः ।

द्वौ मासावेकनामानौ स्यातां सम्बत्सरे यदि ।

उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि बोभयोः ॥

तथा—

पिण्डवर्जमसंक्रान्ते संक्रान्ते पिण्डसंयुतम् ।

श्राद्धद्वयं प्रकुर्वीत मलमासो यदा भवेत् ॥

इति ज्योतिःपराशरनारदवचनाभ्यां मासद्वयेऽपि मासिकं कार्यमिति तत्रैव निर्णीतम् । ऋष्यशृङ्गस्तु मलमासे मासिकं निषेधति--

सम्बत्सरातिरेको वै मासश्चैव त्रयोदशः ।

तस्मात्त्रयोदशं श्राद्धं न कुर्यान्नोपतिष्ठते ॥ इति ।

तदेवं विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्प एवेति श्राद्धकल्पः । जन-
मासिकादीनां कालमाह गोभिलः--

मरणाद्द्वादशाहे स्यान्मास्यूने चोनमासिकम् ।

गालवः--

जनषाण्मासिकं षष्ठे मास्यूनेऽप्यूनमासिकम् ।

त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादूनाब्दं द्वादशे तथा ॥ इति ।

द्वादशाहे जनमासिकमूनाब्दिकं च । तेन यथास-
म्भवं व्यवस्था ।

अत्र विशेषमाह गार्ग्यः--

नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।

जनश्राद्धं न कुर्वीत शुद्धी पुत्रधनक्षयात् ॥

मरीचिः--

द्विपुष्करे च नन्दायां सिनीवाल्यां भृगोर्दिने ।

चतुर्दश्यां च नो तानि कृत्तिकासु त्रिपुष्करे ॥ इति ।

जनमासिकादीनि कियद्भिर्दिवसैरुने मासादौ कार्याणीत्याह

गौतमः--

एकाद्वित्रिदिनैरुने त्रिभागेनो न एव वा ।

श्राद्धान्यूनान्दिकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः ॥

गालवः--

त्रिभिर्वा दिवसैरुने त्वेकेन दिवसेन वा ।

आद्यादिषु च मासेषु कुर्यादूनाब्दिकादिकम् ॥

काष्णाजिनिः—

ऊनान्यूनेषु मासेषु विषमाहे समेऽपि वा ।

त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यान्मृताहे त्वितराणि तु ॥

जातूकर्णः—

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः, सम्बत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा ॥

अत्रोनमासिकोनषाण्मासिकोनाब्दिकानि यथाक्रममेकद्वि-
त्रिदिनैरूने मासादौ कार्याणीति प्राञ्चः सर्ववाक्यार्थमाचक्षते ।
नव्यास्तूनमासिकादीनि त्रिद्व्येकादिनैरूने मासादौ कार्याणी-
त्याहुः । तदेवं व्याख्याविप्रतिपत्तौ देशकालादिवशेन व्यवस्थेति
तत्त्वम् । अत्र षोडशश्राद्धानां मध्ये “आद्यमेकादशेऽहनि” इति बि-
शेषविधानादाद्यमासिकमेकादशेऽहनि कृत्वा द्वितीयादिमासेषु
आद्यमरणतिथौ द्वितीयादिमासिकानि कार्याणि ।

तदुक्तं प्रयोगसारे—

मासिकानि च शेषाणि मासानां प्रथमे दिने ॥ इति ।

मासादौ मासिकं कार्यमाब्दिके वत्सरे गते ।

आद्यमेकादशे कार्यमधिकं चाधिके भवेत् ॥

इति लौगाक्षिस्मरणाच्च । ये तु मासान्ते मासिकमाहुस्तेषां
यावत् सम्बत्सरं मरणतिथौ क्रियमाणानि एकादशैव सम्पद्येरन् ।
तथा च षोडशसंख्याबाधः ।

अथत्रयोदशं मासमादाय द्वादशं क्रियते, तदा—

मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ॥

इति वर्षपर्यन्तकर्तव्यता स्मरणविरोधः ।

तेन मासादावेव मासिकमिति बहवो वदन्ति ॥

एतेषामकरणे दोषो भविष्यत्पुराणे—

अकृत्वा षोडशैतानि कृत्वा वर्षशतं पुनः ।

न मुच्यते तु प्रेतत्वाद्यथाऽऽह भगवान् शिवः ॥

यमोऽपि—

यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोडश ।

पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥ इति ।

एषां कालमाह पैटीनासिः—

मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि वा । इति

वर्षान्तसपिण्डीकरणपक्षे स्वस्वकालो द्वादशाहसपिण्डी-
करणपक्षे द्वादशाह एवेति व्यवस्था ।

श्राद्धकल्पेऽपि—

श्राद्धं सम्बत्सरं कुर्यादथवाऽप्यर्थवत्सरम् ।

द्वादशाहेऽथवा सर्वं सङ्क्षेपेण समाचरेत् ॥

ऋष्यशृङ्गोऽपि—

मुख्यं श्राद्धं मासि मासि सुपर्याप्तं मृतं प्रति ।

द्वादशाहेऽथवा कुर्यादेकाहे द्वादशेऽपि वा ॥

अयमर्थः—द्वादशाहे सपिण्डनपक्षे द्वादशाह एव तानि
कृत्वा सपिण्डनं कार्यम् । यदा तु साग्निकस्य कर्तुरेकादशदिने
दर्शो भवति, तदा एकाहे एकादशाहे तानि कृत्वा सपिण्डनं
कार्यम् । यदा तु त्रिपक्षादौ सपिण्डनं, तदाऽपि द्वादशाह एव-
तानि कार्याणि । वर्षान्तसपिण्डने यथाकालमेवेति ।

श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम् ।

इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययेनाऽव्यवहितपूर्वकालताबोधनादिति प्रा-
च्याः । तान्येतानि अर्वाक् सपिण्डीकरणपक्षे सर्वाण्यपकुष्य
कृत्वा पश्चात्सपिण्डीकरणं कार्यम् ।

तदाह गोभिलः—

श्राद्धानि षोडशादश्वा नैव कुर्यात्सपिण्डताम् ।

लौगाक्षिरपि—

श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम् ।

पैठीनसिरपि—

सपिण्डीकरणादर्वाक् कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश । इति ।

एवं सपिण्डनात्प्रागपकुष्य कृतान्यपि तानि कृते सपिण्डने
पुनर्यथाकालं कार्याणि ।

तदाहाङ्गिराः—

यस्य सम्बत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥

हारीतोऽपि—

प्रेतसंस्कारकार्याणि यानि श्राद्धानि षोडश ।

यथाकालं तु कार्याणि नान्यथा मुच्यते हि सः ॥

पैठीनसिः—

नवश्राद्धमातिक्रम्य मृतेऽहनि तु मासिकम् ।

प्रेतमुद्दिश्य मन्त्रैस्तु वत्सरं निर्वपेत्सुतः ॥

आतिक्रम्य समाप्येत्यर्थः । तानि च सपिण्डनात्प्राक् ए-
कोद्दिष्टविधिना कार्याणि ।

तदुक्तं पैठीनसिना—

सपिण्डीकरणादर्वाक्कुर्वन् श्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

मासि श्राद्ध त्रिपक्षं च षण्मासं च नवानि च ।

अर्वाक् सपिण्डीकरणादेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ॥

इति वृद्धवासिष्ठस्मरणाच्च । सपिण्डनोत्तरकालमेकोद्दिष्टपा-
र्वणयोर्विकल्पमाह पैठीनसिः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात्प्रतिमासिकम् ।

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह श्रौतकः ॥

एकोद्दिष्टविधानेन सपिण्डनादूर्ध्वं मासिकं न दद्यात् । शौन-
कमते स्वेकोद्दिष्टविधानेनापि दद्यादित्यर्थः । तेन विकल्पः ।
यदा तु मासिकान्यपकृष्य सपिण्डने कृते पुनर्यथाकालं क्रियमा-
णेषु मध्ये सम्बत्सरं वृद्धिरापतति तदा पुनरप्यपकृष्यकार्याणि ।

तदाह शाठ्यायनिः—

सपिण्डिकरणादवर्गपकृष्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात् ॥

प्रेतश्राद्धानि शिष्टानि सपिण्डीकरणं तथा ।

अपकृष्यापि कुर्वीत कर्ता नान्दीमुखं यदि ॥

वृद्ध्युत्तरकालं च निषेधति कात्यायनः—

निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत् ।

अयातयामं मरणं न भवेत्पुनरस्य तु ॥

तथा सति अयातयामं नूतनं मरणं न स्यात् । यदि वृद्ध्युत्तरमपि
तानि कुर्यात्तथा सति नूतनमेव मरणं भवेदिति भावः । सचायं
निषेधः सर्वेषां सपिण्डानां, न केवलं कर्तुरेव ।

तदुक्तं धर्मप्रदीपे—

विवाहोपनयादूर्ध्वं वर्षं वर्षार्द्धमेव वा ।

पिण्डान्सपिण्डा नो दद्युः सपिण्डीकरणं विना ॥ इति ।

सपिण्डीकरणातिरिक्तानां सर्वपिण्डदानानां निषिद्धत्वान्मा-
सिकानां च सपिण्डत्वानियमाद् वृद्ध्युत्तरं सपिण्डैर्मासिकानि
न कार्याणीत्यर्थोऽवगम्यते । सपिण्डाश्चात्राऽऽचतुर्थाः—

प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।

आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे तु शुभं भवेत् ॥

इति मेधातिथिस्मरणात् । एषां चापकर्षो वृद्धिनिमित्तक

एष नान्यथा,

अन्तरेण तु यो वृद्धिं प्रेतश्राद्धानि कर्षति ।

स श्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति ॥

इति निषेधश्रवणात् ।

अथाशौचादिना मासिकादिविघ्ने निर्णयमाह

ऋष्यशृङ्गः—

एकोदिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्यां कुर्यादन्तरितं च तत् ॥

तदिति प्राप्तकालं मासिकमन्तरितं च कुर्यादित्यर्थः । तच्चो-
भयमपि तन्त्रेण कार्यमित्याह कण्वः—

नवश्राद्धं मासिकं च यद्यदन्तरितं भवेत् ;

तत्तदुत्तरसातन्त्र्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते ॥

सातन्त्र्यादेकतन्त्रेण ।

अथ सपिण्डीकरणम् ।

तत्रादौ कालनिर्णयः । तत्र कर्तृप्रेतयोर्द्वयोरनग्निकत्वे श्रा-
द्धचिन्तामणौ भविष्यत्पुराणे—

सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान् ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ ॥

द्वादशेऽहनि षष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा ।

एकादशेऽपि वा मासि मङ्गलस्याप्युपस्थितौ ॥

अत्र पूर्णेब्द इत्यस्य पूर्णे संवत्सर इति वचनान्तरसंवा-
दाब्दसमाप्तिदिवसे सपिण्डनमिति प्राञ्चः । 'संवत्सरान्ते' इति
विष्णुवचनात् । संवत्सरे पूर्णे सत्यव्यवाहिताग्निमदिन इति
नव्याः । अत्र च संवत्सरान्तो मुख्यः । तदशक्तावेकादश-
नवमषष्ठतृतीयमासाः पूर्वपूर्वाशक्त्या ज्ञेयाः । तत्राप्यशक्तौ त्रि-
पक्षद्वादशाहादयः, प्रधानकालप्रत्यासत्तेः क्रमनियामकत्वात् ।
यदा तु द्वावपि साग्निकौ—

तदाऽऽह प्रचेताः—

साग्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतश्चाप्यग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं बुधैः ॥

यदा तु कर्ता साग्निः प्रेतो ऽनग्निस्तदा जटमल्लबिलासे
भविष्यपुराणे—

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥

गोभिलोऽपि—

साग्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥ इति ।

यदा तु कर्ता निरग्निः प्रेतश्च साग्निस्तदाऽऽह सुमन्तुः—

कर्ता निरग्निः, प्रेतश्चेदाहितग्निर्यदा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके ॥

साग्नेः कर्तुरेकादशेऽहनि दर्शपाते तत्रैव सपिण्ढनमाह
कार्ष्णाजिनिः—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्राच्चेत् कुहूरब्दोपरीतरः ॥ इति ।

दशरात्रात्परत एकादशेऽहि अमावास्या चेत्तदा तस्यामेव
सपिण्ढनं कुर्यादित्यर्थः । साग्नेरमावास्यायामपराद्धे पिण्डपितृ-
यज्ञविधानात्सपिण्डीकरणे कृत एव च पिण्डपितृयज्ञप्रवृत्तेरिति-
भावः ।

तदाह गालवः—

सपिण्डीकरणात्प्रेते पैतृकं पदमास्थिते ।

आहिताग्निः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्तते ॥ इति ।

अत एव प्रजापतिः—

नासपिण्ड्याग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

पार्वणं नाप्यभ्युदयं कुर्वन्न लभते फलम् ॥

सिनीवालीपदममावास्यामात्रपरम् । इतरोऽनग्निः, अ-
ब्दोपरि सम्बत्सरे पूर्ण इत्यर्थः । यत्तुक्तं जटमल्लविलासे
हारीतेन—

या तु पूर्वममावास्या मृताहादशमाद्भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् ॥ इति ।
वसिष्ठेनापि—

प्रथमा स्यादमावास्या मृताहादशमेऽहनि ।

सपिण्डीकरणं तत्र कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् ॥ इति ।

तस्यायमर्थः—मृताहाद्यदशममहस्तस्मात्परा या अमावास्यै-
कादशाहस्तत्रेत्यर्थः पूर्वस्य । मृताहादिति पञ्चमी मर्यादा-
यां, ततश्च मृताहादूर्ध्वदिनमारभ्येत्यर्थः परस्य । तेन सर्वेषाम-
विरोधः । त्रिपक्षादिवर्षान्तानां कालानां मध्ये द्वादशाहः प्रशस्त
इत्याह व्याघ्रपादः—

आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

अनित्यत्वाच्छरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥

द्वादशाह इति स्वाशौचान्तोपलक्षणार्थम् ।

तदाह कात्यायनः—

सर्वेषामेव वर्णानामाशौचान्ते सपिण्डनम् ॥ इति ।

वृद्धमनुरपि—

द्वादशेऽहनि विप्रानामाशौचान्ते तु भूभृताम् ।

वैश्यानां च त्रिपक्षादावथवा स्यात्सपिण्डनम् ॥ इति ।

शूद्रस्य तु द्वादशाहोऽपि कालः । तदाह विष्णुः—

मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कीर्तितम् । इति ।

अमावास्याश्राद्धकर्तृशूद्रविषयमेतदित्यपरार्ककल्पतरुप्रभृ-
तयः । वचनबलादाशौचमध्य एव कर्तव्यमित्यपरे । मुख्यकाल-
स्वाशौचान्त एव “सर्वेषामपि” इति पूर्वोदाहृतकात्यायनवचनात् ।
अत एव दशमपिण्डस्याशौचान्तकर्तव्यतोक्ता ब्रह्मपुराणे—

देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि ।

वैश्यानां पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा ॥

शूद्राणां दशमः पिण्डो मासे पूर्णेऽन्वि दीयते ॥ इति ।

अवयवपिण्डासमाप्तौ च सपिण्डनस्याविधानादिति । वृद्धि-
श्राद्धोपस्थितिश्चैकः कालः ।

तत्र कात्यायनः—

“अथ सपिण्डीकरणम्” इत्यभिधाय ‘यदहर्वा वृद्धिराप-
द्येत’ इति । सुमन्तुरपि —

सपिण्डीकरणं तस्य वृद्धिर्वा यदहर्भवेत् ।

पुत्रेण वृद्धिश्राद्धे कर्तव्ये सति वर्षान्तादिविहितकालाभा-
वेऽपि वृद्ध्युपस्थितिरूप एव काले प्रेतस्य पितुः सपिण्डीकरणं
कृत्वा पश्चात्तमादाय वृद्धिश्राद्धं कार्यम् । अन्यथा सपिण्डनाभावे
प्रेतत्वानिवृत्तौ तमादाय वृद्धिश्राद्धं न स्यात् । यत्र तु सपि-
ण्डनाधिकार्यसन्निधाने वृद्ध्युपस्थितिस्तत्रान्यद्वाराऽपि सपिण्डनं
कारयित्वा वृद्धिश्राद्धं कर्तव्यम् , पूर्वोक्तयुक्तेः ।

तदाह लघुहारीतः—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥ इति ।

यदा वृद्ध्युपस्थितावेव सपिण्डनं क्रियते तदाऽप्रेतनानि
मासिकान्यपकृष्य कृत्वा पश्चात्सपिण्डनं कार्यम् ।

श्राद्धानि षोडशादत्रा नैव कुर्यात्सपिण्डनम् ।

इति गोभिलोक्तेः । तथा—

श्राद्धानि षोडशाऽप्याद्य विदधीत सपिण्डनम् ।

इति लौगाक्षिस्मृतेश्च । वृद्ध्यनन्तरं कात्यायनेन निषि-
द्धत्वाच्च—

निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत् ।

अयातयामं मरणं न भवेत्पुनरस्य तु ॥

अयातयामं—नवम् । शाख्यायनिरपि—

प्रेतश्राद्धानि शिष्टानि सपिण्डीकरणं तथा ।

अपकृष्यापि कुर्वीत कर्ता नान्दीमुखं यदि ॥

युक्तं चैतत्—

श्राद्धानि षोडशाऽऽपाद्य विदधीत सपिण्डनम् ।

इति वाक्येन “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत” इति-
वत् नियतपौर्वापर्ययोः प्रकृतौ क्लृप्तक्रमत्वेन यत्र वृद्ध्यादिनिमित्त-
त्वन सपिण्डनापकर्षस्तत्र पूर्ववर्तिमासिकाद्यपकर्षोऽपि । तदादि
वाऽभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षं स्यात्’ इति न्यायात् । यथा दैक्षे
पशौ ‘तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ति’ इति वाक्येन प्रयाजापकर्षं तदन्त-
कर्मकलापापकर्ष इति कश्चित् । तन्न, नह्यत्र सपिण्डनषोडशश्राद्धादेः
प्रकृतौ क्लृप्तक्रमस्य विकृतावपकर्षश्रवणमस्ति, येन तन्न्यायवि-
षयता स्यात् । नच सम्बत्सरान्तविहितसपिण्डीकरणामेवापकृ-
ष्यमाणस्य प्रकृतिर्येन तत्र श्रुतः षोडशश्राद्धानन्तर्यरूपः क्रमो-
ऽत्रादिश्येत, सपिण्डनरूपकर्मणो भेदाभावात् । तस्मान्नायं तद-
न्तन्यायविषयः । किन्तर्हि कृतदेशात्तु पूर्वेषां सदेशः स्यादित्यत्र
राजसूये विदेवनादीनामभिषेकान्तानां तत्रैव पाठतः क्लृप्तक्रम-
त्वाद्यथा माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति अभिषेकापकर्षं
तत्पूर्वभाविनां विदेवनादीनामप्यपकर्षस्तथा ‘यदहर्वा वृद्धिः’
इत्यादिशास्त्रेण सपिण्डनापकर्षं तत्पूर्वपठितानां षोडशश्राद्धाना-
मप्यपकर्ष इत्येव वक्तव्यम् ।

भविष्यपुराणे—

प्रमादादकृते तस्मिन् त्रिपक्षे द्वादशेऽहि वा ।

उत्तरोत्तरकालेषु यथासम्भवमाचरेत् ॥

गोभिलः—

द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात्कालेषूत्तरभाविषु ॥

उत्तरभाविषु—त्रिपक्षाद्यब्दान्तेषु । अत्राप्यतिपाते ऋ-
व्यशृङ्गः—

सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्ते काले न चेत्कृतम् ।
रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मैत्रभे वा समाचरेत् ॥

गालवः—

सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्ते काले भवेन्न चेत् ।
अनुराधाऽर्द्रहस्तेषु सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

वज्र्यान्यपि चन्द्रप्रकाशे—

ज्योतिषे यानि वज्र्यानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ।
नक्षत्रे न च कुर्वति यस्मिन् जातो भवेन्नरः ॥
न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथा चाग्नेयतारके ।
दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरिषु च वर्जयेत् ॥
तृतीयसप्ततारामु दुष्टचन्द्रयुतेषु च ॥

तथा—

प्रेतक्रिया न कर्तव्या रविवारैकपादमे ।
नन्दायां भौमदिवसे विष्टौ च परिवर्जयेत् ॥

इति त्रिविक्रमभरतादयो मन्यते । तदेतन्मलमासेऽपि
कार्यम् ।

तदाह वसिष्ठः—

असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।
तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

अथाधिकारिणः ।

श्राद्धकल्पे —

सपिण्डीकरणं पुत्रैः कार्यैर्नान्यैस्तु निश्चितम् ।
औरसैः क्षेत्रजैर्वापि धर्म एव सनातनः ॥

विजातीयपुत्राणामप्यधिकार उक्तो हरनाथेन—

पुत्राः कुर्वन्ति विप्रस्य क्षत्रविदश्चूद्रयोः नयः ।

स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न ददाति कदाचन ॥

स्वमाता कुरुते तेषां तेऽपि तस्याश्च कुर्वते ।

अत्र शूद्रयोनिपदेन पारशवो गृह्यन्ते ।

तदुक्तं तत्रैव—

ब्राह्मणेन न कर्तव्यं शूद्रस्य त्वौर्द्धदेहिकम् ।

शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारशवात् कचित् ॥

पारशवस्तु—

यो ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।

ऊढायां, नत्वनूढायां स वै पारशवः स्मृतः ॥ इति ।

अत्रच—पुत्रैरिति बहुवचननिर्देशात्सर्वेषामधिकारः ।

तथा च पराशरः—

सपिण्डता च कर्तव्या पितुः पुत्रैः पृथक् पृथक् ।

स्वाधिकारप्रवृत्तत्वादितरश्राद्धकर्तृवत् ॥

एवं प्रत्येकमधिकारेऽप्येकेनैव कार्यमित्याहोशनाः—

नवश्राद्धं सपिण्डान्तं श्राद्धान्यपि च षोडश ।

एकेनैव तु कर्तव्यं विभक्तेषु धनेष्वपि ॥

लघुहारीतोऽपि—

सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश ।

पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथक् द्रव्या अपि कचित् ॥

एकेन केन इत्यपेक्षायां प्रचेताः—

एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्तु विधिवत्क्रियाः ।

कुर्युर्नैकैकशः श्राद्धमाब्धिकं तु पृथक् पृथक् ॥

व्यासोऽपि—

अर्वाक्संवत्सरात् ज्येष्ठः श्राद्धं कुर्यात्समेत्य च ।

ऊर्द्धं सपिण्डीकरणात्सर्वे कुर्युः पृथक् पृथक् ॥

सम्बत्सरान्तसपिण्डीकरणाभिप्रायमेतत् । नन्वेवं प्रत्येक-

मधिकारसद्भावे एकेनैव कृतेऽन्येषामकरणे प्रत्यवायः स्था-
दिति चेत् ?

बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः ।

सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ॥

द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

इति मरीचिवचनेन प्रत्यवायाभावबोधनात् ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्माल्लब्धुमर्हति(१) ॥ (१।१.०६)

इति मनुनाऽस्य प्राधान्यबोधनाच्च । तदयं निर्गलितो-
ऽर्थः । विभक्तैरविभक्तैः संसृष्टिभिर्वा सपिण्डीकरणान्तानि
सर्वैरपृथगेव कार्याणि 'सपिण्डीकरणान्तानि' इति विशेषोपा-
दानात् ;

अविभक्तेषु संसृष्टेष्वेकेनापि कृते कृतम् ।

इति लिङ्गाच्च । ऊर्द्धमविभक्तानामनियमः , उभयथा
वचदर्शनात् ।

विभक्तैस्तु पृथकार्यं प्रतिसम्बत्सरादिकम् ।

एकेनैवाविभक्तेन कृते सर्वैस्तु तत्कृतम् ॥

एकपाके निवसतां पितृदेवाद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ॥

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

इति पैठानिसिबृहस्पतिमरीचिवचनैरपृथगवेव विधानात् । तथा
अविभक्तानामपि पृथक् पाकोपजीविनां पृथगवेत्पुक्तं सङ्गृहे--

भ्रातृणामविभक्तानां पृथक्पाको भवेद्यदि ।

वैश्वदेवादिकं श्राद्धं कुर्युस्ते वै पृथक् पृथक् ॥

(१) 'तस्मात्सर्वमर्हति' इति मनुस्मृतां पाठः ।

तथा--

आवभक्तन पुत्रेण पितृमेधो मृतऽहानं :

स्थानान्तरे पृथकार्यो दर्शश्राद्धं तथैव च ॥ इति ।

विभक्तानां तु पृथगेव, 'विभक्तैस्तु पृथकार्यम्' इत्यादिव-
चनात् । तदेतत्सपिण्डीकरणं ज्येष्ठेऽसन्निहिते कनिष्ठेनापि
कर्तव्यम् । तदुक्तं श्राद्धकल्पे कार्ष्णाजिनिना-

मातापित्रोर्मृते काले ज्येष्ठे देशान्तरस्थिते ।

कनिष्ठेन प्रकर्तव्यं सपिण्डीकरणं तदा ॥

तथा तत्रैव मेधातिथिः--

गते वा रोधिते ज्येष्ठे पित्रा वा प्रेषिते सति ।

षण्मासान्न निवर्तेत तदा कार्यं कनीयसा ॥

दूरदेशङ्गते राज्ञा वा कारणवशेन रोधिते पित्रा वा स्वका-
र्यार्थं प्रेषिते इति । तथा ज्येष्ठे इत्यनुवृत्तौ--

अत्यातुरे समीपस्थमार्गे मृत्युभयान्विते ।

नातिदूरास्थितऽप्यन्यः कुर्यात्प्राप्त सापिण्डनम् ॥

अन्योऽनुजः--

दशाहाभ्यन्तरं यस्मात्स्थानात्प्राप्तुं न चेत् क्षमः ।

स्वस्थे मार्गेऽपि दूरत्वात्तदाकार्यं कनीयसा ॥

कनिष्ठोऽपि ज्येष्ठपेक्षया न सर्वेभ्यः । तथा काश्यादिषु मु-
क्तिक्षेत्रेषु सपिण्डैरसपिण्डैर्वा यत्कृतं दाहादि सापिण्डयान्तं
प्रेतकार्यं तत्पुत्रैरेव कृतं भवेदित्युक्तं ब्रह्मवैवर्ते--

काश्यादिषु गयायान्तु प्रेतकार्यं कृतं च यत् ।

सपिण्डैरसपिण्डैर्वा कृतं तद्वै भवेत्सुतैः ॥ इति ।

चन्द्रकुतूहलेऽपि--

काश्याद्यष्टविधे तीर्थे यस्य स्याद्धि सपिण्डता ॥

स गच्छेद्द्वैष्णवं धाम पिण्डितैः सह भारत ॥ इति ।

विश्वामित्रोऽपि—

कुरुक्षेत्रे प्रयागं च वाराणस्यां त्रिपुष्करे ।

असपिण्डोऽपि कुर्वीत मृतस्य हि सपिण्डनम् ॥ इति ।

यत्तु—

मासिकं च वृषोत्सर्गं सपिण्डीकरणं तथा ।

उद्येष्टेनैव प्रकर्तव्यमाद्विकं प्रथमं तथा ॥

इति, वृद्धवसिष्ठवचनं तज्ज्येष्ठस्य तदावश्यकताबोधनार्थमिति मेधातिथिभट्टलोल्लटप्रभृतिभिर्व्याख्यातम् । अत एवाकरणे तस्यैव प्रत्यवायः श्रूयते—

यावत्सपिण्डीकरणं न उद्येष्टो विदधीत वै ।

तावन्न मुच्यते लोके पैतृकादृणबन्धनात् ॥ इति ।

अत एव पुनः सपिण्डीकरणनिमित्तेषु कनिष्ठकृतिरप्येकं निमित्तं गणितम् । यदि कनिष्ठस्याधिकार एव न स्यात्तर्हि तत्करणस्य पुनःकरणनिमित्तता न स्यात् । तथा च शिक्षाभट्टपद्धतौ सङ्ग्रहवाक्यम्—

मातापित्रोः कनिष्ठेन सपिण्डीकरणे कृते ।

देशान्तरगतानां तु पुत्राणां तु कथं भवेत् ॥

इति प्रश्नपूर्वकमुत्तरम्—

श्रत्वा तु वचनं कार्यं दशाहान्तं तिलोदकम् ।

ततः सपिण्डीकरणं कुर्यादेकादशेऽहनि ॥

द्वादशाहे न कर्त्तव्यमिति शातातपोऽब्रवीत् ।

देशान्तरस्थौ पितरौ मृतौ चेदन्यः प्रकुर्यादखिलं तु पैतृकम् ।

दाहं विना तच्च पुनश्च सर्वं उद्येष्टः प्रकुर्यादनुजैः सपिण्डनम् ॥

अनुजैः कृतं सपिण्डनं पुनः कुर्यादित्यर्थः । पुनः सपि-

ण्डीकरणनिमित्तानि कल्पकारिकायाम्—

व्युत्क्रमायच्च सापिण्ड्यनियोगायच्च कारितम् ।

द्वितीयं तत् पुनः कुर्यात् क्रमप्राप्तौ स्वयं सुतः ॥

तथा—

विभक्तो वाऽविभक्तो वा मातापित्रोः सपिण्डनम् ।

कथञ्चिदनुजः कुर्याद् भूयः कुर्यात्तदग्रजः ॥

तथा—

यवीयसा कृते कर्म प्रेतशब्दं विहाय तु ।

तज्यायसापि कर्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः ॥

तथा—

अनुजेन कृते तीर्थे सपिण्ढावधिपूर्वकम् ।

पुनर्ज्येष्ठेन कर्तव्यं श्रुत्वा मिश्रणपूर्वकम् ॥

मिश्रणं सपिण्डनम् । पुनः करणेविशेष उक्तस्तत्रैव ।

यवीयसा कृते श्राद्धे प्रेतशब्दं विहाय च ।

ज्येष्ठेनैव तु कर्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः ॥

यः सपिण्डीकृतं जन्तुं प्रेतशब्दे नियोजयेत् ।

असौ विधिघ्नो भवति पितृहा चोपजायते ॥

कात्यायनः ।

सपिण्डीकरणे वृत्ते श्रुत्वा पित्रोर्मृतिं सुतः ।

आदशाहं तस्य नाम्ना दद्यात्तस्य तिलाञ्जलीन् ॥

तथा—

पित्रोर्दाहादिकं कर्म श्रुत्वा देशान्तरे सुतः ।

सपिण्डीकरणं कुर्यान्न कुर्यात्षोडशीं पुनः ॥

यत्तु वायुपुराणे—

श्राद्धानि षोडशादस्वा न तु कुर्यात्सपिण्डताम् ।

प्रोषितावासिते पुत्रः कालादतिचिरादपि ॥ इति ।

तद् भ्रात्राग्रकृतषोडशश्राद्धविषयः । अत एवापरार्कः—

यदि तानि भ्रात्रादिना दत्तानि तदा सपिण्डत्वमेव कुर्यादिति ।

विशेषान्तरमप्याह संवर्तः—

कृतं कनीयसा वाऽपि यस्य श्राद्धं सपिण्डनम् ।

ज्येष्ठोऽपि हि सुतः कुर्यात्सपिण्डीकरणं पुनः ॥

पुनः सपिण्डीकरणं श्राद्धं पार्वणवद्भवेत् ।

अर्घ्यसंयोजनं नैव पिण्डसंयोजनं न च ॥ इति ।

युक्तं चैतत् कनिष्ठकृतसंयोजनेनैव प्रेतत्वनितृत्तेर्प्रेतत्वनितृ-
त्यर्थत्वाच्च संयोजनस्येति प्रेतशब्दनिवृत्तिवत् ।

पुत्राभावे तु पौत्रस्याधिकारः—

पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशम् ॥

नैतत्पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः ॥

इति छान्दोग्यात् । तदभावे—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः ।

सपिण्डसन्ततिर्वाऽपि क्रियाभाक्तु प्रजायते ॥

इति विष्णुपुराणवचनात् । सर्वसपिण्डाभावे पुत्र्यपि कुर्या-
दित्याह ऋष्यशृङ्गः—

अपुत्रस्य तु या पुत्री साऽपि पिण्डपदा भवेत् ।

महाभारतेऽपि—

दुहिता पुत्रवत्कुर्यान्मातापित्रोस्तु संस्कृता ।

आशौचमुदकं पिण्डमेकोदिष्टं तयोरपि ॥

संस्कृतेति वचनादसंस्कृतायाः पितृगोत्रसम्बन्धादयत्र-
सिद्धोऽधिकार इत्याहुः ॥

अथ मातृसपिण्डनाधिकारिणः

कालादर्शे—

अपुत्रायाः सपत्नीजक्षेत्रजाद्याः पतिस्तथा ।

पूर्वाभावे परः कुर्याद्द्विद्विपैतृमेधिकम् ॥

अपुत्रायाः औरसक्षेत्रजापुत्ररहितायाः ।

कात्यायनोऽपि--

विदध्यादौरसः पुत्रो जनन्या और्ध्वदेहिकम् ।

तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजाद्यास्तयाऽऽवृता ॥

तेषामभावे तु पतिस्तदभावे सपिण्डकाः । इति ।

तयावृता--'पूर्वाभावे परः परः' इतिक्रमेण । अपरार्के ल-
घुहारीतः--

पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियः ।

पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये ॥

मार्कण्डेयः--

स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ।

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ॥

भर्तुरभाव एतत् ।

तथा पैठानसिः--

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् । इति ।

इदं त्वौरसकर्तृकमौर्ध्वदेहिकमनन्वारूढायाः ।

अन्वारूढायास्त्वनौरसोऽपि भर्तुर्ज्येष्ठ एवौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् ।

तथोक्तं भविष्यत्पुराणे--

एकां चितिं समारुह्य भर्तारं याऽनुगच्छति ।

तज्जर्तुर्यत्क्रियां कर्ता स तस्याश्च क्रियां चरेत् ॥

षडशीतिमतेऽपि--

पुत्रोऽन्यो वाऽग्निदस्तस्यास्तावदेवायुचिस्तयोः ।

नवश्राद्धं सपिण्डान्तं युगपच्च समापयेत् ॥ इति ।

स्मृतिसारेऽपि--

उत्तरीयं शिलापात्रमग्निश्चैव तथा चरुः ।

एक एव भवेत्कर्ता दम्पत्योः सहायिनोः ॥ इति ।

अयं च कर्त्रैक्यनियम औरससद्भाव एव घटते, अन्यथा प्राप्त्यभावेन नियमानर्थक्यात् ।

स्मृत्यर्थसारेऽपि—सहदहने तु पाकैक्यं कर्त्रैक्यं च भवति ।

अथेतिकर्तव्यता—तत्र गोभिलः—“चत्वार्युदकपात्राणि सतिलगन्धोदकानि त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेषु सिञ्चति ‘ये सामाना’ इति द्वाभ्यामेतेन पिण्डो व्याख्यातः” इति । उदकपात्राणि अर्घ्यपात्राणि । ब्रह्मपुराणे—

प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ।

ततः पितामहादिभ्यस्तत्तन्मन्त्रैः पृथक् पृथक् ॥

ये समाना इति द्वाभ्यां तज्जलं तु समर्पयेत् ।

अथ तेनैव विधिना पिण्डमूलेऽवनेजनम् ॥

पितुर्दत्त्वा तु पिण्डं तु दद्याद्भक्त्या तु पूर्ववत् ।

दत्त्वा पिण्डमथाष्टाङ्गं ध्यात्वा तं च सुभासुरम् ॥

सुवर्णरूप्यदर्भैस्तु तस्मिन्पिण्डे ततस्त्रिधा ।

कृत्वा पितामहादिभ्यः पितृभ्यः प्रेतमर्चयेत् ॥

विष्णुः—“संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्पितामहाय ब्राह्मणान् देवपूर्वान् भोजयेत् । अग्नौकरणमावाहनं पात्रं च कुर्यात् संसृजन्तुत्वा पृथिवीं समानी वेति प्रेतपात्रं पात्रत्रये योजयेदुच्छिष्टसन्निधौ पिण्डचतुष्टयं कुर्याद्ब्राह्मणांश्च स्वान्तान्दत्तदाक्षिणांश्चानुब्रज्य विसर्जयेत्ततः प्रेतपिण्डं पाद्यपात्रोदकवत्पिण्डत्रये निदध्यात्कर्षूत्रयेऽप्येवमेव सपिण्डीकरणं मासिकार्थवद् द्वादशाहं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि कुर्यान्मन्त्रवर्जं शूद्राणां द्वादशेऽह्नि संवत्सराभ्यन्तरे यद्यपि मासिके भवेत्तदा मासिकार्थे दिनमेकं वर्द्धयेदिति” । कर्षूत्रयसन्निकर्षेऽप्येवमिति । प्रेतैकोच्छिष्टसम्बन्धिकर्षूत्रयसन्निहितानपि पिण्डान् पित्रादिपिण्डेषु योजयेत् । मासिकार्थवादिति । मासि भवानि मासिकानि तदर्थः

प्रेताप्यायनादिः तद्युक्तानि श्राद्धानि मासिकार्थवन्ति तान्या-
शौचापगमे द्वादशाहं द्वादशस्वहःसु कृत्वा त्रयोदशेऽहि सपि-
ण्डीकरणं कुर्यादित्यर्थः ।

शौनकोऽपि—“अथ सपिण्डीकरणं चत्वार्युदपात्राण्येकं प्रेतस्य
त्रीणीतरेषां प्रथमं पात्रं त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत् । ‘समानी व
आकूतिः’ इत्येवमेव प्रथमपिण्डं त्रिषु पिण्डेषु नियोजयेत् । ‘मधु-
मतीभिः सङ्गच्छध्वम्’ इति द्वाभ्यामेव चतुर्थोऽनुज्ञापितो भवतीति” ।
अत्र चत्वार्युदकपात्राणीति वदता चत्वारो ब्राह्मणाः पितृवर्गे
दर्शिताः । द्वौ च विश्वेदेवार्थे ।

सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

इति शातातपोक्तेः ।

यत्त्वाश्वलायनवचनम्--

न त्वत्रदैवे योजयेदिति, तत्पैतृकार्चनकाण्डं दैविकपदार्थ-
संकरं न कुर्यादित्येवमर्थमिति कल्पतरुः । श्राद्धकल्पे ब्रह्म-
पुराणे--

चतुर्भ्यश्चार्घ्यपात्रेभ्य एकमेकेन पाणिना ।

गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ॥

श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डताम् ।

तयोस्त्रिपुरुषं पूर्वमेकोद्दिष्टं ततः परम् ॥

श्राद्धद्वयमित्यनेन यैः सह सपिण्डनं तेषामेकं श्राद्धं, विश्वे-
देवाऽऽवाहनपिण्डदानादिविधानात् । अपरं च प्रेतैकोद्दिष्टमित्येवं
द्वित्वसम्पत्तिरिति भट्टलोल्लटः ।

शङ्खधरस्तु श्राद्धद्वयमित्यत्र द्वित्वमविवक्षितम् ।

सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

इत्यादिस्मृतिपुराणवचनेष्वेकवचनोपादानादित्याह । स-
पिण्डनस्य पार्वणैकोद्दिष्टरूपत्वेनोभयाविलक्षणं नरसिंहाकारमिद-
मिति हरनाथदिबोदासचन्द्रप्रकाशादयो मन्यन्ते । सङ्कल्पस्तु ना-

मगोत्रोच्चारपूर्वकं प्रेतस्य सपिण्डनश्राद्धं करिष्ये इत्येव । तत्र च सर्वेषामविवाद एव ।

तदुक्तं मैत्रायणीयगृह्यपरिशिष्टे—

विश्वेदेवा यथा श्राद्धे ह्यङ्गभूता हि पार्वणे ।

प्रेतपित्रादयस्तद्वदङ्गत्वेन सपिण्डने ॥

तस्माज्जोच्चरणीयास्ते सङ्कल्पे तु सपिण्डने ।

उच्चार्या उपचारेषु सहयोगेऽथवोच्चरेत् ॥ इति ।

अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव—

प्रेताध्यादि च तृप्त्यन्तं न च मिश्रवदाचरेत् ।

पित्र्ये विप्रकरे होमः साम्नेरपि भवेदिह ॥

अग्नौकरणशेषं हि पित्र्यब्राह्मणभोजने ।

नैकोद्दिष्टे हि विकिर इतरस्मिन्नियोगतः ॥

पितृपिण्डान्त्यसंस्थानांस्तथा प्रत्यवनेजितान् ।

प्रेतपिण्डात्पुरस्तात्तानित्येवं काठकश्रुतिः ॥

प्रेतपिण्डं त्रिधा कृत्वा निदध्यादर्घ्यपात्रवत् ।

त्रिषु पिण्डेष्वनुज्ञातो ब्राह्मणैः श्राद्धतर्पितैः ॥

पिण्डान्सम्पूज्य विधिवदभिमृश्येदमुच्चरेत् ।

एष वोऽनुगतः प्रेतः पितरस्तं दधात्विति ॥

शिवमस्त्विहशेषाणां जायन्तां चिरजीविनः ॥

अथ सपिण्डनानुक्रमणी श्राद्धकल्पे—

पूर्वेद्युस्तदहर्वाऽपि षड्विप्रान्संनिमन्त्रयेत् ।

दैवे द्वावुपवेश्याथ प्रेते त्वेकमुदङ्मुखम् ॥

ततस्त्रीन्सर्वपित्र्येषु कुर्याच्छ्राद्धद्वयं सुतः ।

प्रेतस्याग्निकगोत्रस्य प्रेतत्वस्य विमुक्तये ॥

सपिण्डीकरणं श्राद्धं करिष्येऽहमथोच्चरेत् ।

तत्पित्राद्या ह्यनुच्चार्याः सपिण्डीकरणं बुधैः ॥

पितृनावाहयेत्तत्र तिलैः सर्वानथार्चयेत् ।
 प्रेतपात्रं ततस्तृष्णीं पूरयेदत्र वै तिलान् ॥
 निक्षिपेन्मन्त्ररहितं गन्धपुष्पादि च क्रमात् ।
 तत्पुरस्तात्पितृणां स्यान्मन्त्रवत्पात्रपूरणम् ॥
 अमन्त्रं प्रेतपात्रार्थं चतुर्थांशं प्रयच्छति ।
 प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां तस्य विप्रकरे ततः ॥
 ये समाना इति द्वाभ्यामवाशिष्टं त्रिषु क्षिपेत् ।
 पित्र्यपात्रेषु तेनैव किञ्चित्तत्र न शेषयेत् ॥
 षत्सगोत्रं शिवप्रेत गोत्रेणामुक्कर्मणा ।
 मन्त्रान्त इदमुक्चार्यं तत्पित्रा सह संसृज ॥
 एवं पात्रद्वये सर्वं तथा मात्रादिषु स्मृतम् ।
 भद्रमेधातिथिः प्राह प्रसेकोऽर्घ्यादनन्तरम् ॥
 सचाध्यात्प्राक् तु गोविन्दराजशङ्खधराविति ॥
 अथाऽत्यन्तापदि सापिण्डनविधिः ।

तत्र गोभिलः--

अनुक्तकालेष्वपि तु व्युत्क्रमेण मृतावपि ।
 आमेन वाऽपि सापिण्ड्यं हेम्ना वाऽपि प्रकल्पयेत् ॥ इति ।
 एतत्सर्वं विषयाविशेषश्रवणादापत्कल्पत्वात्वेति स्मृतिसारा-
 दयः । पितृव्यतिरिक्तविषयमिति कालादर्शः ॥
 अथ मातुः सापिण्डीकरणम् ॥

याज्ञवल्क्यः—

एतत्सापिण्डीकरणमकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि (१।२५४) ।
 एतत् समनन्तरोक्तं सापिण्डीकरणं पूर्वोक्तमेकोद्दिष्टं च स्त्रिया
 अपि मातुरपि कर्तव्यम् । तत्र तावदनुगमनमृताया मातुः स-
 पिण्डनं एतैव सह कार्यम् ।

तदाह शातातपः—

मृता याऽनुगता नाथं सा तेन सहपिण्डनम् ।

अहति स्वर्गवासेऽपि यावदाभूतसंग्रहवम् ॥

यमोऽपि—

पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

सा मृताऽपि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिव्रतैः ॥ इति ।

पत्या चैकेनेत्यत्र पतिपदं पत्युः पित्रादीनामुपलक्षणार्थं मित्येके । एकेन पत्यैव न तत्पित्रादिभिः सहेत्यन्ये ।

हारीतोऽपि—

स्वेन भर्त्रा सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतैः ॥

तदेतत्पृथक्चित्यारोहणविषयमेकचित्यारोहणे पतिसपिण्डनेनैव तस्या अपि कृतत्वादिति शङ्कधरः । पतिमुद्दिश्य दिनान्तरमरणविषयमिति गोविन्दराजः । दिनान्तरमृते पुत्रः स्वपितृपितामहपिण्डमध्ये कुशासनं धार्य पित्रैकेन मातुः सपिण्डनं कुर्यादिति स्मृत्यर्थसारः । पत्युद्देशेन मातुराग्निप्रवेशमरणविषयमिति मदनः । मातुर्यथा कथञ्चिन्मरणमात्रे सहगमनाद्यभावेऽपि पत्यैव सह सपिण्डनमिति मुख्यः कल्पः । अपरे तु पत्न्या गौणा इति दिवोदासचन्द्रप्रकाशादयः । वस्तुतस्त्वनुगमनविषयत्वमेव युक्तम् । 'मृता याऽनुगता नाथम्' इति वचनात् । नाथं प्रेतमनुकक्ष्यीकृत्य गता नत्वनु पश्चाद्गतेति भट्टलोल्लटेन व्याख्यातत्वात् ।

विज्ञानेश्वरोऽपि अन्वारोहणे पत्यैव सह सापिण्ड्यमाह ।

सहैकचित्यारोहणे तु विशेषः श्राद्धकल्पे आपस्तम्बः—

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

पृथक्पिण्डप्रदानं न तस्मात्पत्नीषु युज्यते ॥

चतुर्थीहोममन्त्रैः स्त्री पत्युर्देहार्थतां व्रजेत् ।

अतो धर्मे च पिण्डे च भवेत्तस्यार्थभागिनी ॥

मृते पितरि मातुस्तु न कार्या सहपिण्डता ।

भर्तुरेव सपिण्डत्वे तस्या अपि कृतं भवेत् ॥

अयमर्थः—एकस्यामेव त्रिथौ एकचित्यां सहारूढयोर्दम्पत्योः पतिपिण्डदानसमय एव द्वयोर्नामग्रहणं कार्यं, न पृथक् मातुः पिण्डदानं, पितृपिण्डनेनैव तस्या अपि जातत्वादिति । एतन्मूल-
वाक्यं च चन्द्रप्रकाशे—

एकचित्यधिरोहश्चेत्तिथिरेकैव जायते ।

एकपाकेन पिण्डैक्ये द्वयोर्गृहीत नामनी ॥ इति ।

व्याख्यातं चैतच्छङ्खधरेण—एकस्यामेव त्रिथौ एकचित्य-
धिरोहश्चेज्जायते तदा पिण्डैक्ये सपिण्डीकरणे एकपाकेन एक-
पिण्डेन द्वयोर्नामनी गृहीतेति सम्बन्धः । अयमेव चार्थः स्पष्टी-
कृतः स्मृत्यर्थसारे—अन्वारोहणैकदिनमरणे स्त्रियाः पृथक् स-
पिण्डीकरणं न कार्यम्, भर्तुश्च कृते स्त्रियाश्च कृतं भवतीति ।

अथ सहानुगमनातिरिक्तप्रकारान्तरमरणे
मातुः सापिण्ड्यं केनेत्यपेक्षायाम् ?

शङ्कः—

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः ? ।

पितामहादिभिः सार्द्धं सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥

शातातपोऽपि—

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः ।

पितामहा सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टेऽपि—

मातुः सपिण्डीकरणं पितामहा सहोदितम् ।

तदेतद् ब्राह्मादिविवाहोढाविषयमिति चिन्तामणिः । तदाह-

श्राद्धकल्पे यमः—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूहा कन्यका भवेत् ।

तस्याः सपिण्डीकरणं पितामहादिभिः सह ॥ इति ।

ब्राह्मदैवार्धप्राजापत्यैरूढाया इति मदनः । तदेतत्पितामह्याः
सापिण्ड्यं जीवत्पितैव कुर्यात् ।

तदाह यमः—

जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् ॥ इति ।

मृतपितृकस्य विकल्पमाह स एव—

प्रमतिपितृकः पित्रा पितामह्याऽथवा सुतः ॥ इति ।

अत्र सर्वत्र पितामहीपदं प्रपितामहीबृद्धप्रपितामहोरूपल-
क्षणम् , 'पितामह्यादिभिः सार्द्धम्' इति शङ्खोक्तेः । अन्योऽपि
पक्षो मातृसापिण्ड्ये शातातपेनोक्तः—

तन्मात्रा तत्पितामह्या तच्छ्रवणा वा सपिण्डता ॥ इति ।

तस्या मातुर्मात्रा मातुरेव पितामह्या तच्छ्रवणा तस्या मातृ-
पितामह्याः या इवश्रूः मातुःप्रपितामही तयेत्यर्थः । पूर्वस्यां जीव-
न्त्यामुत्तरोत्तरयेति वाशब्दार्थमाह मदनः । आसुरादिविवाहे
तु मातामह्यादिभिरेवेति वाशब्दार्थ इति शङ्खधरः । युक्तं चैतदेव
एकेन सापिण्ड्यादर्शनात्तिसृभिरेव सापिण्ड्यं युक्तम् । वाशब्द-
स्त्ववधारणे इति । पूर्वपूर्वजीवने उत्तरोत्तरयेत्यर्थप्राप्तमवक्तव्यमि-
ति । सचायमासुरादिविवाहोढाविषय इति सर्व एव ।

आसुरादिविवाहेषु विज्ञानां योषितां स्मृता ।

इति तेनैवोत्तरार्द्धेनाऽभिधानात् । आसुर, गान्धर्व, राक्षस,
पैशाचविवाहैरूढाया इति मदनः । पक्षान्तरमप्याह सुमन्तुः—

पिता पितामहे योज्यः सम्पूर्णे वत्सरे सुतैः ।

माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान् शिवः ॥

उज्जनाः—

पितुः पितामहे यद्वत्संपूर्णे वत्सरे सुतैः ।

मातुर्मातामहे तद्वदेषा कार्या सपिण्डता ॥ इति ।

तदैतत्पुत्रिकापुत्र विषयमिति सर्व एव ।

तदाह बोधायनः—

आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।

द्वितीये च पितुस्तस्यास्तृतीये च पितामहम् ॥ इति ।

नन्वत्र वाक्ये त्रिदैवत्यश्राद्धविधानात्पार्वणस्य च त्रिदैव-
त्यत्वात्पार्वणश्राद्धविषयमिदमिति गम्यते । सपिण्डनस्य तूभया-
त्मकत्वेन चतुर्दैवतत्वात् । प्रकृते च सपिण्डनादिपदाभावादिति
चेत् ? सत्यम् ,

जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

प्रमीतपितृकः पित्रा तत्पित्रा पुत्रिकासुतः ॥

इति वाक्यस्य तत्पित्रा मातामहेनेति च व्याख्यानस्य श्राद्ध
कल्पलिखितस्य तन्मूलत्वात् ॥

अथापुत्रायाः पत्न्याः सपिण्डनम् ।

पैठीनसिः—

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् ।

श्वश्रादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

अस्याः श्वश्रादिभिः स्वमात्रादिभिरिति सर्वसम्मतम् ।

तदुक्तं व्यासेन—

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् ।

स्वस्य मात्रादिभिः सार्द्धमेवं धर्मेण युज्यते ॥ इति ।

अथापुत्रस्य भर्तुः पत्न्या सापिण्ड्यं कार्यामित्याह
लौगासिः—

सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च ॥

सुमन्तुरपि—

अपुत्रे संस्थिते कर्ता नास्ति चेच्छ्राद्धकर्माणि ।

तत्र पत्न्यपि कुर्वति सापिण्ड्यं पार्वणं तथा ॥ इति ।

यत्तु धवलनिबन्धे--

सपिण्डीकरणं तस्मादपुत्रस्य द्विजन्मनः ।

आशौचमुदकं कार्यमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

तथा--

अपुत्रा ये मृताः केचित्स्त्रियो वा पुरुषोऽपि वा ।

तेषां सपिण्डनाभावाद्देकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

शृष्टेऽपि--'पिण्डकरणे प्रथमः पितॄणां प्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेत्'
इति । पुत्रवांश्चेदिति वचनाच्चापुत्रयोः स्त्रीपुरुषयोः सपिण्डन-
मित्युक्तम् । तन्न, अपुत्रस्येत्यादिवाक्यानां पुत्रोत्पादनविधिप्रशं-
सापरत्वेनाप्युपपत्तेर्न निषेधपरत्वम् निषेधपरत्वे च--

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् ।

तथा--

पुत्राभावे स्वयं कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

सपिण्डीकरणं तत्र ततः पार्वणमन्वहम् ॥

इत्यादिवाक्यैः सपिण्डनस्य विहितत्वादष्टदोषदुष्टो विकल्पः
स्यादिति माधवाचार्यस्वरसः । दिवोदासप्रकाशे तु जीवत्पितृ-
कप्रेतविषयमिदम् ,

व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता ॥

इति वचनादित्युक्तम् । अनुमतमेतच्चन्द्रप्रकाशेनापि ।
वस्तुतस्तु, 'अपुत्रस्य' इत्यादि भागस्यैकोद्दिष्टविधिशेषत्वेन
स्वार्थपरत्वाभावाच्च सापिण्ड्यनिषेधकत्वमिति प्रतिभाति । तेन
दिवोदासादिव्याख्यानमध्यापातत एवेति बुद्ध्यते । स्मृत्यर्थसा-
रेणापि अनपत्यसपिण्डनं निषिद्धम् । ब्रह्मचारिणामनपत्यानां
च सपिण्डीकरणं नास्ति, तेषां सदैकोद्दिष्टमिति । तेन विकल्प
एवेत्यन्ये ॥

अथ मातुः सापिण्ड्ये गोत्रनिर्णयः ।

तत्रोशनाः—

स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ।

स्वामिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

तथा बृहस्पतिः—

भर्तृगोत्रेण दातव्यं स्त्रीणां पिण्डोदकं सुतैः ।

पितामहपितृभ्यां च स्वेन स्वेन विधानतः ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः ।

भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः ॥

चन्द्रप्रकाशे—

चतुर्थीहोममात्रेण त्वङ्मांसहृदयेन्द्रियैः ।

भर्त्रा संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा तेन सा भवेत् ॥

तदेतद्ब्राह्मादिविवाहोढाविषयमिति मदनपारिजात, श्राद्ध-
कल्पचिन्तामणि, दिवोदास, चन्द्रप्रकाश, गोविन्दार्णवाद्ययोम
न्यन्ते । तन्मूलवाक्यं श्राद्धकल्पे मार्कण्डेयपुराणे—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण दातव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥ इति ।

यत्तु—

पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रतः ।

जन्मन्यपि विपत्तौ च नारीणां पैतृकं कुलम् ॥ इति,

तदाऽऽसुरादिविवाहोढाविषयमिति सर्व एव मन्यन्ते, तस्यापि
मूलं श्राद्धकल्पे मार्कण्डेयपुराणे एव—

आसुरादिषु चान्येषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥ इति ।

पुत्रिकाया अपि सम्पूर्णदानानिष्पत्तेः पितृगोत्रमेवेति
मिताक्षरा ।

तदुक्तं श्राद्धकल्पे—

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्याद्वै पुत्रिकापुत्रो धर्म एव सनातनः ॥ इति ।

अत्र कश्चिद्विशेषमाह शातातपः—

अप्रत्तायां पिता कुर्यात्प्रत्तायां तु पतिस्तथा ।

स्वेन स्वेनैव गोत्रेण संस्थितायां तिलोदकम् ॥

एतेन वैवाहिकसप्तमपदादर्वाक् तदभिव्याप्य वा मृतायाः क-
न्यायाः पित्रा भ्रात्रा तद्वानाधिकारिणा वा और्ध्वदेहिकं स्वगो-
त्रेणैव कर्तव्यमिति नियम्यते । तत ऊर्ध्वं पत्यादिना स्वगोत्रे-
णेति दिवोदासचन्द्रप्रकाशौ मन्येते ।

तथा—

संस्थितायां तु भार्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम् ।

पैतृकं भजते गोत्रमूर्ध्वं तु पतिपैतृकम् ॥

भार्या भर्तुर्योग्या कन्या 'रक्षेत्कन्याम्' इति स्मरणात् । त-
स्यां संस्थितायां मृतायां पैतृकं गोत्रं जनककुलं कर्तृभूतं सपिण्डी-
करणान्तिकं कर्म भजते कुर्यादित्यर्थः । ऊर्ध्वं विवाहानन्तरं प-
तिपितुरिदं पतिपैतृकं श्वशुरसम्बन्धीत्यर्थः । तद्गोत्रं कर्तृ सपिण्डी-
करणान्तिकं कर्म भजत इति पूर्वेण सम्बन्धः । यद्वा सपिण्डीक-
रणान्तिकं कर्म कर्तृभूतं पैतृकं गोत्रं भजते आश्रयति तेन गो-
त्रेण निष्पद्यत इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । अस्मिंश्च व्याख्याद्वये
पूर्ववचनमेव मूलमिति । अत्र सम्बन्धिभार्यापदेन भार्यात्वप्रति-
योगिनः पत्युरेवोपस्थितत्वात् पतिकर्तृकपत्नीसपिण्डीकरणविष-
यमिति हरनाथः । अत्र येन केनापि सह मातुःसापिण्ड्येऽपि
यत्रान्वष्टकादिषु मातृश्राद्धं पृथग्विहितम्—

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि ।

मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥

इत्यादिना, तत्र सर्वत्र पितामह्यादिभिरेव सह पार्वणश्रा-
द्धं कर्तव्यम् ।

तदाह शातातपः—

नान्दीमुखेऽष्टके श्राद्धे गयायां च मृतेऽहनि ।

पितामहादिभिः सार्द्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत् ॥ इति ।

‘अन्यत्र पतिना सह’ इति पतिसापिण्ड्ये तदंशभागित्वा-
त्तेनैव सह, मातामहसापिण्ड्ये तु तदंशभागित्वादेव तेन सह ।

तदाह शातातपः—

एकमूर्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।

पत्नी पतिपितृणां तु तस्मादंशेषु भागिनी ॥ इति ।

एवं सति मातामहेन सापिण्ड्ये मातामहश्राद्धं पितृश्राद्धव-
ञ्चित्यमेव । अन्यसापिण्ड्ये तु न नित्यमिति । मिताक्षरादि
सर्वग्रन्थसम्मतोऽयं निर्णयः ॥

अथ व्युत्क्रममृतस्य सापिण्ड्यमास्ति नेति विचार्यते ।

तत्र कात्यायनः—

व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता ।

व्याख्यातं चैतद्विज्ञानेश्वराचार्यैः—एतच्च पितुः सपिण्डी-
करणं पितामहादिषु त्रिषु प्रमीतेषु वेदितव्यम् । पितरि प्रेते पि-
तामहे वा जीवति सपिण्डीकरणं नास्त्येवेति । उपसंहृतं च गो-
ब्राह्मणादिहतस्य व्युत्क्रममृतस्य सपिण्डीकरणासम्भवे तमुल्लङ्घ्य
पितामहादिभ्यः पार्वणविधानमनुपपन्नमिति सपिण्डनाभावोऽ-
वगम्यत इति । तथा षट्त्रिंशन्मते—

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

तथा यज्ञपार्श्वपरिशिष्टे—

जीवेत्पितामहो यस्य पिता वान्तरितो भवेत् ।

पितुरेकस्य दातव्यमेवमाहुर्मनीषिणः ॥ इति,

तदेतन्मातापितृभर्तृव्यतिरिक्तविषयमिति मदनपारिजातप्र-
भृतयः ।

तथाच स्कन्दपुराणे—

व्युत्क्रमेण मृतानां न सपिण्डीकृतिरिष्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता नैष विधिः स्मृतः ॥ इति ।

एष विधिः—व्युत्क्रममृतौ न सपिण्डनमिष्यत इत्ययं विधिः ।

अत एव व्युत्क्रममृतस्यापि सपिण्डनाविधिर्दर्शितो ब्रह्मपुराणे—
मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥

तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यश्च पूर्ववत् ॥ इति ।

मनुरपि—

पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेद्वाऽपि पितामहः ।

पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥ (३।२२१)

“जीवते पितामहाय न दद्यात् , किं तर्हि ? ततः पूर्वाभ्यां
पितुश्चेत्येवं त्रिभ्यो निपुणीयादितिस्मरन्ति” इति ।

गोविन्दराजोऽप्येवमाह—यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पित्रे पि-
ण्डं निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यादिति वचनादिति ।
कुल्लूकभट्टस्तु—नामकीर्तनमत्र श्राद्धोपलक्षणम् । यस्य पुनः पिता
मृतः स्यात्पितामहश्च जीवति स पितृपितामहयोर्द्वयोरेव श्राद्धं
कुर्यादित्याह । सर्वज्ञनारायणकृता तु व्याख्याऽन्यथैव । यथा-
वृत्तो मृतः जीवेद्वाऽपि इति’ वाशब्दश्चार्थे ‘कीर्तयेत्प्रपितामहम्’
प्रपितामहनामकीर्तनेन श्राद्धं प्रवर्तयेदित्युक्तं भवति इति ।
विज्ञानेश्वरोऽप्यन्यथैवाह—पितुः स नामसंकीर्त्येति शब्दप्रयोगनि-
यमायनपिण्डद्वयदानार्थम् ।

पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ।

इत्यार्थतत्प्रहणात्सर्वत्र पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपिता-
महेभ्यः इत्येव प्रयोगो न पुनः कदाचिदपि पितामहस्य
प्रपितामहस्य वाऽऽदित्वं वृद्धप्रपितामहस्य तत्पितुर्वान्तत्वमिति ।
तदेतद् बहुनिबन्धासम्मतमाचारानगतं च दृश्यते इति मेधातिथि
प्रमुखव्याख्यैवादरणीयेति ॥

यत्र तु पितृपितामहौ प्रेतौ प्रपितामहश्च जीवति तत्राह—

विष्णुः—‘यस्य पितापितामहौ च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पि-
ण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यादिति’ । अतश्च प्रेतस्य पि-
तृपितामहप्रपितामहानां मध्ये य एव जीवति तमतिक्रम्य तदग्रे-
तनं गृहीत्वा त्रिकः पूरणीयः—

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।

चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥

इति वचनादिति दिवोदासचन्द्रप्रकाशादयः । अत्र च
पितृपितामहप्रपितामहानां मध्ये येन कं नापि सापिण्ड्ये पितृ-
प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह सुमन्तुः—

त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने ।

पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

अथ मातुर्व्युत्क्रममरणे —

ब्रह्मपुराणे—

मातर्यग्रे मृतायां तु विद्यते च पितामही ।

प्रपितामहिपूर्वं तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः ॥

चन्द्रप्रकाशे हारीतोऽपि —

तस्मिन्सति सुतः कुर्यात्पितामह्या सहैव तु ।

तस्यां वै च तु जीवत्यां तस्याः श्वश्रेति निश्चयः ॥

तस्याः पितामह्याः श्वश्र्वा प्रपितामह्येत्यर्थः । एतत्तु पिताम-
ह्या सह सपिण्डीकरणपक्षे । मातामह्या सह सपिण्डीकरणपक्षे तु
शातातपः—

तन्मात्रा तत्पितामह्या तच्छ्वश्र्वा वा सपिण्डना ।

आसुरादिविबाहेषु विन्नानां योषितां स्मृता ॥ इति ।

पूर्वस्यां पूर्वस्यां जीवत्यामुत्तरोत्तरयेति मदनमतं प्राक्द-
क्षितमेव । एवं मातामहसापिण्ड्यपक्षेऽपि व्युत्क्रममरणे ज्ञेयम् ।
व्युत्क्रममृतायाः पतिकर्तृकसापिण्ड्ये प्रदीपोदाहृतं स्मृत्यन्तरवचनम् ।

श्वश्रूज्जीवति भर्ता च स्नुषा चान्तर्हिता यदि ।

पितामह्यादिभिः कुर्यात्सापिण्डीकरणं पतिः ॥

तस्यां चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्वेति निश्चयः ॥

तस्याः श्वश्र्वा पितामहेत्यर्थः । एवं पत्न्यादिकर्तृकेऽपि
द्रष्टव्यम् । पितृकर्तृके पुत्रसपिण्डने विशेषमाह श्राद्धकल्पे
बोधायनः—

पितुः पुत्रेण कर्तव्यं न कुर्वीत पिता सुते ।

अतिस्नेहेन कुर्याच्चेत्सपिण्डीकरणं विना ॥

अत्रापरो विशेषः कात्यायनेनोक्तः—

असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धे पापकृताऽपि वा ।

पितामहेन पितरं संस्कुर्यादिति निश्चयः ॥

असंस्कृतौ दाहादिसपिण्डनान्तैः कर्माभिः पूर्वौ पितामहप्र-
पितामहौ पापिष्ठं संस्कारादिराहित्यान्नगातित्येन चाण्डालादिह-
ननेन वा, 'पापकर्मिणो न संसृजेरन् स्त्रियश्च व्यभिचारिणीः'
इति गौतमवचनात् । न संसृजेरन् सपिण्डीकुर्युः । 'असंस्कृतौ न
संस्कार्यौ' इत्येतच्च प्रत्यासन्ने सपिण्डीकरणकर्तरि सति पौत्रादि-
ना न कर्तव्यमित्येतत्परम्, असति तु संस्कुर्यादेवेत्यपरार्कः ॥

अथ सपिण्डनापवादः ।

शातातपः

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ।

न कुर्यात्पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥

ब्रह्मीभूतो यतिः । उशनाः—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा ।

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥

सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः ॥

त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥

तथा श्राद्धकल्पे व्याघ्रपात् 'यतीनां तु विधीयते' इति त्रिदण्डिनामेवायं पार्वणविधिर्नैकदण्डिनामिति भाति, 'त्रिदण्डग्रहणादेव' इति विशेषाभिधानात् । यदपि

दण्डग्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः ।

अतः सुतेन कर्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदा ॥

इतिप्रचेतोवचने दण्डसामान्योपादानं, यदपि च ।

संन्यासिनोऽप्याद्विकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि ॥

इति वायुपुराणीयं सामान्याभिधानं तत्सर्वं त्रिदण्डिपरमेव, सामान्या विधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः ।

इति न्यायात् । यथा 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्यनेन पुरोडाशमात्रस्याविशेषेण चतुर्द्धाकरणे विहितेऽप्याग्नेयं चतुर्द्धा-करोतीत्यनेनाग्नेयपरत्वं चतुर्द्धाकरणस्य, तद्वदत्रापीति । तथा सति एकदण्डिनां न किञ्चिदेवेति । तत्र च—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते संगवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

इत्यनेन तत्पितृश्राद्धमेवेति प्रतीयते । अयं चार्थः श्राद्ध-चिन्तामणिशूलपाणिप्रभृतिभिः स्फुटमेवाभिहितः । अन्ये तु त्रिदण्डग्रहणमित्युपलक्षणम्, 'दण्डग्रहणमात्रेण' इत्यादौ सामान्योपादानात् । तेन संन्यासिमात्रस्यायं पार्वणादिविधिर्न दण्डिनामेव । अन्यथा आशौचादिनिषेधोऽपि त्रिदण्डिपर एव स्यादिति एकदण्डिनां तत्प्रसङ्गः ।

अत एव ब्रह्मपुराणे—

त्रयाणामाश्रमाणां च कुर्याद्वाहादिकाः क्रियाः ।

यतेः किञ्चिन्न कर्तव्यं न चान्येषां करोति सः ॥

इति वदन्ति । वस्तुतस्तु—

वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः ।

यस्यैव नियता दण्डाः स त्रिदण्डी यतिः स्मृतः ॥

इतिमार्कण्डेयपुराणवचनेन त्रिदंदिशब्दस्य वाक्कायमनोदण्ड त्रयोपेतपरतया माधवाचार्यैर्व्याख्यातत्वेन च तथाविधत्वस्य चै-
कदण्डिनामपि सम्भवात्संन्यासिमात्रपरमिदमिति प्रतिभाति ।
शिष्टाचारोऽप्यशानुगृह्यत इत्यलं बहुनाः ।

तथा स्मृत्यर्थसारे 'ब्रह्मचारिणामनपत्न्यानां च सपिण्डीकरणं
नास्ति, तेषां सदैकोद्दिष्टाविधिः इति । अनपत्यविषये तु व्यव-
स्था पूर्वमुक्तैव । शूद्रापुत्रस्य द्विजैः पित्रादिभिः सहपिण्डनं न
कार्यमित्युक्तं हरनाथे शङ्खेन—

नयिते तु सपिण्डत्वं येषां शूद्रः कुलोद्भवः ।

सर्वे शूद्रत्वमायान्ति यदि स्वर्गजितोऽपि ते ॥

ब्राह्मणादिहतानां पतितानां च प्रायश्चित्ताकरणे सपिण्डी-
करणं नास्तीति स्मृत्यर्थसारः । तेषामपि संवत्सरानन्तरं प्राय-
श्चितं विधाय नारायणबलिपूर्वं सर्वमौर्द्धदेहिकं कार्यम् इति प्रप-
ञ्चितमेव प्राक् ।

इति सपिण्डीकरणाविधिः ॥

अथ पाथेयश्राद्धम् ।

तदुक्तं प्रयोगसारे हारीतेन—

समुद्दिश्यैकपुरुषं न दद्यात्पुरुषत्रये ।

द्वादशेऽहनि कर्तव्यं पाथेयं पितृतृप्तये ॥ इति ।

द्वादशेऽहनि इति सपिण्डीकरणादिवसोपलक्षणम् । तत्रैक-
पुरुषोद्देशनिषिध्य पुरुषत्रयोद्देशस्य विधानात्तस्य च सपिण्डनो-
त्तरकालमेव सम्भवात् ।

अथ सपिण्डनोत्तरदिने वा स्वस्तिवाचनं कुर्यात् ।
तन्मूलं च बहुग्रन्थे फक्किारूपमेवेति ।

धर्मप्रदीपेऽपि—

सूतकान्ते विवाहादौ श्राद्धान्ते प्रथमार्तवे ।

पुण्याहं वाचयित्वा तु भोक्तव्यं स्वस्थमानसैः ॥ इति ।

अथ सोदकुम्भश्राद्धम् ।

याज्ञवल्क्यः—

अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् ।

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजे ॥

गौतमः—

सदैवं पार्वणश्राद्धं सोदकुम्भं सदाक्षिणम् ।

कुर्यात्प्रत्याब्दिकश्राद्धात्संकल्पविधिनाऽन्वहम् ॥

इदं च कृते वा सपिण्डने यावद्वर्षं प्रत्यहं, तदशक्तौ प्रतिमासं वा दिवसगणनया कार्यम् । सपिण्डनोत्तरकालं पार्वणं पूर्वमेकोद्दिष्टमिति । तच्च भोजनादिनियमरहितं विश्वेदेवरहितं सांकल्पविधिना कार्यमिति संक्षेपः ॥

अथ महागुरुनिपाते प्रथमाब्दे वर्ज्यानि ।

तत्र धवलनिबन्धे देवलः—

प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न दैवं नापि वा पित्र्यं यावत्पूर्णे न वत्सरः ।

महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्यं यथाविधि ॥

कुर्यात्सम्बत्सरादर्वागेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

अकृते सपिण्डीकरणे सम्बत्सरादर्वाक् प्रेतकार्यं षोडश-
श्राद्धादि एकोद्दिष्टं कुर्यान्न पार्वणमिति ।

सपिण्डीकरणादर्वाक् कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

इति पैठीनसिवचनात् । यत्वन्यदीयमेकोद्दिष्टं पार्वणं च न कार्यमिति भ्रान्तप्रलपितम्, तन्न; तथा सति पितृमरणोत्तरकालं

प्रथमाब्दएव मृतस्य भ्रात्रादेरेकोद्विष्टं पार्वणं च न स्यात् । किञ्च यदाकदाचिन्मृतस्यान्यस्य क्षयाहादिकमपि न स्यादित्यास्तां तावत् । तथा दिवोदासप्रकाशेपि—

महार्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च ।

सम्बत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

तथा—

तीर्थस्नानं महादानं पराङ्गं तिष्ठतर्पणम् ।

अब्दमेकं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

तथा—

स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्नितर्पणम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्यात्तु महागुरुनिपातने ॥

स्नानं दूरदेशाङ्गत्वा तीर्थादौ, पूर्ववाक्यानुरोधात् । स्वाध्यायमपूर्वस्य ब्राह्मणोपनिषदादेरास्मभ्यपूर्वकम् । अग्नितर्पणमन्याधानादिपूर्वकमग्निहोत्रहोमादि इति बहवः । यानि त्वन्यान्यपि—

सर्वेषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने ।

कुर्यात्संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत् ॥

माता चैव तथा भ्राता भार्या पुत्रस्तथा स्नुषा ।

एषां मृतौ चरेच्छ्राद्धमन्यस्य न पुनः पितुः ॥

माता चैव सुतौ भ्राता पत्नी चैव त्रिपद्यते ।

तत्र श्राद्धानि कुर्वीत न कुर्याज्जनके मृते ॥

इत्यादीनि वचनानि तानि सर्वाणि पितृमृतौ पितृमरणसूतकमध्ये अन्यस्य मरणेऽपि तदीयनवश्राद्धादि न कुर्यादित्येतत्पराणीति धर्मप्रकाशव्याख्या । अन्यच्च—

अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत कृतेऽपि हि सपिण्डने ॥

दर्शश्राद्धमित्यपि पाठमपरे पठन्ति । अस्यापवादः—

अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

प्रथमेऽब्दे तु कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान्सुतः ॥ इति ।

अत्र कश्चिद्भक्तिशब्देन भक्त्याख्यं श्राद्धं श्राद्धे देवतात्व-
सम्पादकं तद्वान् तत्कृतवानित्याह । तदेतन्महासाहसपूर्वकमपूर्वा-
र्थिनां प्रतारणेनात्मनो धर्मशास्त्राभिनिवेशप्रकाशनमेव । यतः
सर्वदेशीयशिष्टपरिगृहीतनिबन्धापरिगृहीतेऽपि वचनेऽपूर्वव्या-
ख्याकल्पनमिति । गयायां पिण्डदानं तु सपिण्ड्यान्तेस्याब्दम-
ध्येऽपि कार्यमित्युक्तं दिवोदासप्रकाशे—

सपिण्डीकरणं कृत्वा गयां गत्वा च धर्मवित् ।

एकोदिष्टानि कुर्वीत साग्निर्वाऽनग्निमानपि ॥

अथ प्रागुक्तेऽपि नान्दीश्राद्धे ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थं पुनः
किञ्चिद्विचार्यते । बद्धृचानां नान्दीश्राद्धे मात्रादीनामानुलोम्येन
क्रम उत प्रातिलोम्येनेति ? तत्रानुलोम्येनेति प्राप्तम्, चोदका-
नुग्रहात् ।

माता पितामही चैव सम्पूज्या प्रपितामही ।

पित्रादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्रादयस्त्रयः ।

एते नवार्चनीयाः स्युः पितरोऽभ्युदये द्विजैः ॥

इत्याश्वलायनवचनाच्च । न च मात्रादिस्वरूपविधिपरिऽ-
स्मिन् वाक्ये अवर्जनीयतया क्रमोक्तिः उभयपरत्वे वाक्यभेदा-
दिति वाच्यम् । प्राप्तत्वेन स्वरूपविधानानभ्युपगमात् । न च
परिशिष्टकारिकाशौनकादिप्रयोगेषु त्रिदैवत्यत्वोक्तेः

मातृपूर्वाङ्गितृन् पूज्य ततो मातामहानपि ।

मातामहीस्ततः केचिद् युग्मा भोष्या द्विजातयः ॥

इति चतुर्विंशतिमते द्वादशदैवत्यत्वोक्तेश्च तत्परिसंख्यार्थ-
मेवेदमिति वाच्यम्, तस्यास्त्रिदोषत्वात् । न च पाठक्रमो न
विधेयो नापि वाक्यार्थो अपदार्थत्वादिति वाच्यम्, तस्य 'शौ-
चाचाराश्च शिक्षयेत्' इत्यादि स्मार्तस्वाध्यायविधिविहितत्वात् ।

अत एव कस्यायनीये प्रयोगवचने 'नान्दीमुखाः पितरः पिता-
महाः प्रापतामहाश्च प्रीयन्ताम्' इति ।

तथा शौनकीयेऽपि—

तत्रेदं तेऽर्घ्यमिषेष पितृनामपदादिकः ।

पितामहार्थविषेभ्यो दत्त्वाऽर्घ्यं च यथा पुरा ॥

प्रपितामहशब्दादिमिदं तेऽर्घ्यमितीरयेत् ।

इत्यादीन्यानुलोम्यविधिलिङ्गान्यपि सङ्गच्छन्ते । एतदेवा-
भिप्रेत्य भगवान् प्रयोगपरिजातोऽप्येवमाह 'तस्मादानुलोम्येन
क्रमः' इति । अत्राच्यते, न तावदत्रातिदेशेनानुलोम्यक्रममिद्धिः,
तस्योपदेशेन बाधितत्वात् । तथाहि—

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

नाम सङ्कीर्तयेद्विद्वानन्यत्रपितृपूर्वकम् ॥

इति वृद्धवसिष्ठेन । तथा—

वृद्धमुख्यास्तु पितरो वृद्धिश्राद्धेषु भुञ्जते ।

इति स्मृत्यर्थसारेण । तथा—

प्रपितामहादि मात्रन्तं तथा वर्गद्वयेऽपि च ।

नान्दीश्राद्धेषु सर्वत्र केचिदाहुर्मनीषिणः ॥

इति प्रयोगसाराश्वलायनसर्वस्वकृत्यरत्नाकरप्रभृतिभिश्च
प्रातिलोम्यक्रमस्यैवोक्तत्वात्स एव शास्त्रार्थः । न च वासिष्ठं
शास्त्रान्तरविषयमिति वाच्यम्, 'वासिष्ठं बह्वृचैरेव' इति शोलाका-
धिकरणे वार्त्तिककारैरुक्तत्वेन तदयोगात् । अथाश्वलायनवाक्येन
तत्सिद्धिरिति मतं, तत्रापि तस्य पाठमात्रदर्शनेन पाठक्रमस्य च
क्लेशकल्प्यत्वेन तत्परत्वायोगात् । तथात्वेऽपि वा तस्य साक्षा-
द्वसिष्ठस्मृत्युक्तश्रौतक्रमविरोधे क्रमकोपाधिकरणन्यायेन वाच्य-
त्वात् । यथा ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णात्याश्विनं गृह्णा-
तीतिपाठक्रम "आश्विनो दशमो गृह्यते" इति श्रौतक्रमेण बाध्यत

इति । किञ्च पाठमात्रस्य क्रमकल्पकत्वे—

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहाः पूज्या विश्वेदेवास्तथैव च ॥

इति मात्स्यवचने विश्वेषां देवानामन्ते पाठादन्त एव पूजा स्यात् । तस्मादाश्वलायनवाक्यं नवसंख्यामात्रविधिपरमेव न क्रमपरम् । तथा सति च “तदिदमेके मातृणां पृथक्कुर्वन्त्यथ पितृणां ततो मातामहानाम्” इति त्रयमिच्छन्ति । तथा—

मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च तृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

इत्यादिपरिशिष्टादिवाक्यैः सहैकमूलकल्पनालाघवमपि । यद्वा परिशिष्टादिवाक्यैकमूलकल्पनालाघवादेव मात्रादिश्राद्ध-त्रयस्य क्रमविधायकमस्तु । न च वसिष्ठवाक्यं प्रपितामहपूर्वक-त्वोक्त्या त्रिदैवत्यमात्रे प्रातिलोम्यविधायकमिति वाच्यम् । न व-दैवत्येऽपि ‘प्रपितामह्यादिमात्रान्तम्’ इति वाक्येन प्रातिलोम्य-स्योक्तत्वेन तस्योपलक्षणपरत्वात् । अन्यथा शौनककारिकादि-भिस्त्रिदैवत्ये आनुलोम्यक्रमस्यैवोक्तत्वेन तैस्सहाष्टदोषदुष्टविक-ल्पापत्तेः, मूलान्तरकल्पनाक्लेशापत्तेश्च । एतेन शौनककारि-कादिविरोधोऽपि प्रत्युक्तः । तेषां त्रिदैवतात्वपक्षे तथा क्रमवि-धायकत्वात् । यत्तु कात्यायनीये प्रयोगवचने तथा क्रमविधानं, तद्वाजसनेपिविषयमिति । यच्च भगवता प्रयोगपारिजातेनानु-लोम्यमाश्रितं तदभ्युपगमाभावादेव न शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं न वस्तुतः । अत एव वसिष्ठवाक्यस्य विवाहप्रकरणे पि-त्रादीनां प्रातिलोम्याश्रयणेन स्वशाखाविषयत्वमाविष्कृ-तम् । तस्य शाखान्तरविषयत्वे तदसंगतं स्यात् । न च वत्सगोत्रोद्भवाममुष्य प्रपौत्रीममुष्य पौत्रीममुष्य पुत्रीं वसिष्ठगो-त्रोद्भवायामुष्य प्रपौत्रायामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्रायेत्यादिपरि-

पार्वणादिश्राद्धभोजने प्रायश्चित्तविधिः । २५७

शिष्टादेव तत्र प्रातिलोम्यसिद्धिर्न वसिष्ठवाक्यादिति वाच्यम् ।
उभयोः स्वातन्त्र्येण विधायकत्वादेकार्थस्मृतिद्वयवाक्यवत्तद्वि-
धाने विनिगमकाभावात् । नचैवम्—

पुत्रा यस्य प्रपौत्राय नप्तेऽस्यामुकगोत्रिणे ।

अस्मा अमुकगोत्राय पुत्रा पौत्र्यस्य नपित्रका ।

इत्यादिकारिकाविरोध इति वाच्यम् । आर्षपरिशिष्टविरोधे पौ-
रुषेय्यास्तस्या दुर्बलत्वात् परिशिष्टस्य श्रुतिमूलकत्वेन स्मृतिमू-
लिकायास्ततः प्राबल्याच्च । न च—‘नान्दीमुखे विवाहे वा’ इत्यनेन
नान्दीमुखशब्देन महालयाङ्गं नान्दीमुखमेवोच्यते । तेन तत्रैव
तादृशक्रमविधानमिति वाच्यम् । वसिष्ठस्य तत्परत्वेऽपि तस्य
वृद्धिश्राद्धशब्दवाच्यत्वेन स्मृत्यर्थसारीयस्य तत्परत्वासम्भवात् ।
उक्तरीत्या वाक्यान्तरवशादुपलक्षणतया नवदैवत्ये तादृशक्रम-
विधानेन त्रिदैवत्ये तस्मिन् तादृशक्रमविधानसम्भवाच्च । किञ्च
उभयपरतयाऽस्पष्टस्य सामान्यस्य नान्दीमुखशब्दस्यैकमात्रपर-
तया स्पष्टेन विशेषेण वृद्धिश्राद्धशब्देनोपसंहारात् । अत एव
वासिष्ठस्य तत्परत्वेन स्मृत्यर्थसारीयस्य चाभ्युदयिकपरत्वेन
व्यवस्थेत्यपि न शङ्कनीयम् । नचैतानि वचनानि निर्मूलान्ये-
वेति वाच्यम् । तेषां समूले हेमाद्रि-प्रयोगपारिजात-स्मृत्यर्थसार-
प्रयोगसारा-ऽऽश्वलायनसर्वस्व-कृत्यरत्नाकर-हरनाथ-संस्कार-
चन्द्रिकाप्रभृतीनां निबन्धानां प्रतिभूत्वेनास्मद्भारापनयनात् ।
तदेवं जाग्रन्मूलायां सर्वदेशीयाश्वलायनानामनादिशिष्टाचार-
परम्परायां यदाधुनिकानामसत्पथप्रवर्तनं, तद्धर्ममर्मनिकर्तने-
नात्मकृतित्वख्यापनमेवेत्युपेक्षणीयम् । तस्मात्सिद्धो बह्वृचानां
नान्दीश्राद्धे मात्रादीनां प्रातिलोम्येन तत्क्रम इत्यलमतिप्रपञ्चेन ॥

अथ पार्वणादिश्राद्धभोजने प्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र भरद्वाजः—

भुक्तं चेत्पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् पडाचरेत् ।

उपवासस्त्रिमासादिवत्सरान्तं प्रकीर्तितः ॥
 प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने ।
 असरूपे स्मृते नक्तं व्रतपारणके तथा ॥
 असरूपे गुणशीलादिभिरसमाने ।

तथा—

द्विगुणं क्षत्रियस्यैतन्निगुणं वैश्यभोजने ।
 साक्षाच्चतुर्गुणं होतस्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥ इति ।

एतदापद्विषयमामश्राद्धविषयमकामविषयं वा । एवमुत्तर-
 त्रापि अल्पप्रायाश्चित्तानि योजनीयानि । अधिकप्रायश्चित्तानि
 कामकारे अनापद्विषये वा योज्यानि । आपदि नवश्राद्धादि-
 भोजने विष्णूक्तम्—

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चाऽऽद्यमासिके ।
 त्रैपक्षिके तदूर्ध्वं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके ॥ इति ।

अत्राशक्तस्य हारीतेनोक्तम्—

एकादशाहे त्र्यहं तु भुक्त्वा सञ्चयने तथा ।
 उपोष्य विधिवद्भुत्वा कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ॥ इति ।

अनापद्यपि स एव—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मिश्रके ।
 एकाहस्तु पुराणेषु प्रायाश्चित्तं विधीयते ॥

मिश्रकं=प्रथमसम्बत्सरभवं श्राद्धमिति केचन । पुराणेषु-
 संबत्सरानन्तरभाविश्राद्धेषु । पुराणेष्विति बहुवचनं कपिञ्ज-
 लाधिकरणन्यायेन त्रित्वपरं, तत ऊर्ध्वं न दोष इत्यर्थः । चतुर्थस्य
 शुद्ध्यर्थत्वात् ।

तथाच दिवोदासनिबन्धे—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यावदब्दत्रयं भवेत् ।
 तावदेव न भोक्तव्यं क्षयेऽहनि कदाचन ॥

पार्वणादिश्राद्धभोजने प्रायश्चित्तविधिः । २५९

अत एव दर्शापरपक्षादिश्राद्धे वर्षशयादर्वागपि भोजने प्र-
त्यवायो नास्तीति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

सप्तत्रिंशच्च यो मासान् श्राद्धे भुङ्क्ते तमोहतः ।

स पङ्क्तिदूषितः पापः प्रेताशी च भवेत्तु सः ॥

श्राद्धकाशिकायामपि—

मृतस्याहनि सम्प्राप्ते यावदब्दचतुष्टयम् ।

बहिःश्राद्धं प्रकुर्वीत न कुर्याच्छ्राद्धभोजनम् ॥

प्रथमेऽस्थीनि मज्जा च द्वितीये मांसभक्षणम् ।

तृतीये रुधिरं प्रोक्तं श्राद्धं शुद्धं चतुर्थकम् ॥ इति ।

अपरे तु मिश्रकं प्रथमतो दीयमानमाद्यं श्राद्धमिति । “चा-
न्द्रायणं नवश्राद्धे” इत्येतत्प्रथमनवश्राद्धादिविषयम् । अथवा नव-
श्राद्धे चान्द्रायणं क्षत्रियश्राद्धविषयं वा । द्वितीयनवश्राद्धादिषु
तु षट्त्रिंशन्मतोक्तम्—

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चार्धमासिके ।

त्रैपक्षिके तदर्द्धं स्यात्पादोद्वैमासिके तथा ॥

पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षण्मासे च तथाऽऽब्दिके ।

त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं तदहः स्मृतम् ॥ इति ।

‘त्रैपक्षिके तदर्द्धं स्यात्’ इत्यादि कामकारविषयम् । ‘षण्मासे
च तथाऽऽब्दिके’ इत्येतत्प्रथमाब्दिकविषयम् । ‘प्रत्यब्दं तदहः’
इत्येतद्वितीयाब्दिकविषयम् । एतच्च ब्राह्मणविषयम् । क्षत्रि-
यादिश्राद्धभोजने तु तत्रैव—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।

त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम् ॥

क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् ।

वैश्यस्यार्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियास्तु मनीषिभिः ।

शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥
 सार्द्धचान्द्रायणं मासि त्रिपक्षे त्वैन्दवं स्मृतम् ।
 मासद्वये पराकः स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतम् ॥ इति ।

:-

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
 पक्षत्रयेऽपि कृच्छ्रः स्यात् षण्मासे कृच्छ्र एव तत् ॥
 आब्दिके पादकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ।
 अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छङ्खस्य वचनं यथा ॥ इति ।
 एवंविधान्यन्यान्यपि गुरुलघुप्रायश्चित्तानि कामाकाम-
 जातिशक्तिस्तेनपातितक्लीबाद्यपाङ्क्तेयश्राद्धभोजनसर्पहतादि श्रा-
 द्धभोजनाविषयविशेषापेक्षया योज्यानि ।

तथा भरद्वाजः—

चण्डालादुदकात्सर्पाद् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
 दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणाम् ॥
 पतनानाशकैश्चैव विषोदबन्धादिकैस्तथा ।
 भुक्तवैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं द्विजः ॥

तथा—

अपाङ्क्त्यान्यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि ।
 ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।
 आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
 सङ्कल्पिते तथा भुक्ते त्रिरात्रं च क्षणं भवेत् ॥ इति ।
 कामतो ब्रह्मचारिणो नवश्राद्धादिभोजने बृहद्यमोक्तम्—
 मधु मांसं च योऽश्रीयाच्छ्राद्धं सूतकमेव च ।
 प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ इति ।
 अकामतोऽपि तेनैवोक्तम्—
 मासिकादिषु योऽश्नीयादसमाप्तव्रतो द्विजः ।

पार्वणादिश्राद्धभोजने प्रायश्चित्तविधिः । २६१

त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ।

आमश्राद्धे त्वर्थं सर्वत्र ।

आमश्राद्धे भवेदर्धं प्राजापत्यं तु सर्वदा ॥

इति षट्त्रिंशन्मते स्मरणात् । अनुक्तप्रायश्चित्तामावास्या-
दिश्राद्धभोजनेषु विशेषमाहोशनाः—

दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धयेत्तु तदनन्तरम् ॥

अस्ति क्षत्रियवंशभूषणमणिर्भूमीशचूडामणिः

शत्रूणां शुभमणिः प्रतापनविधौ धर्मारणिः कर्मसु ॥

कीर्तीनां सरणिर्बुधाब्जतराणिः प्रसार्थिपृथ्वीभृतां

संसारार्णवतारणैककराणिः सङ्कल्पचिन्तामणिः ॥१॥

स जयति परमानन्दकीर्त्या यस्यामृतेन पूर्णाशाः ।

त्रिदशाः सुरारिवैरं सुधाकृते नैव तन्वते स्वैरम् ॥२॥

‘धर्माधिकारि’ कुलकैरवचन्द्रकान्त-

श्रीरामपण्डितमुतेन विनायकेन ।

आदेशतोऽस्य विहिता सुमनोऽभिरामा

श्री ‘श्राद्धकल्पलतिका’ नितरां प्रख्याता ॥ ३ ॥

अङ्कुरिता मुनिवाक्यैर्व्याख्यातृणां द्विपत्रितामृतैः ।

पल्लविता कृतिनेयं कल्पलता वाञ्छितं दिशतु ॥४॥

यात्किञ्चिद्दूषणं स्यादिह तदपि बुधैर्भूषणं संविधेयं

दोषोद्धाराय तेषामधिगति पुनर्जन्म धात्रा कृतं यत् ।

किं वा निन्द्यं न शम्भुर्गरलमहिगणात् भस्म शूलं कपालं

घत्ते भूषार्थमन्यैस्तदपि किमु गिरा पृथ्यते न श्रुतीनाम् ॥५॥

सन्तोऽपि संतोषमपास्य दूरं कृतिं मदीयां यदि दूषयेयुः ।

हानिस्तदा स्यात्तिक्रियती ममात्र स त्वं पुरस्तात्परिहास्यते तैः ॥६॥

परमानन्ददानाम्बुनिषेकैरनुवासरम् ॥

‘श्राद्धकल्पलता’ रूढा देयादार्थिकुलेप्सितम् ॥७॥

इति श्री महाराजाधिराज सहागिलान्वयैकभूषणपर-
मानन्दादिष्ट “धर्माधिकारि” रामपण्डितात्मजवि-
नायक कृतायां श्राद्धकल्पलतायां नवश्राद्धनि-

रूपणस्तवकः पञ्चमः समाप्तः ॥

श्रीएकवीरा देवतार्पणमस्तु ।

इति श्राद्धकल्पलता समाप्ता ।

शुभं भूयात् ।

काशी संस्कृत स्तोरिङ्ग ग्रन्थमाला ।

- ८२ छन्दः कौमुदी । [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्द-
संग्रहपुस्तकम् । [छन्दोविभागे ३] ६० ०—६
- ८३ योगदर्शनम् । महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम् । तत्र (१) भोजवृत्तिः, [२] भावा-
गणेशवृत्तिः, [३] नागोजीमद्वृत्तिः, [४] मणिप्रभा, [५] योगचन्द्रिका,
[६] योगसुधाकराख्य टीका षट्समेतम् । सटिप्पण । [योग० विभागे १] ६० १—०
- ८४ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् । म० म० मल्लिनाथकृत
सञ्जीविनीटीका तथा परीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्या सहितः । २ से ६ सर्गः
पूज्यम् ६० १—४—० तथा १ से ६ सर्गः ६० १—८ तथा ६ से १० सर्गः । ६० १—८
- ८५ योगदर्शनम् । पं० श्रीबलदेवमिश्रकृत योगसूत्रप्रदीपिकाख्यव्याख्यया सहितम् ।
सटिप्पण । [योग वि० २] १—०
- ८६ काव्यमीमांसा । राजशेखरविरचिता । साहित्याचार्य पं० श्रीनारायणशास्त्रि
खिल्ले कृत काव्यमीमांसा—चन्द्रिका टीका सहित [१ से ६ अध्याय] प्रथमो-
भागः । [काव्यविभाग १३] ६० ०—८
- ८७ नागानन्दनाटकम् । श्रीहर्षदेवप्रणीतम् । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए०
साहित्याचार्य पण्डित श्री बलदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया भावार्थदीपिकाख्यया
व्याख्यया समलङ्कृत्य बृहत् भूमिका हिन्दीभाषानुवादादिभिः सनाथीकृत्य
सम्पादितम् । [नाटक विभागे १] ६० १—४
- ८८ मेघदूतकाव्यम् । महाकवि श्रीकालीदास विरचितम् । मल्लिनाथकृत सञ्जीविन्या,
चारित्र्यवर्द्धनाचार्य विरचित चारित्र्यवर्द्धिन्या तथा साहित्याचार्य पं० श्री नारायण-
शास्त्री खिल्लेकृत भावप्रबोधिनीव्याख्या टिप्पण्या च सहितम् । [काव्य० ४] ६०—८
- ८९ जागदीशोपनिषद्भरणम् । न्यायाचार्यश्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या
टिप्पणी सहितम् । (न्यायविभागे २) ६० २—८
- ९० काव्यकल्पलतावृत्तिः । श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसहिता ।
(अलङ्कारविभागे ४) ६० १—४
- ९१ वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका । श्रीरामाश्रमप्रणीता । श्रीसदानन्दकृत-सुबोधिण्या,
श्रीलोकेशकरकृत-तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता । पं० श्रीनवकिशोरशास्त्रिणा-
निमित्तया चक्रधराख्य महत्या टिप्पण्या अवयवार्थमालया लिङ्गानुशासनप्रक्रियया
हणादिकोषेण च सहिता । (व्या० वि० ११) पूर्वाद्धम् । ६० २—८ उत्तरार्द्धम् । ६० २—८
- ९२ त्रिपुरारहस्यम् (महात्म्यखण्डम्) साङ्ख्ययोगशास्त्राचार्य श्रीमुकुन्दलाल
शास्त्रिणा संशोधितम् । साहित्याचार्य खिल्ले-इत्युपाख्य पं० श्रीनारायणशास्त्रिणा
निबद्धान्या भूमिकाऽध्यायानुक्रमणिकान्यां च सहितम् । (पुराणेतिहास वि० १) ६० १—०
- ९३ आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । श्रीमद्भरदत्तमिश्र विरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या
संवलितम् । (कर्मकाण्डविभागे ७) ६० ४—०
- ९४ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृताः । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्त-
मिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितः । (न्याय वि० १३) ६० १—४
- ९५ (१) संस्कारदीपकः । म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीय विरचितः ।
गणेशपूजादिग्रन्थान्त-पूर्वाङ्क निरूपणात्मकः प्रथमोभागः । (कर्म० वि० ८) ६० १—०
- ९५ (२) संस्कारदीपकः । " " " " विवाह-
गमोधानादिकेशान्तसंस्कारनिरूपणात्मकः द्वितीयोभागः । ६० ३—०
- ९५ (३) संस्कारदीपकः । " " " " तुलादानादि-मूलशान्त्यादि
निरूपणात्मकः ताम परिशिष्टदीपकः तृतीयोभागः । ६० ३—०

- १६ वर्षकृत्यदीपकः । कालनिर्णयप्रतोद्यापनं सहितः । म० म० पण्डित नित्यानन्द पन्त-
पर्वतीय विरचितः । (कर्म० वि० ९) ६० ३-८
- १७ औतसूत्रम् । श्रीमन्महर्षि-लक्ष्मणायनप्रणीतमभिष्टामान्तम् । (कर्म० वि० १०) ६० २-०
- १८ नलचम्पूः अथवा दमयन्तीकथा । महाकविश्रीप्रियव्रतमहर्षिविरचिता । विषमपद-
प्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता । भावबोधिनी टिप्पणी सहिता । (का० वि० १९) ६० १-४
- १९ श्रीब्रह्मसूत्रम् । श्रीभगवन्निम्बाकं महासुनीन्द्रविरचितं वेदान्तपारिजात सौरभा-
ख्यसूत्रवाक्याथेन श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येन च
सनाथीकृतम् । (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वेदान्त वि० १०) ६० ३-०
- १०० वागवल्लभः । सर्वथाऽपि नवीनोद्भूतः प्रौढः परमोपयोगितया नियतमुपादेयतमब्रह्म-
न्दोनिबन्धः, श्रीमता दैवशास्त्रेणागमसामिकेण कविपुङ्गवेन दुःस्वभञ्जनविदुषा
विरचितः, तत्सुतेन बहुशास्त्रपारगेण कविचक्रवर्तिना महामहोपाध्यायेन देवीप्रसाद-
पण्डितप्रवरेण कृतया वरवर्णिन्या टीकयोपस्कृतः । (छन्दः शास्त्र वि० ४) ६० २-८
- १०१ सिद्धान्तलक्षणम् । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र-
विरचितं गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्याय विभाग ४) ६० १-८
- १०२ वेदभाष्यभूमिकासंग्रहः । (भाषणाचार्यविरचितानां स्ववेदभाष्यभूमिकानां
संग्रहः) । (वेद० वि० ६) ६० २-८
- १०३ भाष्यवीथ्यातुष्टिः । श्रीमत्सायणाचार्यविरचिता । (व्या० वि० १२) ६० ६-
- १०४ बौधायनधर्मसूत्रम् । श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम् । [कर्म० वि० ११] ६० ४-०
- १०५ ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् । सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम् । (प्रथमोभागः)
(वेद वि० ६) ६० ६-०
- १०६ न्यायमञ्जरी । जयन्तभट्टकृता । न्याय-व्याकरणाचार्येण पं० सूर्यनारायणशास्त्रिणा
कृतया टिप्पण्या समेता । द्वितीयोभागः । [न्या० वि० १६] ६० ३-०
- १०७ शारदातिलकम् । श्रीमद्राघवभट्टकृतपदार्थादर्शटीकासहितम् ।
(तन्त्रशा० वि० १) ६० ६-०
- १०८ मन्त्रार्थदीपिका । म० म० श्रीशङ्करविरचिता । (वेद० वि० ७) ६० २-०
- १०९ शब्दशक्तिप्रकाशिका । श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारविनिर्मिता । श्रीकृष्णकान्त-
विद्यावागीशकृतया कृष्णकान्तीटीकया श्रीमद्रामभट्टसिद्धान्तवागीशविरचितया
रामभट्टीटीकया च समलङ्कृता । न्यायाचार्य काव्यतीर्थे पं० दुण्ढिराजशास्त्रि-
कृतया ब्रह्मोपयुक्तया विषमस्थलटिप्पण्या मूलकारिकार्थेन च सहिता ।
(न्या० वि० १६) ६० ४-८
- ११० योगदर्शनम् (पातञ्जलदर्शनम्) भगवत्पतञ्जलिविरचितं, रामानन्दसरस्वतीकृत-
“पातञ्जलसंख्याख्य” टिप्पणीयुक्तया द्वादशदर्शनकारणप्रधानवाचस्पतिमिश्रवि-
रचितया “तत्त्ववैशारद्या” व्याख्यया भूषितेन विश्वनाथभिरुनिर्मित “योगवास्तिक”-
समुद्भासितेन मधुपुरीयकपिलमठस्थस्वामिहरिहरानन्दारण्यकृतभास्वतीवृत्त्या
सहितेन भगवच्छ्रीकृष्णद्वैपायनम्भासदेवोपज्ञ-“संख्यप्रवचन” भाष्येणोद्घोषि-
तम्, प्रदेशविशेषेषु श्रीमन्माध्वसम्प्रदायाचार्य-दार्शनिकसर्वभौम-साहित्य-
वर्द्धनाचार्य-तर्करत्न-न्यायरत्न-गोपालकृष्णदत्तद्वयद्वारा विहितया टिप्पण्या
“पातञ्जलप्रमाण” नामिकया भूमिकया च संवलितम्, (योग वि० ३) ६० ४-०

August & September.

1934.

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO'S. 440 & 441.

श्राद्धकल्पलता

श्रीनन्दपण्डितकृता ।

काशीस्थ-धर्माधिकारिपाठशालाध्यक्षेण

पण्डित श्रीलक्ष्मीधरपन्तधर्माधिकारिणा

संशोधिता ।

SRĀDDHA KALPALATĀ

BY

S'RĪ NANDA PANDITA

Edited by

PANDITA SRI LAKS MIDHARA PANTA

DHARMĀDHĪKARĪ

FASCICULUS II III. २-३.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE
Benares City.

1935

Registered according to Act XXV. of 1867. (All Rights Reserved.)

❖ श्रीः ❖

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाऽङ्कितमव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकाः ४४०. ४४१.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

श्रीगुरुः शरणम्
श्रीनन्दपण्डितकृता
श्राद्धकल्पलता

श्रीएकवीर्यायै नमः ॥

समालम्बे लम्बोदरचरणपङ्केरुहयुगं
यदालम्ब्य स्वैरं बिजहति च विघ्नान्धतमसम् ।
स्मरन्तः सन्तो यन्निरुपधिपरानन्दलहरी-
समाक्रान्तस्वान्ता हरिहरविरिञ्चिप्रभृतयः ॥ १ ॥
अपूर्वं तद्वन्दे किमपि रमणीयाकृतिमहो
महिम्नां सर्वस्वं तरणितनयातीरनिलयम् ।
प्रकेलिप्रोत्तुङ्गस्तनभरविनम्राभिरभितः
परीतं गोपीभिस्स्तुतमनिशमिन्द्रादिभिरपि ॥ २ ॥
रणयसकलकोपावेशगुप्तप्रसादां
सविनयमनुनीय प्रीतिपूर्वं पुरारौ ।
वदति कलहबीजं किञ्चिदुन्निद्रपद्म-
प्रतिमवदनहासः पातु गौरीविलासः ॥ ३ ॥
अस्ति प्रशस्तैर्विभवैस्समस्तैः
समस्तभूमण्डलमण्डनं यत् ।
आधारणं नामपुरं पुरारे-
र्मुदे मुरारेरपि यद्विबोऽपि ॥ ४ ॥
रमजनि जनतायाः प्राणसाधारणोऽस्मिन्
सहागिष्ठ इति नाम्ना कोऽपि वंशः प्रसिद्धः ।

यमधिजनिमिवैकां देवदेवोऽपि विष्णु-

र्विबुधकुलसमेतोऽद्यापि वाञ्छत्यवाप्तुम् ॥ ५ ॥

अखण्डभूमण्डलमण्डनेऽस्मिन्

प्रतापसन्तापितसप्तसप्तिः ।

दयामयान्तःकरणो बभूव

स सिंहमल्लः प्रथितः पृथिव्याम् ॥ ६ ॥

प्रतापपरितापितप्रबलभूमिपालावली-

शिरोमणिमरीचिभिः प्रविलसत्पदाम्भोरुहः ।

समस्तसुरसुन्दरीसततगीतकीर्तिस्ततो

वसावनमहीपतिः समजनि क्षमामण्डले ॥ ७ ॥

यत्तेजःपुञ्जतप्ता दिनकररुचयः शेरते शर्वरीषु

प्रायः पाथोधिमध्ये रजनिकरकलालाञ्छनं बिभ्रतीमाः ।

कीर्त्या यस्याऽभिभूतास्त्रिजगति गतया भूतलं भासयन्त्या-

ऽभूत्तस्मादस्तशत्रुः सहगिलतिलको रूपचन्द्रः क्षितीन्द्रः ॥ ८ ॥

निजकुलजनताचकोरचन्द्रो बुधजनकैरवहृत्प्रबोधचन्द्रः ।

कविकुलकवितासुधाब्धिचन्द्रो जगति बभूव नृपस्तु रूपचन्द्रः ॥ ९ ॥

जातः क्षत्रियवंशकैरवसमुद्बोधे सुधांशुस्ततो

दाने देवतरोरपि प्रतिदिनं सम्पादिता न्यूनता ।

शौर्ये पाण्डवकर्णमुख्यमहसामासादिता हीनता

येनाऽसाविह धैर्यधामपरमानन्दो महेन्द्रः क्षितौ ॥ १० ॥

लक्ष्मीर्यत्करुणाकटाक्षनिबहे पाणौ सुपर्वदुमो

वक्त्रे शीतकरः स्मिते नवसुधा क्रोधे च हालाहलम् ।

दृष्टान्तः प्रथमश्च विक्रमनिधिर्गाम्भीर्यमर्यादयो-

स्तद्विद्यः करुणामयेन विहितः पूर्णो हि रत्नाकरः ॥ ११ ॥

श्रीरामपण्डितसुतः पण्डितः श्रीविनायकः ।

आदिष्टस्तेन तनुते श्राद्धकल्पलतामिमाम् ॥ १२ ॥

गोविन्दपण्डितकृतमवलम्ब्याऽतियत्नतः ।

श्राद्धकल्पलतामेतां कुर्वे तां श्राद्धदीपिकाम् ॥ १३ ॥

श्राद्धकल्पलता सेयं परमानन्दकारिता ।

विदुषामर्थसन्देहे विदधातु चमात्क्रियाम् ॥ १४ ॥

नो मूलस्मृतयो न वाऽन्यकृतयः सन्तन्यमाने मया

ग्रन्थेऽस्मिन्नवाधीरिताः किमपि वा वाक्यश्च पौराणिकम् ।

तस्मादत्र बुधाः सुधांशुधवले नापाततो दूषणं

देयं, बुद्धिवलाद्विचार्य सकलं तत्त्वं, ततस्तुष्यताम् ॥ १५ ॥

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाणामुपायान्तरसाध्यत्वेऽप्यलमप्राय-
कलिकलुषकलङ्कपङ्कमग्रदेहैः पुरुषैरनायासेन तेषां साधयितुमश-
क्यत्वादवश्यकर्तव्यश्राद्धमात्रस्यैव तत्साधनत्वेन तन्निर्णीयते ।

तत्राऽऽदौ श्राद्धलक्षणम्—

“पितृदेशेन श्रद्धया त्यक्तस्य द्रव्यस्य ब्राह्मणैर्यत्स्वीकरण
तच्छ्राद्धम्” ।

अत एव ब्रह्माण्डपुराणेऽपि —

पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम् ॥ इति ।

अत्र च दानस्य स्वसत्तांनेष्टात्तत्पूर्वकपरसत्तापादनरूपत्वेन
ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तो व्यापारो गृह्यते ।

अथ श्राद्धप्रशंसा चन्द्रिकायां कूर्मपुराणे—

श्राद्धात्परतरन्नास्ति श्रेयस्करमुदाहृतम् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धङ्कुर्याद्विचक्षणः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि फलमुखेनाऽह—

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥ [१-२७०]

अथ ये नास्तिका मृतानां पित्रादीनां प्रातिस्विकशुभाऽशु-
भकर्मवशेन स्वर्गनरकादिषु तत्तद्योनिषु वा गतानां श्राद्धकरण-

मनर्थकमाहुः, तन्निराकरणं तावत् क्रियते । किं विध्यभावाद्वा श्राद्धकरणमनर्थकमुत फलाभावादुत पित्रादीनां तृप्त्यसिद्धेः ?

न तावदाद्यः,

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धङ्कुर्याद्विचक्षणः ।

इत्यादिविधिदर्शनात् । न द्वितीयः,

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

इत्यादिफलश्रवणात् । न तृतीयः,

नह्यत्र देवदत्तादय एव श्राद्धकर्माणि सम्प्रदानभूताः पित्रादि-
शब्दैरुच्यन्ते, किन्त्वधिष्ठातृवस्त्रादिदेवता सहिता एव । यथा देव-
दत्तादिशब्दैर्न शरीरमात्रं, नाप्यात्ममात्रं, किन्तु शरीरविशिष्टाः प्रा-
णिन एषोच्यन्ते । एवमधिष्ठातृदेवतासहिता एव देवदत्तादयः पि-
त्रादिशब्दैरुच्यन्ते । अतश्चाऽधिष्ठातृदेवता वस्त्रादयः पुत्रादिभि-
र्दत्तेनाऽन्नपानादिना तृप्ताः सन्तस्तानपि देवदत्तादींस्तर्पयन्ति,
कर्तृश्च पुत्रादिफलेन योजयन्ति । यथा माता गर्भपोषणायाऽन्य-
दत्तेन दोहदान्नपानादिना स्वयमुपभुक्तेन तृप्ता सती स्वजठरगत-
मपत्यं तर्पयति, दोहदान्नप्रदायिनश्च प्रत्युपकारफलेन संयोजयति
तद्वद्वसुद्रादित्याः पितरः पितृपितामहप्रपितामहशब्दवाच्या न
केवलं देवदत्तादय एव । तदेते श्राद्धदेवताः श्राद्धकर्माणि सम्प्र-
दानभूताः श्राद्धेन तर्पिताः सन्तो मनुष्याणां पितृंस्तर्पयन्तीति ।
तदेतत्सर्वं मार्कण्डेयपुराणे स्पष्टीकृतम् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥

लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात् ।

प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानश्च सप्तमः ॥

तथाऽन्ये पूर्वजाः स्वर्गे ये चाऽन्ये नरकौकसः ।

ये च तिर्यक्त्वमापन्ना ये च भूतादिसंस्थिताः ॥

पितॄणां श्राद्धीयान्नादिप्राप्तिः ।

तान्सर्वान्यजमानो वै श्राद्धं कुर्वन्त्यथाविधि ।
समाप्य यजते वत्स येन येन शृणुष्व तत् ॥
अन्नप्रकिरणं यच्च मनुष्यैः क्रियते भुवि ।
तेन तृप्तिमुपायान्ति ये पिशाचत्वमागताः ॥
यदम्बुस्नानवस्त्रोत्थं भूमौ पतति पुत्रक ।
तेन ये तरुतां प्राप्तास्तेषां तृप्तिः प्रजायते ॥
यास्तु गन्धाम्बुकणिकाः पतन्ति धरणीतले ।
ताभिराप्यायनं तेषां ये देवत्वं कुले गताः ॥
उद्धृतेषु तु पिण्डेषु याश्चान्नकणिका भुवि ।
ताभिराप्यायनं तेषां ये तिर्यक्त्वं कुले गताः ॥
येचाऽदन्ताः कुले बालाः क्रियाऽयोग्याः ह्यसंस्कृताः ।
विपन्नास्ते तु विकिरसंमार्जनतिलाशिनः ॥
भुक्ता चाचमनं यच्च जलं यच्चाङ्घ्रिसेचने ।
ब्राह्मणानां तथैवाऽन्ये तेन तृप्तिं प्रयान्ति वै ॥
तेनाऽनेककुले तत्र तत्तद्योन्यन्तरं गताः ।
प्रयान्त्याप्यायनं वत्स सम्यक्श्राद्धक्रियावताम् ॥
यथा गोषु प्रनष्टां गां वत्सो विन्दति मातरम् ।
नामगोत्रस्वधामन्त्राः पितॄणाम्प्रापकास्तथा ॥
नामगोत्रं पितॄणान्तु प्रापकं हव्यकव्ययोः ।
नाममन्त्रास्तथा देशा भवान्तरगतानपि ॥
प्राणिनः प्रीणयन्त्येते तदाहारत्वमागतान् ।
देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुयोगतः ॥
तस्याऽन्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति ।
मर्त्यत्वे भोष्यरूपेण पशुत्वे च तृणम्भवेत् ॥
श्राद्धाक्षं वायुरूपेण नागत्वेऽप्युपतिष्ठति ।
पानं भवति यक्षत्वे गृध्रत्वे च तथाऽऽमिषम् ॥

श्राद्धकल्पलतायां—

दनुजत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरादकम् ।

मानुषत्वेऽन्नपानादि नानाभोगकरं तथा ॥

अकरणे दोषोऽप्यादित्यपुराणे—

न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि वर्तते ।

श्राद्धन्न कुरुते यस्तु तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥

कूर्मपुराणेऽपि—

अमावास्यादिने प्राप्ते गृहद्वारं समाश्रिताः ।

वायुभूताः प्रपश्यन्ति श्राद्धं वै पितरो नृणाम् ॥

यावदस्तमयम्भानोः क्षुत्पिपासासमाकुलाः ।

ततश्चाऽस्तङ्गते भानौ निराशा दुःखसंयुताः ॥

निःश्वस्य सुचिरं यान्ति गर्हयन्तः स्ववंशजम् ।

जलेनाऽपि च न श्राद्धं शाकेनाऽपि करोति यः ॥

अमायां पितरस्तस्य शापं दत्वा प्रयान्ति च ।

मार्कण्डेयेऽपि—

न तत्र वीरा जायन्ते नाऽऽरोग्यं न शतायुषः ।

नच श्रेयोऽधिगच्छन्ति यत्र श्राद्धं विवर्जितम् ॥

अथ श्राद्धभेदाः । तत्र विश्वामित्रः—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।

पार्वणश्चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां युद्धार्थमष्टमम् ॥

कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।

यात्रास्वेकादशमप्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम् ॥ इति ।

एतल्लक्षणानि भविष्यपुराणे—

अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् ।

वैश्वदेवविहीनं तदशक्ताबुदकेन तु ॥

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदैवं कर्तव्यमयुग्मान् भोजयेद्विजान् ॥

कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।
 पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ॥
 वृद्धौ यत्क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते ।
 सर्वम्प्रदक्षिणङ्कार्यं पूर्वाण्डे तूपवीतिना ॥
 गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।
 अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥
 ये समाना इतिद्राभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।
 नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥
 अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमिति स्मृतम् ।
 क्रियते वा पर्वणि यत्तत्पार्वणमिति स्थितिः ॥
 गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठिश्राद्धं तदुच्यते ।
 बहूनां विदुषां संपत्मुखार्थं पितृवृत्तये ॥
 क्रियत शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानास्तु मांजनम् ।
 शुद्ध्यर्थमिति तत्प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः ॥
 निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
 ज्ञेयम्पुंसवने चव श्राद्धङ्कमाङ्गमेव च ॥
 देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते ।
 हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यन्नतः ॥
 गच्छन्देशान्तरं यच्च श्राद्धङ्कुर्यात्तु सर्पिषा ।
 यानार्थमिति तत्प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥
 शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचय एव च ।
 पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचायिकमुच्यते ॥

वृद्धिः पुत्रजन्मविवाहादिः । नित्येनावश्यकेनैकोद्दिष्टेन पार्वणेन
 च तुल्यं शेषमङ्गजातं स्यात् , सपिण्डीकरणस्योभयात्मकत्वात् ।
 पार्वणांशे पार्वणेनैकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टेन सममित्यर्थः । “एकोद्दिष्टं
 स्त्रिया अपि” इत्येकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणमेवोक्तम् । प्रसङ्गात्

स्त्रीसम्बन्धेनाऽपि उभयात्मकस्यैकदेशेन निर्देशः । “क्रियते वा पर्व-
णि” इति पर्वशब्दः संक्रान्त्यादिपरः, अमावास्यायाः पूर्वमुक्तत्वात् ।

वृद्धवसिष्ठः—

प्रतिपर्व भवेद्यस्मात्प्रोच्यते पार्वणन्तु तत् ।

तच्च त्रिपुरुषोद्देशेन स्यात् ।

अथ श्राद्धाऽधिकारिणः । शङ्खः—

पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे तु सोदरः ॥

गौतमः—

“पुत्राऽभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तदभावे
ऋत्विगाचार्यौ” ।

अत्र शङ्खवचनाऽनुरोधेन पुत्राऽभावे पत्नी तदभावे सपिण्डाः,
इति क्रमः ।

पुत्राश्च द्वादशविधा औरसादयः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गृहजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।

दद्यान्माता पिता यं वा स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः ॥

दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः ।

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ॥

पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः । (२-१२८-१३२)

एते पुत्रप्रतिनिधयो युगान्तरे ग्राह्याः । कर्त्तव्यं तु दत्तौरसावेव ।

आद्धाधकारणः ।

दत्तौरेसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

इतिकलिवर्ज्यप्रकरणे चन्द्रिकायां निषिद्धत्वात् ।

स्मृतिसङ्ग्रहेऽप्युक्तम्—

पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकापुत्र एव च ।

पत्नी भ्राता च तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा ॥

भगिनी भागिन्यश्च सपिण्डः सोदकस्तथा ।

असन्निधाने पूर्वेषामुत्तरे पिण्डदाः स्मृताः ॥ इति ।

विष्णुपुराणे—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च तदूर्ध्वं भ्रातृसंततिः ।

सपिण्डसन्ततिर्वाऽपि क्रियाभाक् नृप जायते ॥

तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।

मातृपक्षसपिण्डेन सम्बद्धो यो जनेन वा ॥

कुलद्वयेऽपि चोच्छन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप ।

तत्सङ्घातगतैर्वाऽपि कार्या प्रेतस्य संस्क्रिया ॥

शङ्खः—

भार्यापिण्डं पतिर्दद्याद्भर्त्रे भार्या तथैव च ।

श्वश्रादेश्च स्नुषा चैव तदभावे तु सोदरः ॥

एतदपि पुत्राद्यभावविषयम् ।

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

इतिवचनात् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

सख्युरुत्सन्नबन्धोश्च सखाऽपि, श्वशुरस्य च ।

जामाता स्नेहतः कुर्यादखिलम्पैतृमेधिकम् ॥ इति ।

सर्वाऽभावे तु नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्त्यतः ।

तज्जातीयेन वै (१)सम्यग्दाहाद्यास्सकलाः क्रियाः ।

सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्यतः ॥ इति ।

(१) 'सैषम्यात्' ख. 'वै साम्या' क. ।

स्कन्दपुराणेऽपि—

सर्वाऽभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

पित्रोरनुपनीतोऽपि विदध्यादौरसः सुतः ।

और्ध्वदेहिकमन्ये तु संस्कृताः श्राद्धकारिणः ॥

औरसोऽनुपनीतोऽपि पित्रोर्मातापित्रोरौर्ध्वदेहिकङ्कुर्यात् ।

तदाह मनुः—

न ह्यस्मिन्पुण्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् । (१-१७१)

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनाहते ॥ इति । (२-१७२)

स्वधानिनयने प्रेतकर्म ।

सुमन्तुरपि—

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म यावन्मौञ्जी न बध्यते ।

मन्त्राननुपनीतोऽपि पठेदेवैक औरसः ॥ इति ।

अन्ये तु (१) क्षेत्रजादिपुत्रभ्रातृतत्पुत्राश्च संस्कृता उपनीताः श्राद्धकारिणः स्युः, औरसग्रहणसामर्थ्यात् । किं पुत्रो जन्मनः प्रभृत्यधिकारी ? इत्यत आह स एव—

चौलादाद्याब्दिकादवाङ् न कुर्यात्पैतृमेधिकम् ।

प्रथमवार्षिकचूडाकरणात्पूर्वं पैतृमेधिकन्न कुर्यात् ॥

तदाह सुमन्तुः—

पुत्रश्चोत्पत्तिमात्रेण संस्कुर्याद्विणमोचनात् ।

पितरन्नाब्दिकाच्चौलात्पैतृमेधेन कर्मणा ॥

नन्वसौ मन्त्रेण कुर्यान्नाऽमन्त्रकमित्याह स एव—

तृतीयवत्सरादूर्ध्वं मन्त्रवत्तत्समाचरेत् ।

अनुपनीतस्तृतीयवत्सरादूर्ध्वं तत्पैतृमेधिकङ्कर्म मन्त्रबन्मन्त्र-युक्तमाचरेत् । तृतीयवत्सरादित्येतच्चौलोपलक्षकम् ।

तदाह सुमन्तुः—

अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत्पैतृमेधिकम् ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः ॥

(१) 'क्षेत्रजाद्याः' क. ख. ग.

“नह्यस्मिन्पुज्यते” इति यन्मनुवचनम्, ‘नाऽभिव्याहारयेद्’
इति यत्सुमन्तुवचनं, तद्वयं तृतीयवर्षकृतचूडाविषयम् ।

यत्तु—

कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेकोऽपि यः सुतः ।

पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयान्मन्त्रपूर्वकम् ॥ इति,

तदपि तृतीयवर्षकृतचूडाविषयम् । यत्तु—

कृतचूडोऽनुपेतस्तु पित्रोः श्राद्धं समाचरेत् ।

उदाहरेत्स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसौ ॥

इति स्मृतिसंग्रहकारवचनम्, तत्(१) प्रथमवर्षकृतचूडाविषयम् ।
नन्वनुपनीतः कृत्स्नं मन्त्रवत्कुर्याद् उतैकदेशमित्यत आह—

असंस्कृतश्च पत्नी च यथाविध्येव मन्त्रवत् ।

अनुपनीतः पत्नी च-यद्यत्कर्म मन्त्रवत्कुर्यादिति विहितं, त
त्तदेव मन्त्रवत्कुर्यात् ।

तदाह कात्यायनः—

असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समन्त्रकम् ।

कर्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि ॥ इति ।

मनुः—

पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयान्मन्त्रपूर्वकम् ।

स्कन्दपुराणे—

यज्ञेषु मन्त्रवत्कर्म पत्नी कुर्याद्यथाविधि ।

तदौर्ध्वदेहि के सा हि मन्त्रार्हा धर्मसंस्कृता ॥ इति ।

यत्तु—

सर्वाऽभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

तदधर्म्यासुरादिविवाहोदास्त्रीविषयम् ।

तथाच शातातपः—

धर्म्यैर्विवाहैरूढा या सा पत्नी परिकीर्तिता ।

सहाऽधिकारिणी ह्येषा यज्ञादौ धर्मकर्मणि ॥

क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।
 न सा दैवे च पित्र्ये स्यादहमीं तां मुनयो विदुः ॥
 ननु ब्रह्मचारी कथमौर्ध्वदेहिकमाचरेद् व्रतभङ्गादित्यत आह-
 मातापित्रोरुपाध्यायाऽऽचार्ययोरौर्ध्वदेहिकम् ।
 कुर्वन्मातामहस्याऽपि व्रती न भ्रश्यते व्रतात् ॥

मन्त्रात्मकस्य ब्राह्मणस्य वा वेदैकदेशस्य वेदाङ्गानां वा अध्या-
 पयिता उपाध्यायः । उपनयनमात्रं कृत्वा साङ्गवेदाऽध्यापयिता
 आचार्यः । मात्रादीनामौर्ध्वदेहिकं कुर्वन् व्रती ब्रह्मचारी व्रताद्
 उपनयननिमित्तभैक्षाचरणादिव्रतान्न भ्रश्यते भ्रष्टो न भवति ।

तदाह याज्ञवल्क्यः--

आचार्यपित्रोपाध्यायान्निर्हृत्याऽपि व्रती व्रती । (३-१५) इति ।
 भविष्यपुराणे--

व्रतस्थोऽपि यथा पुत्रः पितुः कुर्यात् क्रियां नृप ।

तथा मातामहस्याऽपि दौहित्रः कर्तुमर्हति ॥

अत्र दौहित्रशब्देन पुत्रीकृतो विवक्षितः ।

यत्तु कात्यायनवचनम्--

अपुत्रायाः पतिर्दद्यात्सपुत्रायां न कुत्रचित् ।

न पुत्रस्य पिता दद्यान्नाऽनुजस्य तथाऽग्रजः ॥

यच्च बौधायनवचनम्--

पित्रा श्राद्धन्न कर्तव्यं पुत्राणां वै कथञ्चन ।

भ्रात्रा चैव न कर्तव्यं भ्रातृणाञ्च कनीयसाम् ॥ इति,

तदधिकारिपुत्रादिसद्भावविषयं स्नेहविहीनविषयं वा ।

बौधायनः--

यदि स्नेहेन कुर्वति सपिण्डीकरणं विना ।

गयायान्तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत् ॥

असत्यधिकारिणि पित्रादिभिरपि कर्तव्यम् ।

तदुक्तं सङ्ग्रहे--

उच्छन्नवाग्धवं प्रेतं पिता भ्राताऽथवाऽग्रजः ।

जननी वाऽपि संस्क्रुर्यान्महदेनोऽन्यथा भवेत् ॥

बीजिक्षेत्रिणोर्विषये मरीचिः--

स्वगोत्रे वाऽन्यगोत्रे वा यो भवेद्विधवासुतः ।

पिण्डश्राद्धविधानञ्च क्षेत्रिणः प्राग्विनिर्वपेत् ॥

बीजिने तु ततः पश्चात् , क्षेत्री जीवति चेत् क्वचित् ।

बीजिने दक्षुरादौ च मृते पश्चात्प्रदीयते ॥

पुत्रिकापुत्रश्राद्धे विशेषमाह मनुः--

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयमपि (१)तत्पितुः ॥ (९-१४०)

तस्य मातामहस्य पितुः (?) प्रपितामहस्येत्यर्थः । मातामह एव हि पुत्रिकापुत्रस्य पिता ।

अभ्रातृकां प्रयच्छामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥

इति स्मृतेः ।

उचनाः--

मातामहं तु मात्रादि पैतृकं पितृपूर्वकम् ।

मातृतः पितृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मतः ।

विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः--

यस्मादुभयसम्बन्धी पुत्रिकायास्सुतो ह्यसौ ।

एतदुत्पादकस्य पितुः पुत्रान्तराऽभावे ज्ञेयम् । पुत्रवति तु जनके मातामहस्यैवांशहरस्तर्पणश्राद्धादिप्रदो न पितुरेवति । यः पुनर्धनहारी दौहित्रस्तेन अवश्यं नवश्राद्धाद्यपि कर्तव्यम् ।

मातामहं नवश्राद्धमवश्यं धनहारिणा ।

दौहित्रेणाऽर्थनिकृत्यै कर्तव्यं विधिवत्सदा ॥

(१) 'तृतीयं तत्पितुः पितुः' मनुपुस्तके ।

आदेहपतनात्कुर्यात्तस्य पिण्डोदकक्रियाम् ।

पतितस्य दाहौर्ध्वदेहिकश्राद्धादौ विशेषो वसिष्ठेनोक्तः—

पतितानां न दाहः स्यान्नान्तेष्टिर्नाऽस्थिसंचयः ।

नचाश्रुपातः पिण्डश्च कार्यं श्राद्धादिकं कचित् ॥

एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः ।

तप्तच्छुद्धयेनैव तस्य शुद्धिर्नचाऽन्यथा ॥

पतिते पितरि पितामहश्राद्धं कार्यमित्युक्तं षट्त्रिंशन्मते—

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यान्तु वै सुतः ॥ इति ।

पतिते पितरि जीवति मृते चैतत्समानमेव हेमाद्रौ—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥ इति ।

अत्राऽपरो विशेषो दिवोदासप्रकाशे देवलेनोक्तः—

माता म्लेच्छत्वमापन्ना पिता वाऽपि कदाचन ।

न श्राद्धं सूतकन्नैव इत्येवं देवलोऽब्रवीत् ॥

पितरं विष्णुमुच्चार्य तदूर्ध्वंश्च पितामहम् ।

तृतीयञ्च ततो ब्रूयात्पिण्डान् दद्यात्पृथक् पृथक् ॥

त्रयाणां मध्ये एकोऽपि चेन्म्लेच्छत्वमापन्नस्तदा तस्य स्थाने
विष्णोरुच्चारः । एवं मात्रादीनामप्युहनीयमिति ।

अथ जीवत्पितृकश्राद्धाऽधिकारनिर्णयः । तत्र कात्यायनः—

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमातिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥

अत्राऽपवादो मैत्रायणीयपरिशिष्टे—

उद्गाहे पुत्रजनने पिश्येष्ट्यां सौमिके मखे ।

तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः ।

एते षट्काला इत्यर्थः । केचिदुद्गाहोऽत्र द्वितीयादिः, प्रथमो-
द्गाहे पितुरेवाऽधिरः । तदुक्तम्—

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥

इत्याहुः; तन्न, प्रथमोद्वाहेऽपि पितुर्जीवत्पितृकत्वेन पुत्रोद्वाहप्रयुक्तश्राद्धानधिकारप्रसङ्गात् । तस्मादुद्वाहप्रयुक्तं नान्दीश्राद्धं यस्य यदा प्राप्तं तेन तदा कर्तव्यमित्यविशेषणं विधीयते, सङ्कोचकाभावात् । तच्च प्रथमे पितुरेव प्राप्तमिति तस्याऽपि जीवत्पितृकत्वे भवति । द्वितीयादौ तु पुत्रस्यैवेति तस्याऽपि जीवत्पितृकत्वे भवत्येव तदिति यथास्थितमेव साधीय इति । परिशिष्टचन्द्रिकायान्तु प्रथमविवाहस्य संस्कारत्वाद् द्वितीयविवाहे न श्राद्धम् । अत एव ब्रह्मपुराणे—

सर्वे विद्याव्रतस्नाता विवाह्या ब्राह्मणादयः ।

इत्यभिधाय—

नान्दीमुखेभ्यः श्राद्धन्तु पितृभ्यः कार्यमुद्धये ।

ततो विवाहः कर्तव्यः शुद्धः शुद्धसुतप्रदः ॥

इति स्नातकस्यैव विवाहाङ्गश्राद्धकर्तव्यतोपदेशादित्युक्तम् । पित्र्येष्ट्यां चातुर्मास्येषु तथा पिण्डपितृयज्ञे च । सौमिके मन्त्रे सोमादौ पुरोडाशात् पिण्डदाने च ।

मनुः—

अग्रयमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।

विप्रवद्वापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् ॥ (३-२२०)

पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेच्चाऽपि पितामहः

पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्त्तयेत्पितामहम् ॥ (३-२२१)

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः । (३-२२२)

पूर्वेषां पितामहादीनाम् । पितुः स नाम सङ्कीर्त्य अस्मत्पितुः पितामह इति स्वप्रपितामहनाम पिण्डदानादिषु गृह्णीयादित्यर्थः ।

भविष्यपुराणे—

जीवमाने न देयं स्याद्यस्माद्भरतसत्तम ।

तस्माज्जीवत्पिता कुर्याद् द्वाभ्यामेव न संशयः ॥

विष्णुः—

“पितरि जीवति यच्छ्राद्धं कुर्याद्येषां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात् ।
पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः । पितरि पितामहे
प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात् । यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पित्रे
पिण्डं निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पिताम-
हश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय द-
द्यात् । यस्य पितामहः प्रेतः स्यात्स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपिता-
महात्परं द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स
पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात्” इति ।

जीवत्पितृकेन आश्विनशुक्लप्रतिपदि मातामहश्राद्धमवश्य-
कृत्तव्यम् ।

तदाह श्राद्धप्रदीपे गौतमः—

जातमात्रस्तु दौहित्रो विद्यमानेऽपि मातुले ।

कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सिते ॥ इति ।

श्राद्धकमलेऽपि—

गर्भच्युतोऽपि दौहित्रः कुर्यात्पितरि जीवति ।

श्राद्धं मातामहानाञ्च पक्षान्तादपरेऽहनि ॥

मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।

तेषां वै पितृवत्श्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनवः ॥

इयं शुक्ला प्रतिपत् सङ्गव्यापिनी ग्राह्येति निर्णयदीपे उक्तम्—

प्रतिपद्याश्विने शुक्ले दौहित्रस्त्वेकपार्वणम् ।

श्राद्धं मातामहं कुर्यात् सपिता सङ्गवे सति ॥ इति ।

जातमात्रोऽपि दौहित्रो जीवत्यपि च मातुले ।

प्रातःसङ्गवयोर्मध्ये यदा तु प्रतिपद् भवेत् ॥ इति वचनात् ।

अत्र सपितेतिवचनाज्जीवत्पितृक एवाधिकारी । अत एव

पिण्डरहितं कुर्यात् । “मुण्डनं पिण्डदानं च” इति दक्षवचनात् ,
अन्वष्टव्यविशेषवचनाच्च ।

जीवत्पितृकस्याऽऽभ्युदयिके कर्मणि निर्णयविशेष उच्यते ।

सायणीये—

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥

चन्द्रिकायां कात्यायनस्तु—

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याऽभावे तु तत्क्रमात् ॥

अस्यार्थः । सुतसंस्कारकर्मसु जातकर्मादिषु तेषां सुतानां
आ उद्वाहनात् विवाहपर्यन्तं पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान्दद्यात् वृद्धि-
श्राद्धं कुर्यात् । तस्याऽभावे तु तेषां कर्तृणां जातकर्मादिसंस्कारकर्मसु—

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

इत्यादिवचनात् यो गम्यमानः क्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रात्रादिः
स्वपितृभ्यो दद्यादिति । समावर्तनस्याऽपि विवाहप्राचीनसुतसंस्का-
रत्वात् समावर्तनेऽपि पितैव स्वपितृभ्यो दद्यात् । अजीवत्पितृकस्तु
पूर्वसंस्कृतभ्रात्रसम्भवे स्वयमेव स्वपितृभ्यो दद्यात् । उपनयनेन
कर्माधिकारस्य जातत्वात् । विवाहेऽप्येवमेव द्रष्टव्यमिति । त-
स्याऽभावे तु तत्क्रमादित्यंशस्य हेमाद्रिकृता व्याख्या लिख्यते ।
पित्रभावे अन्यो यः कश्चित् संस्कारं कुर्यात् स तत्क्रमात् तं
पितरमारभ्य यः संस्कार्यस्य पितृणां क्रमः तेन क्रमेण (१) दद्या-
न्नतु स्वकीयेभ्यः पितृभ्य इत्यर्थः स्थापितो निगमवाक्येन । तस्मा
त्पितृव्याऽऽचार्यमातृलादयः संस्कार्यस्योपनेयादेरेव पितृभ्यः श्राद्धं
दद्युर्न स्वपितृभ्यः इति अत्रपारमार्थिकः पक्षो विधीयते इति ।

(१) क्रमेण क्रमेण इति ‘क’ पुस्तके पाठः

वृद्धिश्राद्धाकरणे प्रत्यवायो वृद्धशातातपेनोक्तः—

वृद्धौ न तर्पिता ये वै तर्पिता गृहमेधिभिः ।

तदानमफलं सर्वमासुरो विधिरेव सः ॥ इति ॥

अथ श्राद्धकालाः । तत्र याज्ञवल्क्यः—

अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिं विषुवत्सूर्यसंक्रमः ॥ [१-२१७]

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ [१-२१८]

ब्रह्मपुराणेऽपि—

आषाढ्यामथ कार्तिक्यां माघ्यां मन्वन्तरादिषु ।

युगादिषु च दुःस्वप्ने जन्मर्क्षे ग्रहपीडिते ॥

प्रौष्ठपदासिते पक्षे श्राद्धं कुर्वीत यत्नतः ।

मार्गशीर्षे च पौषे च माघे प्रौष्ठे च फाल्गुने ॥

कृष्णपक्षेषु पूर्वैश्चुरन्वष्टक्यन्तथाऽष्टमी । इति ।

तिस्रोऽष्टकास्तासु श्राद्धं कुर्वीत पार्वणम् । मार्गशीर्षे मासि
तथा पौषे माघे फाल्गुने प्रौष्ठे भाद्रपदे च कृष्णपक्षेषु पूर्वैश्चुरष्टम्या-
न्वष्टक्यञ्चेति तिस्रोऽष्टकास्तासु श्राद्धं कुर्वीत । पूर्वैश्चुः सप्तमी,
अन्वष्टक्यं च नवमी ।

तदाह शौनकः—

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामिपरपक्षाणामष्टम्योऽष्टकाः । वृद्धिः
पुत्रजन्मादिः । कृष्णपक्षो भाद्रपदाऽपरपक्षः । अयनं दक्षिणोत्तरम् ।
द्रव्यब्राह्मणयोः श्राद्धार्हयोः सम्पत्तिः प्राप्तिः । विषुवन्मेषतुला-
संक्राती । सूर्यसंक्रमः आदित्यस्य राशितो राश्यन्तरगमनम् ।
अयनविषुवतोः संक्रान्तित्वेनैवोपादाने सिद्धेऽपि पृथगुपादानं
फलातिशयप्रतिपादनाऽर्थम् ।

व्यतिपातयोगः शास्त्रान्तरे दर्शितः ।

पञ्चाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ मेषे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।

पाशाभिधाना करमेन युक्ता तिथिर्व्यनीपात इतीह योगः ।

पञ्चाननः सिंहः, गुरुभूमिपुत्रौ बृहस्पत्यङ्गारकौ, पाशाभि-
धाना द्वादशी, करमं हस्तनक्षत्रम् । गजच्छाया ग्रन्थान्तरे—

यदेन्दुः पितृदैवचये हंसश्चैव करे स्थितः ।

तिथिर्वैश्रवणीया च गजच्छायेति सा स्मृता ॥

युगादयो विष्णुपुराणे—

वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

माघे पञ्चदशी अमावास्या ।

नारदीयपुराणे—

द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः ।

कृष्णे पूर्वयुते ग्राह्ये शुक्ले तूत्तरसंयुते ॥

द्वे शुक्ले वैशाखतृतीया कार्तिकनवमी च । द्वे कृष्णे भाद्रपद-
त्रयोदशी माघाऽमावास्या च ।

अस्मिंश्च गोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेन सर्वं प्रविहाय पापम् ।

शूरत्वमिन्द्रस्य सुहृत्त्वमेत्य मर्त्याऽधिपत्वं लभते मनुष्यः ॥

मन्वादयो मत्स्यपुराणे—

अश्वयुक् शुक्लनवमी कार्तिकी द्वादशी तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।

आषाढस्याऽपि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥

श्रावणस्याऽष्टमी कृष्णा तथाऽषाढी च पौर्णिमा ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः ।

यत्र कृष्णेतिविशेषनिर्देशस्तत्र कृष्णैव । यत्र विशेषनिर्देशा-

भावस्तत्र सितैव । (१) अकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं ऋग्विधाने—

त्वं भुवः प्रतिमन्त्रञ्च शतवारञ्जले जपेत् ।

मन्वादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव वाऽपि यः ॥ इति ।

एवं षण्णवतिश्राद्धान्यपि नित्यानि । तेषामयं सङ्ग्रहः—

अमायुगमनुक्रान्ति धृतिपातमहालयाः ।

अन्वष्टव्यञ्च पूर्व्यद्युः षण्णवत्योऽष्टकास्तथा ॥ इति ।

सङ्ग्रहेऽपि—

मन्वादिश्च युगादिश्च अमा संक्रातिवैधृती ।

पक्षश्राद्धाऽष्टकापाताः श्राद्धकाला इति स्मृताः ॥

श्राद्धकमले द्विसप्ततिश्राद्धकालाः—

अमावास्या द्वादशैव क्षयाहद्वितये तथा ।

षोडशापरपक्षस्य अष्टकाऽन्वष्टकाश्च षट् ॥

संक्रान्त्यो द्वादश तथा अयने द्वे च कीर्तिते ।

चतुर्दश च मन्वादेर्युगादेश्च चतुष्टयम् ॥

अनन्तिकाश्चतस्रश्च श्राद्धान्येवं द्विसप्ततिः ।

अनन्तिका आषाढीकार्तिकीमाघीवैशाख्य इति ।

कल्पादयो रेवाखण्डे—

वैशाखस्य तृतीया या कृष्णारूपा फाल्गुनस्य च ।

पञ्चमी, चैत्रमासस्य अमावास्या तथा परा ॥

शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ।

नवमी मार्गशीर्षस्य सप्त कल्पादयः स्मृताः ॥

अत्राऽपि पूर्वपक्षे कृष्णैव, उत्तरत्र शुक्ला इति विवेकः ।

तासु जप्तं हुतं श्राद्धं कृतमक्षयतां व्रजेत् । इति ।

अथ काम्यकालाः । तत्र मनुः—

कुर्वन्प्रतिपादि श्राद्धं सुरूपां लभते सुतान् ।

कन्यकांतु द्वितीयायां तृतीयाया तु वन्दिनः ॥

(१) एतावान्ग्रन्थः 'ख' पुस्तके नास्ति ।

पशून् शूद्रांश्चतुर्ध्यां तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।
 षष्ठ्यां द्यूतजयं चैव सप्तम्यां लभते कृषिम् ॥
 अष्टम्यामपि पाण्डित्यं लभते श्राद्धदः सदा ।
 स्यान्नवम्यामेकसुरं दशम्यां द्विसुरं बहु ॥
 एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
 द्वादश्यां जातरूपञ्च राजतं कुप्यमेव च ॥
 ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु (१)कुप्रजाम् ।
 प्रीयन्ते पितरश्चाऽस्य ये शस्त्रेण हता रणे ॥
 पक्ष्यादिविनिर्दिष्टान् विपुलान्मनसः प्रियान् ।
 श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु सर्वान्कामान् समश्नुते ॥

बन्दिनः स्तुतिपाठकाः, स्तुतो भवतीत्यर्थः । द्यूतं द्यूतजयम् ।
 जातरूप्यं हेम । कुप्यं सुवर्णरजतव्यातिरिक्तं ताम्रादि । पक्षतिः
 प्रतिपत् तदादितिथिष्वभिहितानि यानि फलानि तेषु स्वीयमनसोऽ-
 भीष्टान् सर्वान् कामानमावास्याश्राद्धदः प्राप्नोतीत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—

अश्विन्यां प्राप्नुयादश्वान् , भरण्यामायुरुत्तमम् ।
 कृत्तिकायां विज्वरत्वं श्राद्धकृत्समवाऽप्नुयात् ॥
 प्राजापत्ये तथा पुष्टिं, सौम्ये चौजः सुशोभनम् ।
 आर्द्रायां तु परां सिद्धिं, पुत्रान् श्रेष्ठान् पुनर्वसौ ॥
 पुष्ये सुतान् वरिधर्मान् , सार्व्ये च लभते धनम् ।
 ज्ञातिश्रैष्ठ्यं मघास्वेव, भाग्ये सौभाग्यमुत्तमम् ॥
 दानशक्तिमथाऽर्यम्णे, हस्ते श्रैष्ठ्यं महर्द्धिमत् ।
 त्वाष्ट्रे दुहितरं पुण्यां, स्वातौ वाणिज्यमुत्तमम् ॥
 विशाखायां शुभान् पुत्रान् , मैत्रे चाप्यहतां गतिम् ।
 ज्येष्ठायामधिपत्यं तु, मूले (२)चारोग्यमुत्तमम् ॥

(१) 'सुप्रजाम्' ख. ग.।

(२) मूले वारेणमुत्तममिति क. पुस्तके पाठः ।

आषाढासु यशोलाभमुत्तरासु विशोकेताम् ।
 श्रवणे च गतिं पुण्यां, धानिष्ठासु धने बहु ॥
 वारुणे तु कृषेर्द्विर्वैशाखे वार्षिकं बहु ।
 बह्वीर्गाश्चोत्तरायाञ्च, पौष्णे कुप्यं महानिधिम् ॥
 इति संचिन्त्य योगेन विधिना साधयेच्च यत् ।
 स तस्मिन्दिवसे श्राद्धे भक्त्या सन्तपर्येत्पितॄन् ॥

कूर्मपुराणे —

आदित्यवारे त्वारोग्यं, सोमे सौभाग्यमेव च ।
 कुजे सर्वत्र विजयं, सर्वान्कामान्बुधस्य तु ॥
 विद्यामभीष्टां तु गुरौ, धनं वै भार्गवे पुनः ।
 शनैश्चरे लभेदायुरारोग्यं च सुदुर्लभम् ॥

मरीचिः—

ऋत्तिकादिषु ऋक्षेषु यदेव फलमीरितम् ।
 विष्कम्भादिषु योगेषु तदेव फलमश्नुते ॥

तथाच—

विष्कम्भादिषु योगेषु फलं नक्षत्रवत् स्मृतम् ।
 श्राद्धं रव्यादिवारेषु ह्यारोग्यादिफलेप्सवः ॥
 कुर्युः, फलमिदं तेषां ब्रवादिकरणेष्वपि ।

बृहस्पतिः—

आरोग्यं चैव सौभाग्यं शत्रूणाञ्च पराजयम् ॥
 सर्वान्कामान्प्रियां विद्यां धनमायुर्यथाक्रमम् ।
 सूर्यादिविद्यसेष्वेतच्छ्राद्धकृत्लभते फलम् ॥ इति ॥

अथाऽमावास्याद्वैविध्ये निर्णयः । तत्र सङ्ग्रहकारः—

दर्शो यत्राऽपराह्णं स्पृशति स दिवसः श्राद्धकालो द्वयोश्चै-
 व्यत्राऽनल्पो यदाऽसौ यदि भवति समः क्षीयमाणे तु पूर्वः ॥
 बृद्धौ साम्येऽप्यनग्रेयुर्वातिवृषलयोश्च इव, एवाऽहिताग्रेः ।
 पूर्वो न काऽपराह्णं स्पृशति कुतुपमंस्पर्शतोऽयं विधिः स्यात् ॥

अस्याऽर्थः—दर्शो यत्राऽपराण्हं स्पृशति प्राप्नोति स दिवसः
श्राद्धकालः ।

अथ दिनद्वयापराण्हयोर्दर्शस्पर्शे निर्णयमाह—द्वयोश्चैदयत्रानल्प
इति । दिनद्वयापराण्हयोर्दर्शस्पर्शश्चेद् यत्र दिवसे सोऽधिकः स एव
श्राद्धकालः । अथ दिनद्वयाऽपराण्हयोर्दर्शसाम्ये निर्णयमाह—यदाऽसौ
यदि भवति समः क्षयमाणे तु पूर्वः । वृद्धौ साम्येऽप्यनग्रेयुवतिवृषलयो-
श्च श्व एवाहिताग्नेः पूर्व इति । असौ दर्शो यदा दिनद्वयापराण्हयोः
समा भवति, तदा तिथिहासे आहिताग्न्यनाहिताग्निपुवतिवृषलानां
पूर्वदिवसः श्राद्धकालः । तिथिवृद्धौ तिथिसाम्ये वाऽनाहिताग्निपुव-
तिवृषलाः परेद्युः । आहिताग्नेस्तु पूर्वदिवस एव श्राद्धकालः ।

अथ दिनद्वयाऽपराण्हयोर्दर्शाऽभावे निर्णयमाह । न काऽपराण्हं
स्पृशति कुतपसंस्पर्शतोऽयं विधिः स्यादिति । यदा दर्शः पूर्वस्मिन्
परस्मिन् वा कापि दिवसे अपराण्हन्न स्पृशति तदा कुतपसंस्पर्शतः ।
ल्यबलोपे पञ्चमी, दर्शस्य कुतपकालसंस्पर्शमाश्रित्य अयं विधिः
दर्शश्राद्धकालविधिर्ज्ञेयः । कुतपकालप्रशंसा इतिहासे दृश्यते ।

दिवसस्याऽष्टमे भागे यदा मन्दायते रविः ।

स कालः कुतपो नाम पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

मत्स्यपुराणे—

ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कुतपात् यन्मुहूर्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्तपञ्चकं ह्येतत्स्वभाभवनमिष्यते ॥

ऊर्ध्वश्चेद्दोष उच्यते तत्रैव—

सायान्हस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ।

राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥

रात्रिनिषेधस्य क्वचिदपवादमाह विष्णुः—

सन्ध्यारात्र्योर्न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।

तयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥

इत्यमावास्यानिर्णयः । अथ क्षयाहतिथिनिर्णयः । तत्र

सङ्ग्रहकारः—

सायन्तन्यपरत्र चेन्मृततिथिः सैवाब्दिके मासिके
ग्राह्या सा व्यपराह्णयोर्यदि तदा यत्राऽधिका सा मता ।
तुल्या चेदुभयाऽपराह्णसमये पूर्वा न चेत्तद्द्वये
पूर्वैव त्रिमुहूर्तगास्तसमये नोचेत्परैवोचिता ॥

अस्यार्थः—सायन्तनीतिः । यदा मृततिथिः सायम् अपराह्ण
वा अस्ति । सा तदा आब्दिके मासिके च ग्राह्या स्यात् । सा व्य-
पराह्णयोरिति । सा तिथिः उभयत्राऽपराह्णव्यापिनीचेत् तत्र यस्या-
मपराह्णकालः अधिकः अस्ति सा ग्राह्या । तुल्या चेदिति । उभय-
त्राऽपराह्णे तिथिः समा चेत् , तदा पूर्वैव । एतत्तिथिक्षयविषयम् ।
वृद्धौ परतिथिविधानात् । नचेत्तद्वय इति । उभयाऽपराह्णे नाऽस्ति-
चेद् अस्तमयसमये त्रिमुहूर्तगामिनी च यदा भवेत् , तदा पूर्वैव ।
इति क्षयाहनिर्णयः ।

अथैकचित्यारोहणे क्षयाहनिर्णयः ।

तत्र चन्द्रिकायां भृगुः—

या समारोहणञ्जुयात् भर्तृचित्र्यां पतिव्रता ।

तां मृताऽहनि सम्प्राप्ते पृथक् पिण्डे नियोजयेत् ॥ इति
स्मृत्यन्तरेऽपि—

एकचित्यां समाख्यौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादोदनञ्च पृथक् पृथक् ॥ इति ।

ओदनमोदनपिण्डः । यत्तु लौगाक्षिणोक्तम्—

मृताऽहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं, पृथक् ।

नवश्राद्धञ्च दम्पत्यो रन्वारोहण एव तु ॥ इति ।

समासेन संक्षेपेण पिण्डनिर्वपणम् । नवश्राद्धन्तु दम्पत्योः
पृथक् कार्यम् । स्मृत्यन्तरे—

एकचित्यधिरोहश्चेत्तिथिरैकैव जायते ।

एकपाकेन पिण्डैक्ये द्वयोर्गृहीत नामनि ॥ इति ।

तदेतत्समासेन पिण्डनिर्वपणमापद्विषयम् । तथाहाशिस्मृ-

तिरूपेण—

एकचित्पारूढं समारूढं मृतयोरेकवर्हिषि ।

पित्रोः पिण्डान्पृथक् दद्यात्पिण्डं वाऽऽपत्सु तत्सुतः ॥

अत्रैकवर्हिषीत्युक्तिविशेषेण पाकैक्यं श्राद्धकालैक्यञ्चोपल-
सितम् ।

अन्ये तु—

एककाले गताऽसूनां बहूनामथ वा द्वयोः ।

तन्त्रेण श्रपणङ्कुत्वा श्राद्धङ्कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

चन्द्रप्रकाशे—

एकचित्पारूढौ दम्पती प्रमृतौ यदि ।

पृथक् श्राद्धं प्रकुर्वीत पत्युरेव क्षयेऽहनि ॥

तत्रैव—

मृतानामपि भृत्यानां भार्याणां पतिना सह ।

तन्त्रेण श्रपणङ्कुत्वा श्राद्धं स्वामिक्षयेऽहनि ॥

पूर्वकस्य मृतस्याऽदौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।

तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः ॥ इति ।

श्रपणम्प्रदेयान्नपाकः । पूर्वकस्य मुख्यस्य द्वितीयस्य मुख्या-
ऽपेक्षया जघन्यस्य तृतीयस्य जघन्यतरस्येत्यर्थः । पतिमुद्दिश्य का-
लान्तरे याऽन्वारूढा सा यस्यां तिथावग्निप्रविष्टा तस्यामेव श्राद्धम-
हति, ननु पतिक्षयतिथौ “क्षयाहस्तु क्षयेऽहनि” इति यत्र क्षयः स
क्षयाहः । तिथिस्तात्कालिकी ग्राह्या ‘तथा मरणजन्मनोः’ इति व-
चनात् । इति केषाञ्चिन्मतम् । तदयुक्तम् । मरणतिथौ श्राद्धप्र-
तिपादकवाक्यानामन्वारूढाश्राद्धेतरश्राद्धविषयत्वात् । अत्राऽ-
नुब्रूमः—

आर्ताऽऽर्त्तं, मुदिते हृष्टा, प्रोषिते मल्लिना कृशा ।

मृते म्रियेत या पत्यौ, सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥ इति ।

स्वधर्ममनुपालयन्ती या साध्वी कस्माच्चित्प्रतिबन्धकात् प-

तिमरणदिने मरणाऽलाभे ततः प्रागूर्ध्वं वा तमुद्दिश्य तद्भक्त्यै
वाऽमृतं त्यजति तस्या आब्धिकं पतिक्षयदिन एव युक्तम् ।

उक्तञ्च—

सदाऽग्रतः पृष्ठतो वा तद्भक्त्या म्रियते यदि ।

तस्याः श्राद्धं प्रदातव्यं पृथक्पत्युः क्षयेऽहनि ॥ इति ।

पत्युः क्षयेऽहनि तस्याः श्राद्धं पृथक् दातव्यमित्यन्वयः ।
तस्याः क्षयेऽहनीत्यन्वये पत्युः पृथगिति व्यर्थं स्यात् । किञ्च अ-
न्यथाप्राप्ते विधिः स्यात् । तथाच वाक्याऽनर्थक्यमिति । अत्र
केचित्—तस्या अन्वारूढाया भर्तुश्च क्षयाऽहनि स्वस्वक्षयाहे पृथक्
श्राद्धं प्रदातव्यम् । तेन तत्क्षयाहे तस्याः, पतिक्षयाहे पत्युः नत्वेक-
स्य भर्तुरेव क्षयतिथावित्यर्थ इत्याहुः । तन्न, क्षयेऽहनीत्यस्य सम्ब-
न्ध्याकाङ्क्षायां तत्पतिशब्दाभ्यां सम्बन्धिसमर्पणे कृते श्राद्धपदेऽपि
सम्बन्ध्याकाङ्क्षायां ताभ्यामेव सम्बन्धिसमर्पणे तस्याः श्राद्धं तस्याः
क्षयेऽहनीति, पत्युः श्राद्धं पत्युक्षयेऽहनीत्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः
स्यात्, पृथक्पदे वीप्साप्रसङ्गाच्च । किञ्च एकस्मिन्नेव दिने
यदा तिथिद्वयं तत्र च प्रातरेकस्यां तिथौ पत्युर्मरणमपरस्यां चाग्नि-
प्रवेशः स्त्रियाकृतस्तत्र सहगमनेऽपि दिनद्वये श्राद्धप्रसङ्गः । तस्मात्
‘तिथिस्तात्कालिकी’ इतिवचनमन्वारूढाश्राद्धेतरश्राद्धविषयम् ।
तदेतदुक्तं पुराणसमुच्चयेऽपि—

अग्रतः पृष्ठतो वाऽपि तद्भक्त्या म्रियते तु या ।

तस्याः श्राद्धं सुतैः कार्यं पत्युरेव क्षयेऽहनि ॥

यदि दैवादेकदिने पित्रोर्मृतिस्तदा युगपदेवोभयोः श्राद्धं
पितृपूर्वकं कार्यं, नतु पितुः श्राद्धं समाप्य पश्चान्मातुरिति । रौहि-
णाऽतिक्रमे दोषस्मरणात् । इत्येकचित्त्यारोहणक्षयाहनिर्णयः

अथ प्रोषितमृताहनिर्णयः । विश्वादर्शे—

ज्ञातो मासः क्षयाह्यदि नहि विदितं तर्हि तत्तत्र दर्शे

स्यादज्ञातोऽनु मासो यदि विदितमहस्तद्भवेन्मार्गशीर्षे ।

माघे वा, प्रस्थितस्य द्वयमनवगतं तर्हि तत्स्याद्द्वयं यत्-
प्रस्थाने, तन्न चेत्तद्भवति, तपसहौ तेऽथवा कृष्णरुद्रे ॥

अस्याऽर्थः—यदि प्रस्थितस्य द्वयं दिनमासमज्ञातम् । तर्हि
यत्प्रस्थाने द्वयं तदेव ग्राह्यम् । तदपि न ज्ञातञ्चेत्तर्हि माघस्य मा-
गस्य वा कृष्णैकादश्यां मृताहश्राद्धं कार्यमित्युत्तरार्द्धे सम्बन्धः । पू-
र्वार्द्धे तु स्पष्टमेव ।

तथाच वायुपुराणे बृहस्पतिश्च—

न ज्ञायते मृताहश्चेत् प्रमीते प्रोषिते सति ।

मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तर्ह्ये स्मान्मृतेऽहनि ॥

यदा मासो न विज्ञातो, विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा मार्गशिरे मासे माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

इति प्रोषितमृताहनिर्णयः ।

अथ क्षयाहश्राद्धस्य मलमासे कार्याकार्यऽनिर्णयः ।

तत्र सत्यव्रतः—

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न कर्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥ इति ।

अनेन शुद्धमासमृतस्य मलमासे प्रतिसाम्बत्सरिकश्राद्धं न
कर्तव्यमित्युक्तम्भवति । यत्तु वृद्धवसिष्ठेनोक्तम्—

प्रतिसंवत्सरे श्राद्धे नाऽधिमासं विवर्जयेत् ।

मलमासेऽपि कर्तव्यं श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ॥ इति,

एतन्मलमासमृतविषयम् ।

तथाच पैठीनसिः—

मलमासे मृतानाञ्च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मलमासेऽपि कर्तव्यं नाऽन्येषान्तु कथञ्चन ॥

इति योऽयं प्रतिषेधः, स तु प्रथमाऽब्दिकव्यतिरिक्तविषयः,
प्रथमाब्दिकस्य मलमासे वचनबलेन कर्तव्यत्वात् । तथाच

हारीतः—

असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमे द्विजैः । इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

आब्दिकम्प्रथमं यत्स्यात्, तत्कुर्वीत मलिम्लुचे ।

त्रयोदशे च सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम् ॥

अस्यार्थः । प्रथमाब्दिकं मलिम्लुच एव कुर्वीत । पुनराब्दिकं द्वितीयाद्याब्दिकं त्रयोदशे मासे परिपूर्णे चतुर्दशमासे प्रथमदिने कुर्यादिति ।

यत्तु वृद्धवमिष्टवचनम्—

श्राद्धीयाऽहनि सम्प्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि ।

मासद्वयेऽपि कुर्वीत श्राद्धमेवन्न दुष्यति ॥ इति ।

तथा व्यासवचनम्—

षष्टिभिर्दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैः ।

उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोः ॥ इति ।

इदं वचनद्वयं सांवत्सरव्यतिरिक्तमासिकादिश्राद्धविषयम् ।

तदुक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम्—

यौगादिकं मासिकञ्च श्राद्धञ्चाऽऽपरपक्षिकम् ।

मन्वादिकं तैर्थिकञ्च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥ इति ।

अत्राऽऽपरपक्षिकमिति प्रतिमामं कृष्णपक्षे विधीयमानं श्राद्धमुच्यते, नत्वाश्विनसम्बन्धिमहालयश्राद्धम्; तस्य “न कुर्यात् भानुलङ्घिते” इति “महालयाऽष्टका” इति च भृगुपरिशिष्टवाक्याभ्यां मलमासे निषेधात् । मलमासादन्यत्र मृतानामपि दैवात् त्रयोदशे अधिमासे सति प्रथमाब्दिकं मलमास एव कार्यम् । संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणपक्षाश्रयणेऽपि तत्रैव सपिण्डीकरणं कुर्यात् । तदाह वसिष्ठः—

असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥ इति ।

वर्षमध्येऽधिमासागमे अर्थात् चतुर्दशे मासे प्रथमाब्दिकम् ।

कालादर्शकारैस्तु—प्रत्याब्दिकमपि मासद्वये कर्तव्यमित्युक्तम् ।
ततश्च वृद्धाऽऽचारप्राप्तत्वान्मलमासेऽपि क्षयदिनस्य बन्ध्यत्वानिरा-
सार्थं पित्रुद्देशेन ब्राह्मणभोजयित्वा शुद्धमासे श्राद्धं कुर्यादिति ।

तदुक्तं बृहत्पाराशरेण—

पिण्डवर्जमसंक्रान्तौ संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् ।

प्रतिसंवत्सरं श्राद्धमेवं मासद्वयेऽपि च ॥

क्षयमासात्पूर्वासंक्रान्तविषयं किञ्चिदुक्ता क्षयविषयमप्याभि-
धीयते ।

तत्र क्षयस्वरूपमुक्तं सिद्धान्ते—

असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्याद्

द्विसंक्रान्तमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।

क्षयः कार्तिकादित्रये, नान्यदा स्यात्

तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयश्च ॥

एतस्याऽऽगमनकाल उक्तस्तत्रैव—

गतोऽबध्यद्विनन्दैः (१७४) गते शाककाले

तिथीशै (१११५)र्धविष्यत्यथाङ्गाऽक्षमूर्धैः (१२५६) ।

गजाद्रथग्रिभूमि (१३७८)स्तथा प्रायशोऽयं

कुवेदेन्दुवर्षैः (१४१) कचिद्भोक्तुभि (१९)श्च ॥

एतन्त्रितयमपि त्याज्यम्—

यद्वर्षमध्ये त्वधिमासयुग्मं

तत्कार्तिकादित्रितये क्षयाख्ये ।

मासत्रयं त्याज्यमिदं प्रयत्नाद्

विवाहयज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥ इति ।

एवं त्रयोदशमासात्मके वर्षे अधिमासशब्दः क्षयमासादूर्ध्व
भाविन्यसंक्रान्तिमासे प्रवर्तते, न पूर्वभाविनि । तदुक्तं तत्रैव—

एकत्र मासद्वितयं यदि स्यात्

वर्षाऽधिकस्तत्र परोऽधिमासः ।

त्रयोदशं तु श्रुतिराह मासं

चतुर्दशः काऽपि न चाऽस्ति दृष्टः ॥

द्विसंक्रान्तेऽपि मलमासवद्वर्ज्यावर्ज्याविवेकः स्यात् । तदुक्तम्—

मलमासे द्विसंक्रान्तौ संक्रान्तिरहिते तथा ।

कार्यवर्ज्याविवेकः स्यादिति शास्त्रविदो विदुः ॥

संक्रान्तिरहिते मासे यथा कार्यविवेकः तथैव द्विसंक्रान्तौ संक्रान्तिद्वययुक्तेऽपि मासे स्यादिति धर्मशास्त्रविदो विदुः । द्वादशाऽहं सपिण्डाहमिस्त्राद्यनियतनिमित्तानि कर्माणि, अब्दोदकं कुम्भमित्यादिनियतनिमित्तानि च कर्माणि कुर्यात्, अनित्यमनिमित्तं चेत्यादिकर्माणि वर्जयेदित्यर्थः ।

काठकण्ठेऽपि—

रविसंक्रमहीने यो वर्ज्यावर्ज्याविधिः स्मृतः ।

स एव तु द्विसंक्रान्तौ मलमासेऽप्युदीरितः ॥ इति ।

अतो मलमासोक्तं कर्तव्याऽकर्तव्यविधानं सर्वमत्राप्यनुसन्धेयमिति । एवं कालादर्शेष्युक्तम्—“मलमासवदत्राऽपि भवति” द्वितीयाब्दिकादौ विशेषः स्मृत्यन्तरात्—

एक एव यदामासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः ।

मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेऽपि शस्यते ॥ इति ।

गालवोऽपि—

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मासद्वयेऽपि तत्कुर्यात् व्याघ्रस्य वचनं यथा ।

अत्र मासद्वयेऽपि सति संक्रान्तिद्वययुक्तत्वान्मासद्वयात्मके क्षयमासे इत्यर्थ इति व्याख्यातं निबन्धान्तरे ।

अत्रैवं विशेषः क्षयमासमध्ये मरणे सति सांवत्सरिकादौ मरणमासज्ञानोपायः । क्षयमासस्थां तिथिं द्विधा विभज्य पूर्वाद्धे मरणं चेत् पूर्वं मासे, द्वितीयेऽर्धे चेत् उत्तरे मासे ज्ञेयः । तथाचोक्तम्—

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वे द्वितीयेऽर्द्धे तदुत्तरः ।

भासाविति बुधैश्चिन्त्यौ क्षयमासस्य मध्यमौ ॥ इति ।

एवं पक्षः—शुक्ले शुक्लपक्षः, कृष्णे कृष्ण इति । तत्र जन्मानि प्रति-
वर्षं जन्मदिवसोत्सवेऽप्येवम् ।

एवं दीपिकायामपि—

“नष्टानां क्षयमासगासु तिथिषु प्रागन्त्ययोरर्द्धयो—

ग्राह्यास्तत्तिथयः क्षयाहविषये प्रागूर्ध्वमासस्थिताः ।

एवं तद्भववर्धनेऽपि”इति । क्षयमासे यस्यास्तित्थेः पूर्वार्द्धे मृतः सैव
तिथिः क्षयात्पूर्वमासस्था ग्राह्या । एवमुत्तरार्द्धेचेन्मृतः तदाक्षया-
दुत्तरमासस्थेति योजना । एवं तद्भववर्धनेपीति । क्षयमासोत्पन्नस्य
वर्द्धापनेऽपि एवं तिथिः ग्राह्येत्यर्थः । नियतं त्रिंशद्दिनत्वाच्छुभे
मास्यारभ्य समापयेत् मलिने मासोपवासव्रतमिति स्पष्टम् ।

विवाहमध्ये यदि चेत् क्षयाहस्तत्राश्रुमुख्याः पितरो न यान्ति ।

जाते विवाहे परतः प्रकुर्यात्, श्राद्धस्वधाभिर्नतु दूषयेत्तत् ॥

विवाहमारभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्धं दिनं दर्शदिनं यदि स्यात् ।

वैधव्यमाप्नोति तदा तु कन्या, जीवेत्पतिश्चेदनपत्यता स्यात् ॥

इति मलमासे क्षयाहश्राद्धनिर्णयः ।

अथ नैमित्तिकश्राद्धकालनिर्णयः । ग्रन्थान्तरे—

नैमित्तिकन्तु यच्छ्राद्धं निमित्ताऽनन्तरम्भवेत् ।

नान्दीमुखाह्वयं प्रातराग्निकन्त्वपराणहतः ॥

यच्छ्राद्धं नैमित्तिकं तन्निमित्तानन्तरम्भवेत् । तुशब्द ए-
कोद्दिष्टोक्तमध्यान्हव्यावर्तकः । नान्दीमुखाह्वयं प्रातः पूर्वाण्हे
भवेत् ।

देवलोऽपि—

पूर्वाह्णे दैविकं कर्म, त्वपराह्णे तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे, प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥ इति ।

तदाह शातातपः—

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे, एकोद्दिष्टन्तु मध्यमे ।

पार्वणश्चाऽपराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥ इति ।

एवं सर्वस्य नान्दामुखस्य प्रातःकालप्रसक्तौ विशेषमाह—
“आग्निं त्वपराहृतः” इति । सप्तम्यर्थे तसि लृ । आग्निकमग्न्युत्पत्ति-
निमित्तकम् , आधाननिमित्तमित्यर्थः । तदपराह्णे भवेत् ।

तदाह गालवः—

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे सिद्धान्नेन तु मध्यमे ।

पार्वणश्चाऽपराह्णे तु वृद्धिश्राद्धं तथाऽऽग्निकम् ॥ इति ।

नियतनिमित्तं प्रातरनियतनिमित्तं निमित्ताऽनन्तरं कार्यम् ।

तदाह लौगाक्षिः—

नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ।

तेषामनियतत्वे तु तदानन्तर्यमिष्यते ॥

अत्रिरपि—

पूर्वाह्णे वै भवेद् वृद्धिर्विना जन्मनिमित्तकम् ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुधः ॥

पुत्रजन्मनीत्यनियतनिमित्तोपलक्षणम् । तात्कालिकं पुत्रज-
न्मानन्तरम् ।

तदाह काष्णार्जिनिः—

प्रादुर्भावे पुत्रपुत्र्योर्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वाऽनन्तरमात्मीयान् पितृन् श्राद्धेन तर्पयेत् ॥

इति नैमित्तिकश्राद्धकालनिर्णयः ।

अथ गयाश्राद्धकालनिर्णयः । वायुपुराणे—

गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ।

अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ॥

न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च बृहस्पतौ ॥ इति ।

अत्र श्राद्धस्य यात्रापूर्वकत्वाद्गयाम्प्रति यात्रा न निषिद्धेत्यर्थः ।
अन्यतीर्थयात्रायान्तु निषेध उक्तः शातातपेन—

अस्तङ्गते गुरौ शुके, वृद्धे, बाले, मलिम्लुचे ।

व्रतारम्भाऽपवर्गश्च न कुर्यान्मौञ्जबन्धनम् ॥

ये स्तेनाः पतिताः क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
 तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥
 जटिलं वाऽनधीयानं, दुर्बलं कितवं तथा ।
 याजयन्ति च ये पूगान् तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥
 चिकित्सका देवलका मांसविक्रयिणस्तथा ।
 विपणेन च जीवन्तो वज्र्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥
 भेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाद्दुषिस्तथा ॥
 यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
 ब्रह्मद्विद् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥
 कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।
 पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
 भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।
 शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाक्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥
 अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
 ब्राह्मैर्योनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥
 अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
 समुद्रयायां बन्दां च तैलिकः कूटकारकः ॥
 पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा ।
 पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥
 धनुःशराणां कर्ता च यश्चाऽग्रे दिधिषूपतिः ।
 मित्रधुग् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥
 भ्रामरी गण्डमाली च चित्रयथो पिशुनस्तथा ।
 उन्मत्तोऽन्धश्च वज्र्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥
 हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
 पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥

स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां वाऽऽवरणे(१) रतः ।
 गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥
 श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
 हिंस्रो वृषलपुत्रश्च गणानाश्चैव याजकः ॥
 आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याजनकस्तथा ।
 कृषिजीवी (२)श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥
 औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
 प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
 एतान् विगर्हिताऽऽचारानपाङ्केयान् द्विजाऽधमान् ।
 द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयप्राऽपि वर्जयेत् ॥ (म.स्मृ.३-१६७)
 स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तद्रव्यापहर्ता, ब्राह्मणसुवर्णह-
 र्तुस्तु पतितपदेनैवाभिधानात् । पतितो महापातकी । क्लीबः स-
 प्तविधो नपुंसकः ।

कर्मविपाकसङ्ग्रहे—

षण्ढको वातजः षण्ढः षण्ढः क्लीबो नपुंसकः ।
 कीलकश्चेति सप्तैवं क्लीबेभदा विभाषिताः ॥
 तेषां स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः स्त्रीधर्मा षण्ढको भवेत् ।
 पुमान् भूत्वा स्वलिङ्गानि पश्चात् छिन्यात्तथैव च ॥
 स्त्री च पुम्भावमास्थाय पुरुषाचारवद्गुणा ।
 वातजो नाम षण्ढः स्यात्स्त्रीषण्ढो वाऽपि नामतः ॥
 असलिङ्गोऽपि षण्ढः स्यात्पण्डस्तु म्लानमेहनः ।
 अमेध्याशी पुमान् क्लीबो, नष्टरेता नपुंसकः ॥
 स कीलक इति ज्ञेयो यः क्लृप्त्यादात्मनः स्त्रियम् ।
 अन्येन सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेवते ॥

(१) 'चाचरणे' इति क पुस्तके पाठः ।

(२) 'कृषिजीवी स्तेयजीवी' क. ख, ग. ।

नास्तिकाः—नास्तिकर्म फलदमित्याभिमानिनस्तेभ्यो वृत्तिर्येषा-
न्ते । जटिलो ब्रह्मचारी । अनधीयानमिति तद्विशेषणम् । अन-
धियानस्य श्राद्धे हेयत्वात् । दुर्बलः खल्वाटकः कपिलकेशो वा ।
कितवो द्यूताऽऽसक्तः । पूगयाजको गणयाजकः । चिकित्सकाः
भिषजः । देवलकाः धनार्थं देवार्चकाः । मांसविक्रयिणः सकृदपि ।
“सद्यः पतति मांसेनेति” । विपनेन वणिकक्रियया जीवन्तः । प्रे-
ष्यो धनार्थं ग्रामराजाज्ञाकारी । कुनखिश्यावदन्तौ स्वभावान्मृ-
तनखकृष्णदन्तौ, अनयोः पुराकृतकर्मशेषसम्बन्धादेव प्रतिषेधः ।
प्रतिरोद्धा विरोधी । गुरुम्प्रति प्रतिकूलाचरणशालिः । त्यक्तश्रौ-
तस्मार्ताग्निः । वृद्ध्याजीवो वाद्ध्युषिकः । सति सोदर्ये योग्ये च ज्येष्ठे
कनीयान् प्रथमं दाराग्निसंयोगं कुरुते स परिवेत्ता । विस्मृतवेदो
निराकृतिः । ब्रह्मद्विद् ब्राह्मणद्वेषी । गणो मठाऽधिवासिनां समूह-
स्तन्मध्यगो गणाभ्यन्तरगः । कुशोलवो नटवृत्तिः । अवकीर्णी
यक्तब्रह्मचर्यः । वृषल्यनेकविधा, तत्पतिः ।

तथाच—

वन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।

चाण्डाली च वृता या च कुमारी या रजस्वला ॥

पूनर्भुरनेकविधा तत्पुत्रः पौनर्भवः । यस्य एकं चक्षुः स का-
णः । यस्य गृहे भार्याया उपपत्तिर्जारः । मृतको मृत्या परिक्रीतो-
ऽध्यापकः । तेनैवाऽध्यापितस्तस्य शिष्यः । शूद्रस्य शिष्यः शूद्रशिष्यः ।
गुरुश्च शूद्रस्येति शेषः । वाग्दुष्टो निष्ठुरः । अमृते भर्तारि ब्राह्मणाज्जातः
कुण्डः । मृते गोलकः । शूद्रादिजातस्य श्राद्धे प्राप्त्यभावात् । कारणं
पातित्यं तेन विनैव पित्रोर्गुरोश्च खागी । ब्राह्मैरध्ययनाऽध्यापनै-
यौनैर्वैर्वाहिकैः सम्बन्धैः । पतितैः सावित्रीपतितैर्ब्राह्मैर्य इमं सं-
योगं गतः । अगरदाही गृहदाहकः । गरदो विषदः विप्रादन्ये-
षाम् । तस्य दानेन महापातकत्वेन सङ्गहात् । कुण्डाशी कुण्डगोलक-

योगृहे भोक्ता । सोमविक्रयी सोमलताविक्रेता । समुद्रायायी वहि-
 त्रमारुह्येतिशेषः । वन्दी स्तावकः । तैलिकः तिलयन्त्रप्रवर्तकः ।
 कूटकारको मानतुलाकूटकारी । पित्रा धनार्थं विवदमानः । केकरोऽ-
 ध्यर्द्धदृष्टिः (१) । मद्यपो द्राक्षादिमद्यपः । पापरोगी कुष्ठादिनिन्द्यरोगी ।
 अभिशस्तो वाच्ययुक्तः । दाम्भिकः पाखण्डकूटधर्मचारी । रसवि-
 क्रयी गुडलवणादिविक्रेता । वृत्त्यर्थं धनुःशराणां कर्त्ता । ज्ये-
 ष्ठायाम् अनूढायां कनीयसी परिणीयते सा अग्रेदिधिषूः, तस्याः
 पतिः । मित्रधुक् मित्रद्वेषा । द्यूतवृत्तिर्द्यूतजीवकः । पुत्र एव आचा-
 र्योऽस्य असौ पुत्राचार्यः । ग्रामशिशूनाम् अक्षरपाठकश्च । भ्रामरी
 भ्रमरवत् अर्थार्जकः । गण्डमाली गण्डरोगविशेषः । चित्री वृत्त्यर्थं
 चित्रकर्त्ता । पिथुनः सूचकः । उन्मत्तः उन्मादवान् । अन्धः सर्वथा
 गतचक्षुः । वेदस्य निन्दकः वेदनिन्दकः । हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको
 दमनजीवनः । नक्षत्रैः ज्योतिषवृत्त्या जीवकः । पक्षिणां पञ्जरसंस्थानां
 क्रीडार्थं पोषकः । युद्धाचार्यो युद्धोपदेष्टा । स्रोतसां भेदकः स्रोतो-
 निरोद्धा तेषां वावरणे रतः निजगतिप्रतिबन्धकः । ग्रहसंवेशको
 वर्द्धकिधर्मं वर्तमानः । दूतोदूत्यवृत्तिः । वृक्षारोपको वृत्त्यर्थम् । श्व-
 क्रीडी श्वभिः क्रीडी । श्येनैर्जीवति क्रयविक्रयादिना । कन्यादूषकः
 अङ्गुल्यादिना योनिविदारकः । हिंस्रः हिंसारतः । वृषलः अधर्मः
 तत्पुत्रो वृषलपुत्रः, वृषल एव पुत्रो यस्याऽसौ वृषलपुत्रः । गणानां
 याजकः अनेकयजमानकोऽहीनद्वादशाहादियज्ञेषु याजकः । गुर्व-
 तिथिप्रत्युत्थानाद्याचारवर्जितः । क्लीबः स्वधर्मेष्वनुत्साही ।
 नित्ययाजकत्वेन परोद्वेजकः । स्वयङ्कुतया कृष्या यो जीवति । श्ली-
 पदी व्याधिना स्थूलचरणः । केनाऽपि निमित्तेन सतां निन्दाविषयः ।
 औरश्चिको मेषपोषकः । माहिषिको व्यभिचारिण्या भर्ता पुत्रश्च ।
 परपूर्वा प्रागन्यस्मै दत्ता तस्याः पतिः परिणेतुः । प्रेतनिर्यातको मू-
 ल्येन प्रेतहारकः ।

(१) नेत्रवियुक्त इत्यर्थः । 'तिरवा' इति ख्यातः ।

यमोऽपि —

काणाः कुञ्जाश्च षण्डाश्च कृतघ्ना गुरुतल्पगाः ।

ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाः चिकित्सकाः ॥

राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रयिणश्च ये ।

मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः ॥

राजभृत्यान्धबधिरा मूकखल्वाटपङ्गवः ।

वणिजो मधुहर्तारो गरदा वनदाहकाः ॥

समयानां च भेत्तारः प्रदाने ये निवारकाः ।

प्रव्रज्योपनिवृत्ताश्च वृथाप्रव्रजिताश्च ये ॥

यश्च प्रव्रजिताज्जातः प्रव्रज्यावासितश्च यः ।

समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रयिणश्च ये ॥

अवकीर्णी च वीरघ्नः गुरुघ्नः पितृदूषकः । इति

राष्ट्रकामाः नृपधर्माभिलाषुकाः । वान्ताशी भुक्तं वमित्वा-
लालसया पुनर्भोजी ।

सालङ्कायनोऽपि —

अविद्धकर्णैर्यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च ।

दग्धकर्णैश्च यद् भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥

लम्बकर्णलक्षणमाह गोभिलः—

इनुमूलादधःकर्णौ लम्बौ तु परिकीर्तितौ ।

व्यङ्गुलौ त्र्यङ्गुलौ शस्तौ तेन शातातपोऽब्रवीत् ॥

मरीचिः—

अविद्धकर्णः कृष्णश्च लम्बकर्णस्तथैव च ।

वर्जनीयाः प्रयत्नेन ब्राह्मणाः श्राद्धकर्मणि ॥

मूकश्च पूतिनासश्च छिन्नाङ्गश्चाऽधिकाङ्गुलिः ।

गलरोगी च गडुमान् स्फुटिताङ्गश्च सज्वरः ॥

षण्ढसूपरमन्दाश्च ये चाऽन्ये दीर्घरोगिणः ।

चतुराश्रमवाङ्मेभ्यः श्राद्धञ्चैव प्रदापयेत् ॥

गडुमान् रोगवशादुरासि पृष्ठे चोन्नताऽस्थिसंस्थानः । सूपरो
यौवनेऽप्यश्मश्रुः । “काकघाती कूर्चहीनश्च” इतिस्मरणात् ।

स्कान्दे—

वर्जयेत्कुण्डगोलौ तु नास्तिकं रङ्गजीविनम् ।

जपहोमविरक्तश्च शाकुनं राजसेवकम् ॥

चिकित्सकश्च गणकं कितवं हेतुवादिनम् ।

हेतुवादी तर्कबलेन सर्वत्र संशयकृत् ।

वृथाऽऽमिषपरित्यागी वृथापाकरुचिर्द्विजः ।

ब्राह्मणा ये विकर्मस्था बैडालव्रतिकाश्च ये ॥

धर्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः ।

बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः (म.४।१९५) ॥

शङ्कः—

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः क्रूरो धूर्तपुरोहितः ।

अनध्यायेष्वधीयानः सूचकश्चानियामकः ।

विवादद्रष्टा—

स्त्रीजितश्च कदर्यश्च स्वदूष्यश्चाहितुण्डकः ।

ग्रामयाजी शूद्रयाजी वेदसोमोपजीवकः ॥

वृथेति श्राद्धादौ मांसत्यागी । आहितुण्डकः आहिदन्तो-
त्पाटकः ।

आत्मानं धर्मकृत्यश्च पुत्रदारांश्च पीडयेत् ।

लोभाद्यः पितरौ मृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः ॥

एतस्य कचिदपवादमाह—

अपि चेन्मन्त्रविद् युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः ।

अदूष्यन्तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ॥

एवं परीक्षाक्रमेण सम्यग्बिचार्य विवर्जितसंस्थाकान् ब्राह्म-
णान् पूर्वद्युर्निमन्त्रयेत् ।

निमन्त्रयत पूर्वेषुः स्वशास्त्रीयान् द्विजोत्तमान् ।

स्वशास्त्रीयद्विजाभावे द्विजानन्याग्निमन्त्रयेत् ॥

देवलोऽपि—

इवः कर्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्राग्निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सकृद् भुक्त्वा भुक्तसर्वजने गृहे ॥

स्वगृहे यद् जनजातमस्ति तस्मिन् भुक्तवति सति पश्चाद्भिमन्त्रयेत्
इत्यर्थः ।

आमिषाणि च पञ्चपुराणे कार्तिकमाहात्म्ये—

‘प्राण्यङ्गमामिषं शुक्तिशङ्खादिचूर्णं फलं जम्बीरमामिषम्’ ।

धान्ये मसूरिका प्रोक्ता ह्यन्नम्पर्युषितं तथा ।

गोछागीमहिषादुग्धादन्यदुग्धादि चामिषम् ॥

द्विजक्रीता रसास्सर्वे लवणं भूमिजं तथा ।

ताम्रपात्रस्थितं गव्यं जलं पल्लवसंस्थितम् ॥

आत्मार्थे पाचितं चाऽन्नमामिषं तस्मृते बुधैः । इति ॥

निमन्त्रणप्रकारो मात्स्ये—

दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयाऽत्र निमन्त्रितः । इति ।

चरणग्रहणे वर्णानां विशेषमाह प्रचेताः—

दक्षिणं चरणं विप्राः सव्यं च क्षत्रियस्तथा ।

पादावादाय वैश्यो द्वौ शूद्रश्च प्रीतिपूर्वकम् ॥

निमन्त्रयेदिति शेषः । निमन्त्रणं शिष्यादिभिरपि कार्यम् ।

यथाऽऽह यमः—“स्वयं शिष्योऽथवा सुतः” इति ।

प्रचेताः—

सर्वणम्प्रेषयेदाप्तं द्विजानामुपमन्त्रणे ।

एषु पूर्वः पूर्वः श्रेयान् । यमः—

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्याऽन्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

ब्राह्मणशूद्रयोरेव निषेधात् क्षत्रियवैश्यकर्तृके आद्धे ब्राह्म-

णेन निमन्त्रितेऽपि न दोषः । अत एव पूर्ववचने सवर्णपदं संभवा-
भिप्रायम् ।

ब्राह्मणसंख्यामाह—

बहुत्वं ब्राह्मणानान्तु नैव श्राद्धेषु शस्यते ।

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ॥

ब्राह्मणान् भोजयेत् श्राद्धे नाऽधिकं तनुयादतः ॥ इति ।

ब्राह्मणेनाऽपि अनिन्द्याऽऽमन्त्रणं न प्रत्याख्येयम् । ‘अनिन्द्ये-
नामन्त्रितो नापक्रामेत्’ इति । ‘अशक्तेन प्रत्याख्यानं कर्तव्यम्’ इति ।
यस्तु निमन्त्रितं ब्राह्मणं त्यजति तं प्रत्याह नारायणः—

केतनं कारयित्वा तु निवारयति दुर्मतिः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतः शुचिः ।

यतिचान्द्रायणं कृत्वा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ इति ।

यस्तु निमन्त्रणमङ्गीकृत्य भोजनसमर्थोऽपि भोजयितारं त्य-
जति तं प्रत्याह मनुः—

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन्पापः शूकरतां व्रजेत् ॥ (३।१.९०)

केतितो निमन्त्रितः । कथञ्चिदिति । मिष्टान्नबहुदक्षिणालो-
भादिना न तु भोजनाऽसामर्थ्येनेत्यर्थः । तदेतदाप्तविप्रविषयम् ।
तथाच—

विद्यावान्सधनो विद्वान् भोज्यान्नेन निमन्त्रितः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत् ॥ इति ।

यस्तु तस्माद् गृहीत्वा अन्यस्मादपि ग्रहीतुमिच्छति तं प्रति
निषेधमाह कात्यायनः— ‘निमन्त्रितोऽन्यदन्यदन्नं न प्रतिगृहीयात्’
इति । आमन्त्रितः पूर्वमन्येन निमन्त्रितस्तदीयादन्नादन्यदन्नं
तण्डुलादिरूपं न प्रतिगृहीयादित्यर्थः । देवलोऽपि—

ये स्तेनाः पतिताः क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
 तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥
 जटिलं वाऽनधीयानं, दुर्बलं कितवं तथा ।
 याजयन्ति च ये पूगान् तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥
 चिकित्सका देवलका मांसविक्रयिणस्तथा ।
 विपणेन च जीवन्तो वड्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥
 श्रेष्ठो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाद्घुषिस्तथा ॥
 यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
 ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥
 कुशीलवोऽवकीर्णो च वृषलीपतिरेव च ।
 पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
 भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।
 शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाक्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥
 अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
 ब्राह्मण्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥
 अगारदाही गरदः कुण्डाशी मोमविक्रयी ।
 समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥
 पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा ।
 पापारोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥
 धनुःशराणां कर्ता च यश्चाऽग्रे दिधिपूपतिः ।
 मित्रधुग् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥
 भ्रामरी गण्डमाली च चित्रयथो पिशुनस्तथा ।
 उन्मत्तोऽन्धश्च वड्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥
 हस्तिगोऽवोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
 पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥

स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां वाऽऽवरणे(१) रतः ।

गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥

श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।

हिंस्रो वृषलपुत्रश्च गणानाश्चैव याजकः ॥

आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याजनकस्तथा ।

कृषिजीवी (२)श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥

औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।

प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥

एतान् विगर्हिताऽऽचारानपाङ्केयान् द्विजाऽधमान् ।

द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्राऽपि वर्जयेत्॥ (म.स्मृ.३-१६७)

स्तेनो ब्राह्मणमुवर्णव्यतिरिक्तद्रव्यापहर्ता, ब्राह्मणमुवर्णह-
र्तुस्तु पतितपदेनैवाभिधानात् । पतितो महापातकी । क्लीबः स-
प्तविधो नपुंसकः ।

कर्मविपाकसङ्ग्रहे—

षण्डको वातजः षण्डः पण्डः क्लीबो नपुंसकः ।

कीलकश्चेति सप्तैवं क्लीबेभदा विभाषिताः ॥

तेषां स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः स्त्रीधर्मा षण्डको भवेत् ।

पुमान् भूत्वा स्वलिङ्गानि पश्चात् छिन्द्यात्तथैव च ॥

स्त्री च पुम्भावमास्थाय पुरुषाचारवद्गुणा ।

वातजो नाम षण्डः स्यात्स्त्रीषण्डो वाऽपि नामतः ॥

असलिङ्गोऽपि षण्डः स्यात्पण्डस्तु म्लानमेहनः ।

अमेध्याशी पुमान् क्लीबो, नष्टरेता नपुंसकः ॥

स कीलक इति ज्ञेयो यः क्लेशादात्मनः स्त्रियम् ।

अन्येन सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेवते ॥

(१) 'चाचरणे' इति क पुस्तके पाठः ।

(२) 'कृषिजीवी स्तेयजीवी' क. ख. ग. ।

नास्तिकाः—नास्तिकर्म फलदमित्याभिमानिनस्तेभ्यो वृत्तिर्येषा-
न्ते । जटिलो ब्रह्मचारी । अनधीयानमिति तद्विशेषणम् । अन-
धीयानस्य श्राद्धे हेयत्वात् । दुर्बलः खल्वाटकः कपिलकेशो वा ।
कितवो द्यूताऽऽसक्तः । पूगयाजको गणयाजकः । चिकित्सकाः
भिषजः । देवलकाः धनार्थं देवार्चकाः । मांसविक्रयिणः सकृदपि ।
“सद्यः पतति मांसेनेति” । विपनेन वणिकक्रियया जीवन्तः । प्रे-
ष्यो धनार्थं ग्रामराजाज्ञाकारी । कुनखिण्यावदन्तौ स्वभावान्मृ-
तनखकृष्णदन्तौ, अनयोः पुराकृतकर्मशेषसम्बन्धादेव प्रतिषेधः ।
प्रतिरोद्धा विरोधी । गुरुम्प्रति प्रतिकूलाचरणशालिः । त्यक्तश्रौ-
तस्मार्ताग्निः । वृद्ध्याजीवो वाद्ध्युषिकः । सति सोदर्ये योग्ये च ज्येष्ठे
कनीयान् प्रथमं दाराग्निसंयोगं कुरुते स परिवेत्ता । विस्मृतवेदो
निराकृतिः । ब्रह्मद्विद् ब्राह्मणद्वेषी । गणो मठाऽधिवासिनां समूह-
स्तन्मध्यगा गणाभ्यन्तरगः । कुशालवा नटवृत्तः । अवकांणी
युक्तब्रह्मचर्यः । वृषल्यनेकविधा, तत्पतिः ।

तथाच—

वन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।

चाण्डाली च वृता या च कुमारी या रजस्वला ॥

पूनर्भुरनेकविधा तत्पुत्रः पौनर्भवः । यस्य एकं चक्षुः स का-
णः । यस्य गृहे भार्याया उपपत्तिर्जारः । मृतको मृत्या परिक्रीतो-
ऽध्यापकः । तेनैवाऽध्यापितस्तस्य शिष्यः । शूद्रस्य शिष्यः शूद्रशिष्यः ।
गुरुश्च शूद्रस्येति शेषः । वाग्दुष्टो निष्ठुरः । अमृते भर्तरि ब्राह्मणाज्जातः
कुण्डः । मृते गोलकः । शूद्रादिजातस्य श्राद्धे प्राप्त्यभावात् । कारणं
पातित्यं तेन विनैव पित्रोर्गुरोश्च त्यागी । ब्राह्मैरध्ययनाऽध्यापनै-
यैर्नैवैर्वाहिकैः सम्बन्धैः । पतितैः सावित्रीपतितैर्ब्राह्मणैर्य इमं सं-
योगं गतः । अगरदाही गृहदाहकः । गरदो विषदः विप्रादन्ये-
षाम् । तस्य दानेन महापातकत्वेन सङ्गहात् । कुण्डाशी कुण्डगोलक-

योगृहे भोक्ता । सोमविक्रयी सोमलताविक्रेता । समुद्रायायी बहि-
 त्रमारुह्येतिशेषः । बन्दी स्तावकः । तैलिकः तिलयन्त्रप्रवर्तकः ।
 कूटकारको मानतुलाकूटकारी । पित्रा धनार्थं विवदमानः । केकरोऽ-
 ध्यर्द्धदृष्टिः (१) । मद्यपो द्राक्षादिमद्यपः । पापरोगी कुष्ठादिनिन्द्यरोगी ।
 अभिशस्तो वाच्ययुक्तः । दाम्भिकः पाखण्डकूटधर्मचारी । रसवि-
 क्रयी गुडलवणादिविक्रेता । वृत्त्यर्थं धनुःशराणां कर्त्ता । ज्ये-
 ष्ठायाम् अनूढायां कनीयसी परिणीयते सा अग्नेदिधिषूः, तस्याः
 पतिः । मित्रधुक् मित्रद्वेषा । द्यूतवृत्तिर्द्यूतजीवकः । पुत्र एव आचा-
 र्योऽस्य असौ पुत्राचार्यः । ग्रामशिशूनाम् अक्षरपाठकश्च । भ्रामरी
 भ्रमरवत् अर्थार्जकः । गण्डमाली गण्डरोगविशेषः । चित्री वृत्त्यर्थं
 चित्रकर्त्ता । पिशुनः सूचकः । उन्मत्तः उन्मादवान् । अन्धः सर्वथा
 गतचक्षुः । वेदस्य निन्दकः वेदनिन्दकः । हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको
 दमनजीवनः । नक्षत्रैः ज्योतिषवृत्त्या जीवकः । पक्षिणां पञ्जरसंस्थानां
 क्रीडार्थं पोषकः । युद्धाचार्यो युद्धोपदेष्टा । स्रोतसां भेदकः स्रोतो-
 निरोद्धा तेषां बाधरणे रतः निजगतिप्रतिबन्धकः । ग्रहसंवेशको
 वर्द्धकिधर्मे वर्तमानः । दूतोदूत्यवृत्तिः । वृक्षारोपको वृत्त्यर्थम् । श्व-
 क्रीडी श्वभिः क्रीडी । श्येनैर्जीवति क्रयविक्रयादिना । कन्यादूषकः
 अङ्गुल्यादिना योनिविदारकः । हिंस्रः हिंसारतः । वृषलः अधर्मः
 तत्पुत्रो वृषलपुत्रः, वृषल एव पुत्रो यस्याऽसौ वृषलपुत्रः । गणानां
 याजकः अनेकयजमानकोऽहीनद्वादशाहादियज्ञेषु याजकः । गुर्व-
 तिथिप्रत्युत्थानाद्याचारवर्जितः । क्लीबः स्वधर्मेष्वनुत्साही ।
 निखयाजकत्वेन परोद्वेजकः । स्वयङ्कुतया कृष्या यो जीवति । श्ली-
 पदी व्याधिना स्थूलचरणः । केनाऽपि निमित्तेन सतां निन्दाविषयः ।
 औरश्चिको मेषपोषकः । माहिषिको व्यभिचारिण्या भर्ता पुत्रश्च ।
 परपूर्वा प्रागन्यस्मै दत्ता तस्याः पतिः परिणेतुः । प्रेतनिर्यातको मू-
 ल्येन प्रेतहारकः ।

(१) नेत्रवियुक्त इत्यर्थः । 'तिरषा' इति ख्यातः ।

यमोऽपि—

काणाः कुञ्जाश्च षण्डाश्च कृतघ्ना गुरुतल्पगाः ।
 ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाः चिकित्सकाः ॥
 राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रायिणश्च ये ।
 मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः ॥
 राजभृत्यान्धवधिरा मूकखल्वाटपङ्गवः ।
 वणिजो मधुहर्तारो गरदा वनदाहकाः ॥
 समयानां च भेत्तारः प्रदाने ये निवारकाः ।
 प्रव्रज्योपनिवृत्ताश्च वृथाप्रव्रजिताश्च ये ॥
 यश्च प्रव्रजिताज्जातः प्रव्रज्यावासितश्च यः ।
 समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रायिणश्च ये ॥
 अवकीर्णी च वीरघ्नः गुरुघ्नः पितृदूषकः । इति
 राष्ट्रकामाः नृपधर्माभिलाषुकाः । वान्ताशी भुक्तं वमित्वा-
 लालसया पुनर्भोजी ।

सालङ्कायनोऽपि—

अविद्धकर्णैर्यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च ।
 दग्धकर्णैश्च यद् भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥
 लम्बकर्णलक्षणमाह गोभिलः—
 इनुमूलादधःकर्णौ लम्बौ तु परिकीर्तितौ ।
 व्यङ्गुलौ व्यङ्गुलौ शस्तौ तेन शातातपोऽब्रवीत् ॥

मरीचिः—

अविद्धकर्णः कृष्णश्च लम्बकर्णस्तथैव च ।
 वर्जनीयाः प्रयत्नेन ब्राह्मणाः श्राद्धकर्मणि ॥
 मूकश्च पूतिनासश्च छिन्नाङ्गश्चाऽधिकाङ्गुलिः ।
 गलरोगी च गडुमान् स्फुटिताङ्गश्च सज्वरः ॥
 षण्ढसूपरमन्दाश्च ये चाऽन्ये दीर्घरोगिणः ।
 चतुराश्रमवाङ्मेभ्यः श्राद्धन्नैव प्रदापयेत् ॥

गडुमान् रोगवशादुरासि पृष्ठे चोन्नताऽस्थिसंस्थानः । सूपरो
यौवनेऽप्यश्मश्रुः । “काकघाती कूर्चहीनश्च” इतिस्मरणात् ।

स्कान्दे—

वर्जयेत्कुण्डगोलौ तु नास्तिकं रङ्गजीविनम् ।

जपहोमविरक्तश्च शाकुनं राजसेवकम् ॥

चिकित्सकश्च गणकं कितवं हेतुवादिनम् ।

हेतुवादी तर्कबलेन सर्वत्र संशयकृत् ।

वृथाऽऽमिषपरित्यागी वृथापाकरुचिर्द्विजः ।

ब्राह्मणा ये विकर्मस्था बैडालव्रतिकाश्च ये ॥

धर्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः ।

बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः (म.४।१९५) ॥

शङ्कः—

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः क्रूरो धूर्तपुरोहितः ।

अनध्यायेष्वधीयानः सूचकश्चानियामकः ।

विवादद्रष्टा—

स्त्रीजितश्च कर्दर्यश्च स्वदूष्यश्चाहितुण्डकः ।

ग्रामयाजी शुद्रयाजी वेदसोमोपजीवकः ॥

वृथेति श्राद्धादौ मांसत्यागी । आहितुण्डकः अहिदन्तो-
त्पाटकः ।

आत्मानं धर्मकृत्यश्च पुत्रदारांश्च पीडयेत् ।

लोभाद्यः पितरौ मृत्यान् स कर्दर्य इति स्मृतः ॥

एतस्य कचिदपवादमाह—

अपि चेन्मन्त्रविद् युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः ।

अदूष्यतं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ॥

एवं परीक्षाक्रमेण सम्यग्बिचार्य विवर्जितसंस्थानान् ब्राह्म-
णान् पूर्वैर्दुर्निमन्त्रयेत्

निमन्त्रयत पूर्वद्युः स्वशाखीयान् द्विजोत्तमान् ।

स्वशाखीयद्विजाभावे द्विजानन्याग्निमन्त्रयेत् ॥

देवलोऽपि—

इवः कर्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्राग्निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सकृद् भुक्त्वा भुक्तसर्वजने गृहे ॥

स्वगृहे यद् जनजातमस्ति तस्मिन् भुक्तवति सति पश्चाद्भिमन्त्रयेत्
इत्यर्थः ।

आमिषाणि च पद्मपुराणे कार्तिकमाहात्म्ये—

‘प्राण्यङ्गमामिषं शुक्तिशङ्खादिचूर्णं फलं जम्बीरमामिषम्’ ।

धान्ये मसूरिका प्रोक्ता ह्यन्नम्पर्युषितं तथा ।

गोछागीमहिषादिगुग्धादन्यदुग्धादि चामिषम् ॥

द्विजक्रीता रसास्सर्वे लवणं भूमिजं तथा ।

ताम्रपात्रस्थितं गव्यं जलं पल्लवसंस्थितम् ॥

आत्मार्ये पाचितं चाऽन्नमामिषं तस्मृतं बुधैः । इति ॥

निमन्त्रणप्रकारो मात्स्ये—

दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयाऽत्र निमन्त्रितः । इति ।

चरणग्रहणे वर्णानां विशेषमाह प्रचेताः—

दक्षिणं चरणं विप्राः सव्यं च क्षत्रियस्तथा ।

पादावादाय वैश्यो द्वौ शूद्रश्च प्रीतिपूर्वकम् ॥

निमन्त्रयेदिति शेषः । निमन्त्रणं शिष्यादिभिरपि कार्यम् ।

यथाऽऽह यमः—“स्वयं शिष्योऽथवा सुतः” इति ।

प्रचेताः—

सवर्णम्प्रेषयेदाप्तं द्विजानामुपमन्त्रणे ।

एषु पूर्वः पूर्वः श्रेयान् । यमः—

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्याऽन्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

ब्राह्मणशूद्रयोरेव निषेधात् क्षत्रियवैश्यकर्तृके श्राद्धे ब्राह्म-

णेन निमन्त्रितेऽपि न दोषः । अत एव पूर्ववचने सवर्णपदं संभवा-
भिप्रायम् ।

ब्राह्मणसंख्यामाह—

बहुत्वं ब्राह्मणानान्तु नैव श्राद्धेषु शस्यते ।

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ॥

ब्राह्मणान् भोजयेत् श्राद्धे नाऽधिकं तनुयादतः ॥ इति ।

ब्राह्मणेनाऽपि अनिन्द्याऽऽमन्त्रणं न प्रत्याख्येयम् । ‘अनिन्द्ये-
नामन्त्रितो नापक्रामेत्’ इति । ‘अशक्तेन प्रत्याख्यानं कर्तव्यम्’ इति ।
यस्तु निमन्त्रितं ब्राह्मणं त्यजति तं प्रत्याह नारायणः—

केतनं कारयित्वा तु निवारयति दुर्मतिः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतः शुचिः ।

यतिचान्द्रायणं कृत्वा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ इति ।

यस्तु निमन्त्रणमङ्गीकृत्य भोजनसमर्थोऽपि भोजयितारं त्य-
जति तं प्रत्याह मनुः—

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन्पापः शूकरतां व्रजेत् ॥ (३।१.९०)

केतितो निमन्त्रितः । कथञ्चिदिति । मिष्टान्नबहुदक्षिणालो-
भादिना न तु भोजनाऽसामर्थ्येनेत्यर्थः । तदेतदाप्तविप्रविषयम् ।
तथाच—

विद्यावान्सधनो विद्वान् भोज्यान्नेन निमन्त्रितः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत् ॥ इति ।

यस्तु तस्माद् गृहीत्वा अन्यस्मादपि ग्रहीतुमिच्छति तं प्रति
निषेधमाह कात्यायनः— ‘निमन्त्रितोऽन्यदन्यदन्नं न प्रतिगृहीयात्’
इति । आमन्त्रितः पूर्वमन्येन निमन्त्रितस्तदाद्यादन्नादन्यदन्नं
तण्डुलादिरूपं न प्रतिगृहीयादित्यर्थः । देवलोऽपि—

पूर्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्यादन्यप्रतिग्रहम् ।

भुक्ताहारोऽथवा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति ॥

यस्त्वामन्त्रितोऽप्यनागमनेन कुतपादिश्राद्धकालातिपात्तिं करो-
ति, तस्य दोष आदित्यपुराणे दर्शितः—

आमन्त्रितश्चिरन्नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।

कर्तृभोक्त्रोर्ब्रह्मचर्यमाह सङ्ग्रहकारः—

श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्यादन्तधावनम् ।

श्राद्धकर्ता न कुर्वीत दन्तानां धावनं बुधः ॥

इतिहासोऽपि—

दन्तधावनताम्बूलं तैलाभ्यङ्गमभोजनम् ।

रत्यौषधपराङ्गं च श्राद्धकृत्सप्त वर्जयेत् ॥

श्राद्धकर्तुः दन्तधावने प्रायाश्चित्तमुक्तं विष्णुरहस्ये—

श्राद्धोपवासदिवसे स्वादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्र्या शतसम्पूतमम्बु प्राश्य विशुध्यति ॥

पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनम् ।

दानं प्रतिग्रहो होमः श्राद्धभुक् त्वष्ट वर्जयेत् ॥

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे कलहं कुरुते द्विजः ।

भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं त्वश्रुभोजनाः ॥

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे भारमुद्वहते द्विजः ।

भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं स्वेदभोजनाः ॥

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे हिंसां वै कुरुते द्विजः ।

भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं मलभोजनाः ॥

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे अध्वानं प्रतिपद्यते ।

भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं पांसुभोजनाः ॥

आश्वलायनाऽऽचार्योऽपि—

भोऽप्यन्करिष्यन् यः श्राद्धं पूर्वरात्रौ प्रयत्नतः ।

व्यावायं भोजनंचैव ऋतौ चाऽपि विवर्जयेत् ॥
 रेतोर्गर्तं पातयति स्त्रियं गत्वा निमन्त्रितः ।
 करिष्यंश्च तथा भुक्त्वा स्वपितृन् शाश्वतीः समाः ॥

बृहस्पतिरपि-

द्विनिशी ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धकृच्छ्रादिकैस्सह ।
 अन्यथा वर्तमानो तु स्यातां निरयगामिनौ ॥
 पुनर्भोजनमध्वानं भारयामासमैथुनम् ।
 श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् ॥
 स्वाध्यायं कलहं चैव दिवास्वप्नं च स्वेच्छया ॥

यमः—

पुनर्भोजनमध्वानं भाराऽध्ययनमैथुनम् ।
 सन्ध्याम्प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभोक्ताऽष्टवर्जयेत् ॥

धर्मसारमुधानिधौ—

ब्रह्महत्यामवाप्नोति यदि स्त्रीगमनं चरेत् ।
 अध्वानं कलहं क्रोधं पुत्रभार्यादिताडनम् ॥
 श्राद्धभोजी भवेद्योहि तद्दिने परिवर्जयेत् ।
 श्राद्धेनियुक्तो भुक्त्वा वा भोजयित्वा नियुज्य वा ॥
 व्यावाये रेतसोर्गर्तं पातयत्यात्मनः पितृन् ।
 श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च मङ्गमश्न समाचरेत् ॥
 पितरस्तस्य तन्मासं भवन्ति रेतभोजनाः ।

वसिष्ठः—

यस्तयोजीयते गर्भो दत्त्वा भुक्त्वा च पैतृकम् ।
 न स विद्यामवाप्नोति क्षीणायुश्चैव जायते ॥
 श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा वा प्यध्वानं योऽधिगच्छति ।
 पितरस्तस्य तन्मासं भवन्ते पांसुभोजनाः ॥
 श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च भारमुद्रहते द्विजः ।
 पितरस्तस्य तन्मासं भवन्ते भारपीडिताः ॥

अन्येऽपि कर्तृनियमा उच्यन्ते । सोमोत्पत्तौ—

वनस्पतिगते सोमे यस्तु हिंस्याद्वनस्पतिम् ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां जुज्यते नाऽत्र संशयः ॥

एतत् कर्मार्थाद्व्यतिरिक्तविषयम् , इव्याद्याहरणस्य तस्यामेव विहितत्वात् ।

वनस्पतिगते सोमे अनडुहो यस्तु बाहयेत् ।

नाश्रन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च ॥

वनस्पतिगते सोमे मन्यानं यस्तु कारयेत् ।

गावस्तस्य प्रणश्यन्ति चिरकालमुपस्थिताः ॥

वनस्पतिगते सोमे स्त्रियं वा योऽधिगच्छति ।

स्वर्गस्थाः पितरस्तस्य च्यवन्ते नाऽत्र संशयः ॥

इति कर्तृभोक्तृनियमाः ।

इति श्रीमहाराजाऽधिराजसहगिलाब्धैकभूषण परमा-
नन्दादिष्ट 'धर्माधिकारि' श्रीरामपाण्डतात्मज पाण्डित
विनायक कृतायां श्राद्धकल्पलतायां देशद्विज-कर्तृ-

नियमनिरूपणस्तवको द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ स्नात्वा कर्माऽधिकारमित्यर्थमूर्ध्वपुण्ड्रं धारयेत् ।

तथाच हेमाद्रौ—

जपे होमे तथा दानं स्नाध्याये पितृकर्मणि ।

तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥ इति ।

सङ्ग्रहे तु—

वामहस्ते तु दर्भाश्च गृहं रङ्गवालं तथा ।

ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः ॥ इति ।

अन्यच्च—

ऊर्ध्वं पुण्ड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रमपो विधिः ।

श्राद्धकालेऽनुसम्प्राप्ते कर्ता भोक्ता च तत् त्यजेत् ॥ इति ।

अत्र दृष्टाचारतो व्यवस्थाद्रष्टव्या । तिर्यक् पुण्ड्रस्य निषेधउक्तो हेमाद्रौ—

तिर्यक् पुण्ड्रं तथा दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यन्तथैव च ।

निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च दृषणीपतिम् ॥ इति ।

तदेतद्गन्धेन तिर्यक् पुण्ड्रधारणविषयं माल्यसाहचर्यात् ।

प्राक् पिण्डदानाद्गन्धाद्यैर्नाऽलङ्कुर्यात्स्वविग्रहम् ।

इत्याश्वलायनाऽऽचार्यवचनात् । आचार्येणाऽप्यन्ये निय-
मा उक्ताः—

दानाऽध्ययनदेवार्चाजपहोमव्रतादिकान् ।

न कुर्याच्छ्राद्धदिवसे प्राग्विप्राणां विसर्जनात् ॥ इति ।

अत्र देवार्चनजपहोमनिषेधस्तु नित्यव्यतिरिक्तविषयः ।
तेषां नित्यकर्मणां कालात्यये दोषस्मरणात् अनन्यगतिकत्वा-
च्चेति ।

श्राद्धेऽहिं भोजयेद्वास्तौ न बालानपि यत्नतः ।

प्राक् पिण्डदानाद्गन्धाद्यैर्नाऽलङ्कुर्यात्स्वविग्रहम् ॥

वास्तौ गृहे ।

स्त्रीकर्तृकनियमाः उक्ताः—पात्रे—

मुक्तकच्छा तु या नारी मुक्तकेशी तथैव च ।

हसते रुदते चैव निराशाः पितरो गताः ॥ इति ।

अथ पाकारम्भप्रकार उच्यते । तत्र तावद् भूम्यादिशु-
द्धिः कार्येत्याहोशनाः—

‘गोमयादिकैर्भूमिभाजनभाण्डशौचं कुर्यात्’ इति । भूमिर्गृहप्र-
वेशः । भाजनं पाकपात्रम् । भाण्डं तण्डुलादिपूरणपात्रम् । शौ-
चं गोमयेनाभ्युक्षणम् ।

देवलस्तु शुद्ध्यन्तरमाह—

तिलानाविकरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।

अमुरोपहतं सर्वं तिलैः शुध्यत्यजेन च ॥

तथैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहाम्बरः ।
 आरभेत नवैः पात्रैरञ्जारम्भं च बान्धवैः ॥ इति ।
 समानप्रवरैर्मित्रैः सापिण्डैश्च गुणान्वितैः ।
 कृतोपकारिभिश्चाऽपि पितृकार्यञ्च शस्यते ॥

अथ पचनभाण्डान्युच्यन्ते ।

तत्र हेमाद्रावादित्यपुराणम्—

पचेदङ्गानि सुस्नातः पात्रेषु शुचिषु स्वयम् ।
 स्वर्णादिधातुजातेषु मृन्मयेष्वपि वा द्विजः ॥
 अच्छिद्रेष्वविक्षिप्तेषु तथाऽनुपहतेषु च ।
 नायसेषु न भिक्षेषु दूषितेष्वपि कर्हिचित् ॥
 पूर्वं कृतोपयोगेषु मृन्मयेषु न तु कंचित् ।

चमत्कारखण्डे—

पचमानस्तु भाण्डेषु भक्त्या ताम्रमयेषु च ॥
 समुद्धरति वै घोरात् पितॄन् दुःखमहाऽर्णवात् ।
 तैजसानाम् भावे तु पिठरैः(?) मृन्मयेऽपि च ॥
 नैवाऽथुचौ प्रकुर्वीत पाकं पित्रर्थमादरात् ।
 तस्य तुष्यन्ति पितरः प्रीता यच्छति वाञ्छितम् ॥

अथः पात्रेषु पचने दोषः स्मर्यते—

न कदाचित्पचेदन्नमयःस्थालीषु पैतृकम् ।
 अयसो दर्शनादेव पितरो विद्रवन्ति हि ॥
 कालार्यसं विशेषेण निन्दन्ति पितृकर्माणि ।
 फलानाञ्चैव शाकानां छेदनाऽर्थानि यानि तु ॥
 महानसेऽपि शस्तानि तेषामेव हि सन्निधिः ।
 इष्यते नेतरस्याऽत्र शस्त्रमात्रस्य दर्शनम् ॥

श्राद्धदेशे तु विदुषां पितृणां प्रीतिमिच्छता ।

महानसेऽपि युक्तानामपि कार्यं न दर्शनम् ॥

अत्र पक्वान्नस्थापनादौ विशेष उच्यते आदित्यपुराणे—

पक्वान्नस्थापनार्थन्तु शस्यन्ते दारुजान्यपि ।

दर्व्यादीन्यपि कार्याणि यद्विधैरपि दारुभिः ॥ इति ।

इति पाकारम्भनियमाः ।

अथ पाकारहर्द्रव्याण्युच्यन्ते ।

चन्द्रिकायां ब्रह्माण्डपुराणे—

कृष्णमाषतिलाश्चैव श्रेष्ठाःस्युर्यवशालयः ।

महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥

मधूलिका भाषायां=खर्बुजा=इतिप्रसिद्धाः ।

कृष्णश्वेताश्च लोहाश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्माणि ॥

यवादयो लोहान्ताश्च व्रीहिधान्यविशेषाः ।

अगोधूमश्च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत् ॥

तृप्ताःस्युः पितरो यस्मादभावे पायसादयः ॥

हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे—

गोधूमाश्च यवाश्चैव समूहा रक्तशालयः ।

एते सोमात्समुद्भूताः पितृणाममृतं ततः ॥

तस्मात्तत्प्रयतैर्देया एते श्राद्धेषु वंशजैः ।

भविष्यपुराणे—

क्षीरं क्षीरविकारांश्च पायसं शर्करा मधु ।

देयं श्राद्धेषु यत्रेन सर्वदा पितृवृत्तये ॥

शाकादीन्युच्यन्ते वायुपुराणे—

तिलाः श्यामाकनीवारा गोधूमा व्रीहयो यवाः ।

महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥

कालशाकं(१) महाशाकं द्रोणशाकं तथार्द्रकम् ।

- विल्वामलकमृद्रीका पनसाम्रातदाडिमम् ॥
 चव्यं पालेवताक्षोटखर्जूरश्च कसेरुकम् ।
 कोविदारश्च कन्दश्च पटोलं बृहतीफलम् ॥
 पिप्पली मरिचं चैव एला सुण्ठी तु सैन्धवम् ।
 शर्करागुडकर्पूरवदरीद्रोणपत्रकम् ॥
 सर्वं गव्यविकाराणि प्रशस्तानि च पैतृके ।
 मधुकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ॥
 श्राद्धकर्माणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुसं तथा ।

रामठम्=हिङ्गु । वायुपुराणे—

- श्यामाका हस्तिनामानो विद्धि यज्ञविनिःसृतान् ।
 प्रमासिका प्रियङ्गुश्च मुद्गाश्च हरितास्तथा ॥
 एतान्यपि समानि स्युः श्यामाकानां गुणैर्द्विजाः ।
 कसेरुः कोविदारश्च नालकन्दस्तथा बिसम् ॥
 तमालं शतकन्दश्च तथा वै शितकन्दकम् ।
 कालेयं कालशाकञ्च मुनिषण्णं सुवर्चलम् ॥
 मांसं शाकं दधि क्षीरं शस्तं वेत्राङ्कुरस्तथा ।
 कट्फलं कोकनिद्राक्षा(१) लकुरं मोचमेव च ॥
 अलाबु ग्रीवकं चारु कर्कन्धु मकसान्वहयम् ।
 कर्कन्धुविशेषणानि अलाबुग्रीवकमित्यादीनि ।
 वैकङ्कतं नारिकेरं शृङ्गाटकमरूपकम् ।
 पिप्पली मरिचं चैव पटोलं बृहतीफलम् ॥
 एषमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।
 नागरं चाऽत्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥ इति ।
 प्रसासिकारूपं (२) प्रान्यम्, कसेरुः कूलजो मूलविशेषः । कोवि-

(१) 'कीकति द्राक्षा' इति घ पुस्तक पाठः ।

(२) 'पलाही' इति भाषायाम् ।

दारः श्वेतकाञ्चनारसदृशः। नालकन्दो बालमूली। शतकन्दः शताव-
री। शितकन्दं शालूकं करालारुखं शाकम्। सुनिषण्णा चाङ्गेरीसदृशं
शाकम्। सुवर्चलं शाकविशेषः। कोङ्कणदेशोज्जवा कोङ्कणीद्राक्षा।
मोचं कदलीफलम्, कर्कन्धू(१) बदरी। शृङ्गाटकं जलोद्भवमूल-
विशेषः। तत्साहचर्यात् मरूषकमपि तथैव। नागरं सुंठी। इतराणि-
चाभिधानतो देशविशेषनिवासिभिस्त्ववगन्तव्यानि। एवमादीन्य-
न्यान्यपि विहितानि स्मृत्यन्तरतोऽवगन्तव्यानि। यच्च स्मृतिकारैः—
श्राद्धे मांसस्य प्राशस्त्यमुक्तम् तत् कलियुगेतरविषयम्।

अक्षता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु।

देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति निगमवाक्येन निषिद्धत्वात्। तथा बृहन्नारदीये द्वाविं-
शेऽध्याये।

द्विजस्यान्धौ तु नौयातुः शोधितस्याऽपि सङ्ग्रहः।

नकार्यः—(२)

समुद्रयात्रास्वकारः कमण्डलुविधारणम्।

द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपगतं तथा ॥

देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्कं पशोर्वधः।

मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥

दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥

महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मत्स्यः।

इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥ इति।

बृहत्पाराशरीयेऽपि—

शौचं च पात्रशुद्धिश्च श्रद्धा च परमा यदि।

(१) 'कर्कन्धूर्बदरीकोलिः' इत्यमरः।

(२) अयं श्लोको घ पुस्तके नास्ति।

अनन्ततृप्तिकं श्राद्धे एतत्खलु, न चामिषम् ॥

तथा—

यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसेन तर्पयेत्पितॄन् ।

सोऽविद्रांश्चन्दनं दग्ध्वा कुर्यादङ्गारविक्रयम् ॥

क्षिप्त्वा कूपे यथा किञ्चिद्बालः प्राप्तुं तदिच्छति ।

पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृत्यथा ॥ इति ।

श्रीभागवतेऽपि सप्तमस्कन्धे, पञ्चदशोऽध्याये—

न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाग्राह्यमृतस्त्ववित् ।

मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुर्हिसया ॥ (श्लो० ७)

नैतादृशः परो धर्मो नृणां सद्धर्ममिच्छताम् ।

न्यासोदण्डस्य भूतेषु मनोवाक्कायजस्य यः ॥ इति । (श्लो० ८)

अयञ्चाऽर्थो हेमाद्रिमाधवीयमदनरत्नपृथ्वीचन्द्रोदयस्मृतिर-
त्नावलीस्मृतिचन्द्रिकादिवोदासप्रकाशदीपिकाविवरणाद्यनेकग्रन्थेषु
धर्मज्ञसमयमूलककलिवर्ज्यगणने

“वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया”

इति वाक्यानुरोधेन श्राद्धेषूपाकरणनिषेधान्मांसनिषेधइत्य-
भिधाय निर्णीतः । याच वर्णव्यवस्था पुलस्त्येनोक्ता—

मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं, मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ।

मधुपदानं शूद्रस्य सर्वेषाञ्चाऽविरोधि यत् ॥ इति,

सापि कलियुगाऽतिरिक्तविषयेति । अन्यच्च कलिमांसनिषेध-
साधकं युक्तिमुक्ताकदम्बकमस्माभिर्मांसमांसायामतिविस्तरेणावि-
ष्कृतमिति नेहोच्यते विस्तरभयात् ।

अथ वर्ज्यानि ।

तत्र शङ्खः—

मृत्पुं सुरसं सिन्धुं पालक्यं मधुकं तथा ।

कूष्माण्डालाबुचोर्वारुकोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

पिप्पलीपरिचञ्चैव तथा वै पिण्डमूलकम् ।

कृताश्च लवणं सर्वं वंशाग्रश्च विवर्जयेत् ॥ इति ।

कोविदारपिप्पलीमरीचवंशाकुरुणां विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः । एवं हिंशुबीजपूरादीनामपि ज्ञेयम् । अथवा पिप्पलीमरीचयोः शाकादिनिक्षिप्तयोः प्रत्यक्षयोर्निषेधः । हिंशुनिषेधः शाकेषु फलव्यञ्जनेषु ।

तथाच वर्जप्रकरणे व्यासः—

‘हिंशुद्रव्येषु शाकेषु’ इति शाकविशेषणम् । अन्यथा द्रव्येष्वित्यनेनैव सिद्धे शाकपदं व्यर्थं स्यात् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।

अमेध्यैर्जङ्गमैःस्पृष्टं शुष्कं पर्युषितं च यत् ॥

द्विःस्विन्नं परिदग्धं च तथैवाग्रावलेहितम् ।

शक्कराकीटपाषाणैः केशैर्यच्चाप्युपद्रुतम् ॥

पिण्याकं मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् ।

सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥

वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टाश्चोपहतास्तथा ।

वाससा चावधूतानि वज्र्यानि श्राद्धकर्मणि ॥

राजमाषास्तथा चैव वज्र्याः सद्भिः प्रयत्नतः ।

आविकं मार्गमौष्ट्रञ्च सर्वमैकशफं च यत् ।

माहिषं चामरञ्चैव पयो वज्र्यं विजानता ॥

द्विःस्विन्नं शाकादिसंस्कारार्थं जीरकादिप्रक्षेपेण यत्पुनः पक्वम् । अत एव पाकादावेव संस्कारः कर्तव्यः । यद् व्यञ्जनादेरौष्ण्यापगमेऽपि पुनरुष्णताऽऽपाद्यते सोऽपि द्वितीयः पाकः, स च वर्जनीयः । अग्रावलेहितम् उपयुक्तभागम् । सिद्धाः कृताः सन्त इति । येषु सिद्धेषूत्तरकालं प्रत्यक्षलवणप्रक्षेपः कृतस्ते तादृशाः ।

विश्वामित्रः—

कोद्वेवा राजमाषाश्च मसूराश्च कुलत्थकाः ।

सत्कवश्चाढकीकृष्णजीरकं काञ्चनालकम् ॥
 कुमुम्भमतसी चैव बिडाललवणं तथा ।
 एरण्डकाः कृष्णमाषा आविकं माद्विषं तथा ॥
 गन्धारिका मर्कटी च महासर्षपमूलकम् ।
 कृष्णसर्षपपत्रं च करीरं काञ्चनालकम् ॥
 कपित्थं कुतकश्चैव नालिकेरं च पैतिकम् ।
 अलाबु शतपुष्पां च कूष्माण्डं पृतिगन्धि च ॥
 पतितस्पर्शितं दृष्टं क्रियामुद्दिश्य याचितम् ।
 जम्बूफलविपकश्च पिण्याकं तण्डुलीयकम् ॥
 सर्वं पर्युषितश्चैव आच्छ्रान्तं वाऽवधूनितम् ।
 परिदग्धमदग्धं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्माणि ॥

नित्यभोजनादौ प्रतिषेधकशास्त्रेषु यद्भक्ष्यं कीर्तितं तत्सर्वं श्राद्धे
 वर्ज्यमिति ।

कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छ्राद्धकर्माणि ।
 न वर्जयेत्तिलांश्चैव मुद्गमाषांस्तथैव च ॥
 कोदवान् राजमाषांश्च कुलत्थान्वरकांस्तथा ।
 निष्पावांस्तु विशेषेण पञ्चैतांश्च विवर्जयेत् ॥ इति ।

वरकाः वनमुद्गाः । निष्पावाः कृष्णनिष्पावाः । कूष्माण्डं
 महिषीक्षीरम् । आढक्यो राजसर्षपाः ।

चणका राजमाषाश्च घ्नन्ति श्राद्धं न संशयः ।
 पिण्डालुकश्च तुण्डीलं करमर्दश्च नालिका ॥
 कूष्माण्डं बहुबीजानि श्राद्धे दत्त्वा व्रजत्यधः ।
 बिडालोच्छिष्टमाघ्रातं श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत् ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि वर्ज्यमुक्तम्—

अतिशुक्लाऽऽम्ललवणं विरसं भावदूषितम् ।
 राजसं तामसं चैव हव्यकव्येषु वर्जयेत् ॥ इति ।

राजसतामसाहारा उक्ताः श्रीगितायाम्—

कट्वम्ललवणात्युष्णतिक्ता रुक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसश्रेष्ठा दुःखशोका भयप्रदाः ॥

यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसं स्मृतम् ॥

आयुः सत्त्वबलारोग्य सुखप्राप्तिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धा स्थिराहृद्या आहाराः सात्विकप्रियाः ॥

एवं वर्ज्यानि पयांस्याह याज्ञवल्क्यः—

सन्धिन्यनिर्दशाऽवत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।

औष्ट्रमैकशफंस्त्रैणमारण्यकमथाविकम् ॥ (१—१७०)

वृषाक्रान्ता सा सन्धिनी । अथवा एकस्मिन्नेव काले दुह्य-
पाना सा सन्धिनी । अथवा या वत्सान्तरसन्धानेन दुह्यते सा सन्धि-
नी । यस्याः प्रसूतायाः दशदिनान्यनतिक्रान्तानि सा अनिर्देशा ।
अवत्सा मृतवत्सा ।

सुमन्तुः—

पयो दधि घृतञ्चैव गवां श्राद्धेषु पावनम् ।

माहिषीनां घृतं प्राहुः श्रेष्ठं न तु पयः कचित् ॥

षड्विंशन्मते—

क्षीरादि माहिषं वर्ज्यमभक्ष्यं यच्च कीर्तितम् ॥ इति ।

क्षीरादीति—पयोदधिनी गृह्यते । ‘माहिषश्च पयो दधि’ इति
भारद्वाजस्मरणात् । ‘अभक्ष्यं यच्च कीर्तितम्’ इति पुरुषार्थतया प्रति-
षेधकशास्त्रेषु यद् अभक्ष्यं कीर्तितं, तच्च सर्वं श्राद्धकर्मणि न देयमि-
त्यर्थः । मासतृप्तिकरणानि—

“तिलैर्ग्रीहिष्वैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

“ग्राम्यादिभिरोषधीभिर्मांसं तृप्तिस्तदभावे मूलफलैरद्भिर्वा स-
हाग्नेनोत्तरांस्तर्पयन्ति” इति ।

मार्कण्डेयोऽपि—

गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः सतीनैश्चणकैरपि । (१)

श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः ॥

सतीनाः कलायाः । ‘कलायस्तु सतीनकः’ इत्यमरः
(२।९।१६) । कलायो वर्तुलाकारश्चणकः । चणकाः प्रसिद्धाः ।

सायणीये—

अगोधूमश्च यच्छ्राद्धं माषमुद्गविवाजितम् ।

तैलं पक्वेन रहितं कर्तुरायुःक्षयो भवेत् ।

नारदीयपुराणे—

भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च पेयं चोष्यं तथैव च ।

पञ्चप्रकारं ह्यशनं हृद्यं गन्धरसान्वितम् ॥

अन्यत्राऽपि—

भक्ष्यैर्भोज्यैश्च लेह्यैश्च चोष्यैः पेयैः सखाण्डवैः ।

ग्राम्याभिरोषधीभिश्च मांसं सन्तर्पयेत्पितृन् ॥

यत्तु काठिन्यातिशयादन्तैः प्रयत्नेन खण्डयित्वा भक्ष्यते
तद्भक्ष्यम् । यथा मोदकादि । अनायासेन चर्वणीयं भोज्यम् ।
यथा भक्तादि । रसनापरिस्पन्दमात्ररसनीयं लेह्यम् । यथा
प्रलेहादि । यस्य तु वदनव्यापारेण रसमात्रपानं तच्चोष्यम् । यथा
इक्षुकाण्डादि । मुखमारुतमात्रप्राश्यं पेयम् । यथा क्षीरादि । सा-
म्लमासत्वान्य(धान्य)फलमूलादिनिर्यासः खाण्डवः । मुद्गव्रीहि
यवतिलमाषप्रियङ्गुगोधूमाः सप्त ग्राम्योषधयः ।

मार्कण्डेयस्तु—

विदार्या च भुसुण्डैश्च तिलैः शृङ्गाटकैस्तथा ।

(१) सतिलैश्चणैरपि इति ख. पुस्तके पाठः ।

कतुकंश्च तथा कन्दः ककन्दुवदरैरपि ॥
 पालेवतैरानुकैश्चाप्यक्षोटैः पनसैस्तथा ।
 काकोल्या क्षीरकाकोल्या तथा पिण्डालकैः शुभैः ॥
 लाजाभिश्च शणाभिश्च त्रपुसैर्वा तु चिर्भटैः ।
 सर्षपाराजशाकाभ्यां हिज्जुदै राजजम्बुभिः ॥
 प्रियास्वामालकैर्मुखैः फल्गुभिश्च तिलम्बकैः ।
 वेत्राङ्गुरैस्तालकन्दैः स्वकृकाक्षीरिकावचैः ॥
 लोचैः समोच्चैर्लकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः ।
 मुञ्जातकैः पद्मफलैर्भक्ष्यभोज्यैः सुसंस्कृतैः ॥
 रागषाढवचोष्यैश्च(१) त्रिजातकसमान्वितैः ।
 दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरो नृणाम् ॥ इति ।

विदारी कृष्णवर्णा भूकृष्माण्ड(२)फलम् । केचुकः कचू-
 राख्यः शाकः । कन्दः सूरणः । उर्वारुः स्वादुकर्कटी (३)चिर्भट-
 स्तिक्तकर्कटी । सर्षपेति दीर्घः छान्दसः । राजशाकं कृष्णसर्षपः ।
 इज्जुदी तापसतरुः । प्रियालो राजादनम् । चाक्रिका चिञ्चा । क्षी-
 रिका फलाध्यक्षम् । त्रिजातकं लवङ्गैलागन्धपत्राणि ।

अन्यायोपार्जितैरर्थैर्यत् श्राद्धं क्रियते नरैः ।
 तृप्यन्ति तेन चाण्डाला इत्याह भगवान्विभुः ॥
 यच्चोत्कोचादिना प्राप्तं पतिताद्यदुपार्जितम् ।
 अन्यायकन्याशुलकोत्थं द्रव्यं चात्र विगर्हितम् ।
 पित्रर्थं मे प्रयच्छेत्त्युक्त्वा यच्चाप्युपार्जितम् ॥
 वर्जनीयं सदा सद्भिस्तत्तद्वै श्राद्धकर्मणि ।

उत्कोचादिना स्तेयादिना । कन्याशुलकं गोमिथुनादाधिकम् ।

अथ जलानि । याज्ञवल्क्यः—

शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् । इति (१।१९९)

(१) 'आडव' इति ख पुस्तके पाठः (२) कोहळा इति ख्यातः ।

(३) कांकडी इति ख्यातः ।

अथ वर्ज्यजलानि । पारिजाते—

दुर्गन्धि फेनिलं क्षारं पङ्क्तिं पल्वलोदकम् ।

न लभेद्यत्र गौस्तृप्तिं नक्तं यच्चैव गृह्यते ॥

यच्च सर्वार्थमृत्सृष्टं यच्चाऽभोज्यं निपानजम् ।

तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव श्राद्धकर्माणि ॥ (१) इति ।

यच्च सर्वार्थमृत्सृष्टं सर्वप्राण्युपजीविनार्थं यत्कल्पितं कूपा-
दि तद्वर्ज्यम् । निपानं कूपसमीपे कृतपश्वादीनामुदकपानार्थो
जलाशयः ।

बृहस्पतिः—

त्यजेत्पर्युषितं पुष्पं त्यजेत्पर्युषितं जलम् ।

न त्यजेज्जान्हवीतोयं तुलसीपद्मविल्वजम् ॥

एवमुक्तप्रकारेण श्राद्धार्हद्रव्यैः पाकं कारयित्वा निमान्त्रित
ब्राह्मणाह्वानार्थं परिवारकान्प्रण्याचनसाधनद्रव्याणि सज्जं कुर्वीत ।

अत्र मार्कण्डेयः—

अह्नः षट्सु मुहूर्तेषु गतेषु प्रयतान् द्विजान् ।

प्रत्येकं प्रेषयेत्प्रेष्यान् प्रदायामलकोदकम् ॥

ब्राह्मणानां स्नानार्थं परिचारकानां हस्तेषु आमलककल्कं (२)
प्रदाय ब्राह्मणेभ्यः प्रत्येकं दीयतामिति प्रेषयेत् । अत्राऽऽमलकग्र-
हणं तैलक्षुरकर्मोपदर्शनार्थम् ।

तथाच देवलः—

ततो निवृत्ते मध्याह्ने लुप्तलोमनखान् द्विजान् ।

अभिगम्य यथामार्गं प्रयच्छेदन्तधावनम् ॥

तैलमभ्यञ्जनस्नानं स्नानीयश्च पृथग्विधम् ।

पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्वैश्वदेविकपूर्वकम् ॥

ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

(१) अयंश्लोकः ख पुस्तके नास्ति ।

(२) “आंवला चूर्णम्” इत्यर्थः ।

पाद्यमाचमनीयं च सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥ इति ।
 उदुम्बरं ताम्रम् । आसादनीयान्युच्यते ग्रन्थान्तरे ।
 उपमूलसकृल्लूनान्कुशांस्तत्रोपकल्पयेत् ।
 एवं तिला वृसी कांस्यमापः शुद्धैः समाहृताः ॥
 पार्णराजतताम्राणि पात्राणि स्युः शमी मधु ।
 पुष्पं धूपं सुगन्धादि क्षौमसूत्रं च मेक्षणम् ॥
 वृसी निमन्त्रितब्राह्मणानामुपवेशनार्थान्यासनानि । 'ऋषी-
 णामासनं वृसी' इत्यमरः । वृसीतिपाठान्तरम् ।

अथ कुतपाः—

मध्याह्नः सङ्गपात्रञ्च (१) तथा नेपालकम्बलः ।
 रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रः कुतपाः स्मृताः ॥
 पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।
 अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः ॥

तत्र कुशोत्पाटनक्रममाह काष्णार्जिनिः—

भुवन्तु शिथिलीकृत्य खनित्रेण विचक्षणः ।
 आदद्यात्पितृतीर्थेन पठनं हुं फट् सकृत् सकृत् ॥ इति ।
 तस्य लक्षणमुक्तं हेमाद्रौ—

अप्रसूताः स्मृता दर्भाः प्रसूतास्तु कुशाः स्मृताः ।
 समूलाः कुतपा प्रोक्ताः छिन्नाग्रास्तृणसंज्ञकाः ॥
 हरिता वै सपिञ्जलाः (२) पुष्टाः स्निग्धाः समाः शुभाः ।
 रात्रिमात्रप्रमाणाः स्युः पितृतीर्थेन संस्कृताः ॥
 अच्छिन्नाग्राः ह्यशुष्काग्रा इस्वाश्चैव प्रमाणतः ।
 कुतपा इति विज्ञेया तैस्तु श्राद्धं समापयेत् ॥
 उच्छिष्टं शिवनिर्मल्यं वान्तं च मृतकपटम् ।
 श्राद्धे सप्त पवित्राणि दौहित्रः कुतपास्तिलाः ॥

(१) "खड्गपात्रञ्चेति" ख पुस्तके पाठः ।

(२) 'पिसाग्राः' इति ग पुस्तके पाठः ।

दाहित्रपदं वृद्धशातातपेन व्याख्यातम्—

दुहित्रं खड्गमृगस्य ललाटे यत् प्रदृश्यते ।

तस्य शृङ्गस्य यत्पात्रं दौहित्रमिति कीर्तितम् ॥

स्मृत्यन्तरे—

अमावास्यां गते सोमे यातु खादति गौस्तृणम् ।

तस्या गौर्यद्भवेत्क्षीरं तदौहित्रमुदाहृतम् ॥

दौहित्रो दुहितुः पुत्रः सतूपनीत एव । उच्छिष्टं पयः । शिवनि-
र्माल्यं गङ्गोदकम् । वसनं मधु । मृतकर्पटं तसरीतन्तुनिर्मितं वासः ।
वर्जनीयानाह सङ्गहे—

चित्तौदर्भाः पाथिदर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरणामनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।

इता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥

अमूला गर्भितादर्भा ये छिन्नाग्रा नखैस्तथा ।

कुत्सितान्नखदग्धाश्च कुशान् यत्नेन वर्जयेत् ॥

गर्भितो गर्भदलयुक्तः । कुशाभावे काशाः ।

कुशाऽभावे द्विजश्रेष्ठ काशैः कुर्वीत यत्रतः ॥

तर्पणादीनि कर्माणि काशाः कुशममाः स्मृताः ।

श्राद्धेषु वैश्वदेवानि यानि कर्माणि कानिचित् ॥

यवैरेव विधीयन्तां तानि श्रोत्रियपुङ्गवैः ।

यवैरर्था यवैर्दानं यवैरर्चा यवैर्हविः ॥

वैश्वदेवे तु यत्र स्यात् तृप्तिस्तत्र हि शाश्वती ।

तिला विष्णोः समुद्भूतास्ततस्ते परमं हविः ॥

तिलैः श्राद्धाच्च होमाच्च जगत्प्रीणाति भार्गव ।

अत्र मधुदानमावश्यकमुक्तं नागरखण्डे—

ओषधीनां हि सर्वासां परमो वै रसो मधुः ।

सर्वान्नानामयं सारो विश्रुतो मधुसंज्ञया ॥

देवानाञ्च पितॄणाञ्च तदेतदतिवल्लभम् ।
 अतः श्राद्धन्न कर्तव्यं किञ्चिञ्च मधुना विना ॥
 मधुना रहिते श्राद्धे निराशाः पितरो गताः ।
 देवाश्च पितरश्चैव मधुना तर्पिता ध्रुवम् ॥
 सुधारसेन तृप्यन्ति यावदाभूः सम्प्लवम् ।
 कथञ्चिद्यदि विप्रेभ्यो न दत्तं भोजने मधु ॥
 पिण्डास्तु नैव दातव्याः कदाचित् मधुना विना ।
 अपश्च सृजता पूर्वं मधुसृष्टं स्वयम्भुवा ॥
 तेन तच्छस्यते श्राद्धे यदि न स्यात्समाहितैः ।
 ततोऽपि कीर्तनीयं स्यात्पितॄणां तृप्तये तदा ॥

अनेन मधुदानेन येन केनचित् द्रव्यादिना विकलं श्राद्धं स-
फलम्भवतीत्युक्तम् ।

स्कन्दपुराणे तत्र ऋषिवाक्यम्—

खड्गमांसेन मधुना कालशाकेन भूरिशः ।
 विधिहीनं द्विजैर्हीनं तिलदर्भविवर्जितम् ॥
 स्वजातीयान् द्विजाभासान् भोज्याऽऽचारविवर्जितान् ।
 कृतं मया पुरा श्राद्धं श्रद्धाहीनमपि द्विजाः ॥
 श्राद्धस्य तादृशस्याऽपि फलमेतन्ममागतम् । इति ।

तदेतद्युगान्तरविषयम् । कलौ श्राद्धे मधुदानस्य निगमवाक्येन
निषिद्धत्वादिति । वाक्यं च दर्शितं प्राक् ।

अथ पादप्रक्षालनविधिः ।

तत्र शम्भुः—

संमार्जितोपलिप्ते तु द्वारि कुर्वीत मण्डले ।

द्वारि द्वारसमीपे—

प्राङ्गणे मण्डलं कुर्याद्देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥
 नोत्तरे दक्षिणे वाऽपि पश्चिमे न गृहान्तरे ।
 उदक्प्लवमुदीच्यं स्यादक्षिणं दक्षिणाप्लवम् ॥

तत्प्रमाणमुक्तं सङ्ग्रहे—

प्रादेशमात्रं देवानां मण्डलं चतुरस्रकम् ।
 वितस्तिमात्रं पित्र्ये तु मण्डलं वर्तुलं भवेत् ॥
 यज्ञोपवीति देवार्थं पित्र्यर्थं वाऽपसव्यवत् ।
 अनन्तरं प्रकुर्वीत तयोर्मध्ये षडङ्गुलम् ॥ इति

स्मृत्यन्तरे तु—

गर्तः पञ्चाङ्गुलो विप्रे जानुमात्रो महीभुजि ।
 प्रादेशमात्रो वैश्ये च साधिकः स तु शूद्रे ॥
 तिर्यगूर्ध्वप्रमाणेन स्वातव्यो दैवपित्र्ययोः ।
 चतुरस्रं वर्तुलञ्च कथितं गर्तलक्षणम् ॥
 पादप्रक्षालनं प्रोक्तमुपवेश्यासने द्विजान् ।
 तिष्ठतां क्षालनं कुर्यात् निराशाः पितरो गताः ॥

गौतमः—

तिष्ठन् प्रक्षालयेत्पादौ दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
 देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

वसिष्ठः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ न कुर्यात् प्राङ्मुखः शुचिः ।
 प्रत्यङ्मुखस्तु कुर्वीत विप्रपादाऽभिषेचनम् ॥

स्मृत्यन्तरे—

श्राद्धकाले यदा पत्नी वामे नीरं प्रदापयेत् ।
 आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

तत्राऽऽचमनदिग्नियम उच्यते सङ्ग्रहे—

मण्डलस्योत्तरे भागे विप्रस्याचमनक्रिया ।
 अमृतं स पिबेत्तोयं रुधिरं दक्षिणे तथा ॥

अन्तःप्रक्षालने दोषमाह सङ्ग्रहकारः—

नान्तः प्रक्षालयेत्पादौ कर्ता पित्रादिकर्मसु ।
 अज्ञानाद्यदि वा कुर्यात् पातयत्युभयङ्गुलम् ॥

अथाऽऽसनानि—

क्षौमं दुकूलं नेपालमाविकं दारुजं तथा ।
तार्णं पार्णं वृसीचैव विष्टरादि प्रविन्यसेत् ॥ इति
शमी च काश्मरी शल्लः कदम्बो वरणस्तथा ।
पञ्चासनानि शस्तानि श्राद्धे देवार्चने तथा ॥
अयःशङ्कुमयं पीठं प्रदेयं नोपवेशनम् ।

तथा पुलस्त्यः—

श्रीपर्णी वरुणी क्षीरि जम्बुकाम्रकदम्बकम् ।
सप्तमं वाकुलं पीठं पितृणां दत्तमक्षयम् ॥
पालाशवटाश्वत्थोदुम्बरमधूकमृन्मयगोमयनैम्बलोहबद्धदग्धा-
सनानि वर्जयेत् ।

पालाशवटवृक्षोत्थमश्वत्थं शाकवृक्षकम् ।
मृत्तिकादुम्बरं पीठं माधूकञ्च विवर्जयेत् ॥

वायुपुराणे—

श्लेष्मातको नक्तमालः कपित्थः शालमलिस्तथा ।
निम्बो विनीतकश्चैव श्राद्धकर्मणि गर्हितम् ॥
विरिबिल्वस्तथा कोष्ठं तिन्दुकाम्रातकौ तथा ।
बकुलः कोविदारश्च एते श्राद्धेषु गर्हिताः ॥

अथार्घ्यपात्राणि—

खदिरोदुम्बरावर्घ्यपात्राणि श्राद्धकर्मणि ।
मण्यश्ममृन्मयानि स्युरपि पर्णपुटास्तथा ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

सौवर्णं राजतं ताम्रं मणिपात्रमथाऽपि वा ।
खड्गमम्भोजकांस्यं वा एकद्रव्येष्वथाऽपि वा ।
चमसं पर्णकांस्यं वा मृन्मयं वा प्रकल्पयेत् ॥

अत्र बीजवापः—

तीर्त्वा पितृणः त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् ।

एकस्मिन् वा बहुषु वा ब्राह्मणेषु यथाविधि ॥
तीर्त्वा तिलानघ्र्योदके प्रक्षिप्येत्यर्थः ।

अनुरपि—

अन्नाभावे द्विजाऽभावे यद्येको ब्राह्मणो भवेत् ।
पात्राण्यासादयेत्रीणि न तु ब्राह्मणसंख्यया ॥
उद्देश्यस्य संख्यया पात्रासादनङ्कार्यम्, न तु ब्राह्मणसंख्यया ।
अथ गन्धस्वरूपम् ।

ब्रह्मपुराणे—

श्वेतचन्दनकूर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च ।
विलेपनार्थं दद्यात्तु प्रीतिदं पितृवल्लभम् ॥ इति

मार्कण्डेयपुराणे—

चन्दनागरुकूर्पूरकुङ्कुमानि प्रदापयेत् ।
अश्वमेधमवाप्नोति पितृणामनुलेपनात् ॥

अथ वज्र्यान्याह मरीचिः—

श्राद्धेषु विनियोक्तव्या न गन्धा देवदारुजाः ।
कल्कीभावं (१) समासाद्य न च पर्युषितं तथा ॥
नाऽतिगन्धाश्च दातव्या मुक्तशेषावशेषिताः ।
पूतिकं मृगनाभिश्च रोचनं रक्तचन्दनम् ॥
कालीयं जौगकञ्चैव रुतुष्कं वाऽपि वर्जयेत् ।

पूतिकं सुगन्धितृणविशेषः । मृगनाभिः कस्तूरी । रोचना
गोरोचना । रक्तचन्दनं प्रसिद्धम् । कालीयजौगकौ गन्धविशेषौ ।
रुतुष्कः सल्लकः । गन्धदाने विशेष उक्तो मदनपारिजाते व्यासेन—
सपवित्रकरो गन्धैर्गन्धद्वारेति पूजयेत् ।
धूपश्च धूरसीत्युक्ता दीपोऽप्योतिग्निश्च ते ॥

गन्धदानं पवित्रसहित एव कुर्यात् । विलेपने तु विशेषमाह
वृद्धशातातपः—

पवित्रं तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजान् ।
राक्षसानां भवेच्छ्राद्धं निराशाः पितरो गताः ॥
समालम्भनमनुलेपनम् ।

तथाच व्यासः—

करे पवित्रं कृत्वा तु गन्धं यस्तु विलिम्पति ।
पितृयज्ञस्य तच्छिद्रं निराशाः पितरो गताः ॥
यो यजमान इत्यर्थः ।
यज्ञोपवीतं विप्राणां स्कन्धान्नैवावतारयेत् ।
गन्धादिपूजासिद्ध्यर्थं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

शङ्खोऽपि—

उपवीतं कटौ कृत्वा कुर्याद्वात्राऽनुलेपनम् ।
एकवासाश्च योऽश्नीयात् निराशाः पितरो गताः ॥

अथ पुष्पाण्युच्यन्ते ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।
गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः ॥ इति ।

सुमनसः पुष्पाणि । सङ्ग्रहे—

तुलसी श्राद्धकाले तु दत्ता शिरसि धारिता ।
दाता भोक्ता पिता तस्य विष्णुलोके महीयते ॥

प्रयोगपारिजाते—

तुलसीगन्धामाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः ।
प्रयान्ति गरुडारूढास्तत्पदं चक्रपाणिनः ॥

सायणीये—

तुलसीशतपत्रं च भृङ्गराजं तथैव च ।
मरुकं मल्लिकाञ्चैव पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

मार्कण्डेयः—

पितृपिण्डार्चनं श्राद्धे यैः कृतं तुलसीदलैः ।

प्रीणीताः पितरस्तेन यावच्चन्द्राऽर्कमेदिनी ॥

यत्तु कैश्चिदस्याः श्राद्धे वर्जनीयत्वमुक्तं तत् स्मृतीतिहासपु-
राणेष्वदृष्टत्वादमूलम् ।

श्राद्धे जात्यः प्रशस्ता स्युर्मल्लिका श्वेतयूथिका ।

तगरं मारुतं चैव पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

ग्रन्थान्तरेजार्तानिवेधस्तु रक्तजातीविषयः ।

चम्पकं शतपत्रं च भृङ्गराजं च बालका ।

तुलसी मालती पद्मं पितृणां तुष्टिकारकम् ॥

वज्र्यानि पारिजाते—

कदम्बं बिल्वपत्रं च केतकी बकुलं तथा ।

बर्बरी कृष्णपुष्पाणि श्राद्धकाले न दापयेत् ॥

केतकीकरवीराणां बर्बरीबिल्वपत्रयोः ।

जातेर्दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः ॥

शङ्खः—

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च ॥

जपादिकुसुमं झिण्टी रूपिका सकुरण्टिका ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्माणि नित्यशः ॥

आदिशब्दाज्जलजव्यतिरिक्तपुष्पाणि गृह्यन्ते । रूपिकाऽर्कपु-
ष्पम् । पीतकुरण्टिका झिटीति । चैत्यवृक्षः श्मशानवृक्षः । उग्र-
गन्धीनि केतकादीनि । अगन्धीनि द्रोणार्कधत्तूरादीनि । धूप-

स्वरूपं चन्द्रिकायाम्—

धूपो गुग्गुलजो यस्तु तथा चन्दनसारजः ।

अगरुश्च सकर्परो रुरुष्कत्वक् तथैव च ॥

रुरुष्कः सल्लकीवृक्षः ।

चन्दनागुरुणी चोमे तथा चोसीरपद्मकम्
रुरुष्कं गुग्गुलं चैव घृताक्तं युगपद्देत् ॥
घृतं न केवलं दद्यात् दुष्टञ्च तृणगुग्गुलम् ।
घृष्टं वदनरालं च आज्यं गुग्गुलधूपितम् ॥
पतन्ति पितरस्तस्य लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥
हस्तवाताहतं धूपं येऽपर्यन्ति द्विजोत्तमाः ।
वृथा भवति तच्छ्राद्धं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥
वस्त्रवातोत्थितं धूपं हस्तवातोत्थितं तथा ।
मुखेन धमितं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः ॥

दीपस्वरूपमाह—

घृताद्वा तिलतैलाद्वा नान्यद्रव्यात्तु दीपकम् । इति ।

शंखः—

घृतेन दीपो दातव्यस्तथा वा औषधीरसैः ।
वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

अथाऽच्छादनं वायुपुराणे—

आच्छादनन्तु यो दद्याद्दहतं श्राद्धकर्मणि ।
आयुः प्रकाममैश्वर्यं रूपं च लभते फलम् ॥
कौशेयं क्षौमकार्पासं दुकूलमहतं तथा ।
श्राद्धेऽप्येतानि यो दद्यात्कामानाम्नोति पुष्कलान् ॥

अदाने प्रत्यवायः ।

मातापित्रोः क्षयश्राद्धे न दद्याद् वाससी तु यः ।
सप्तजन्मसु नम्रः स्यात् पितृवस्त्रापहारतः ॥

नम्रः पिशाचः । अथ वर्ज्यानि वस्त्राणि पारिजाते—

कौपीनं मलिनं रक्तं चित्रं खण्डं परांशुकम् ।
काषायं कारुधौतं च पूर्वधौतमधौतकम् ॥
धीमानेवं विधं वस्त्रं वर्जयेत् पितृकर्मणि ।

पादुकोपानहौ छत्रं चित्ररक्ताम्बराणि च ।
रक्तपुष्पं च मार्जारं श्राद्धभूमौ विवर्जयेत् ॥

अथ यज्ञोपवीतदानमादित्यपुराणे—

पितृन् सत्कृत्य वासोभिर्दद्याद् यज्ञोपवीतकम् ।
यज्ञोपवीतदानेन विना श्राद्धन्तु निष्फलम् ॥
तस्माद्यज्ञोपवीतस्य दानमावश्यकं स्मृतम् ।
यज्ञोपवीतं दातव्यं वस्त्राऽभावेऽपि जानता ॥
पितृणां वस्त्रदानस्य फलं तेनाऽऽश्नुतेऽखिलम् ।

अथ भोजनपात्राणि—

भोजने ह्यैरूप्याणि दैवे पिड्ये यथाक्रमम् ।
तेषामभावे विष्णुः—“तैजसानि पात्राणि दद्यात्”इति । तै-
जसानि कांस्यताम्रादीनि । तेषामभावे स एव—
पलसेभ्यो विना न स्युः पर्णपात्राणि भोजने ।
पर्णपात्राणि पर्णनिर्मितानि ।
सौवर्णानीह पात्राणि मृन्मयानि नतु कचित् ।
नायमान्यपि कुर्वीत पैत्तलानि न चैव हि ॥
न च सीसमयानीह शस्यन्ते(१) त्रपुजान्यपि ।

(१) ‘त्रपु सीसकरङ्गयोः इति कोशः ।

बोपेदवस्तु स्मृतिसंग्रहमुदाजहार—

श्राद्धपलाशपात्राणि मधूकोदुम्बराणि च ।
पारिकाकुटकपलक्षककचानि क्रमाज्जगुः ॥
कदलीचूतपनसजम्बुपुन्नागचम्पकाः ।
अलाभे मुख्य पात्राणां ग्राह्याः स्युः पितृकर्मणि ॥ इति ।

तत्र कदलीपत्रं नैव ग्राह्यम् ‘न जातिकुसुमानि’ इति वचनादिति चन्द्रिकायाम् ।

असुराणां कुले जाता रम्भा पूर्वपरिग्रहे ।

तस्या दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः ।

इति क्रतुवचनाच्चेति तत्रैव ।

वृद्धशतातपः—

पात्रे तु मृन्मये यस्तु श्राद्धे भोजयते पितृन् ।

स याति नरकं घोरं भोक्ता च सपुरोहितः ॥

अथ परिवेशनविधिरभिधीयते ।

हस्तदत्तास्तु ये स्नेहाल्लवणव्यञ्जनादयः ।

दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥

सङ्ग्रहेऽपि—

हस्तदत्तं च नाश्नीयात् लवणव्यञ्जनादिकम् ।

अपक्वं तैलपक्वं च हस्तेनैव प्रदीयते ॥

न दद्यात्तत्तु हस्तेन प्रत्यक्षलवणं तथा ।

नचायसेन पात्रेण नचैवाऽश्रद्धया पुनः ॥

नाऽपवित्रेण हस्तेन हस्तेन नविनाऽसिना ।

नायसे नायसेनैव श्राद्धेषु परिवेषयेत् ॥

अपवित्रेण दुर्लेपसंसर्गादपूतेन । न विनासिना सुवर्णरजतकु-
शादिहीनहस्तेन । आयसेन दर्व्यादिना आयसे अयोमयपात्रे च
नैव परिवेषयोदिति ।

वृद्धशतातपवसिष्ठलघुहारीताः—

आयसेन तु पात्रेण यदन्नं सम्प्रदीयते ।

भोक्ता विष्ठासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

सङ्ग्रहे तु—

काष्ठेनायसदर्व्याऽन्नं यदन्नं श्राद्धकर्मणि ।

हस्तेनाऽपि च यदन्नं तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥

काष्ठदर्वीर्निषेधस्तु उदुम्बरपात्रव्यतिरिक्तविषयः । तस्य सा-
धनत्वेनोक्तत्वात् ।

तथा चाचार्यः—

उदुम्बरमयाः शस्ता दर्व्याद्याः श्राद्धकर्मणि ।

दर्व्यैव सर्वं दातव्यं न हस्ताद्यैस्तु किञ्चन ॥

द्वर्षा देयं श्रितश्चाऽन्नं समस्तव्यञ्जनादिकम् ।
 अपक्वं स्नेहपक्वं च न च द्वर्षा कथञ्चन ॥
 हस्तदेयानि द्वर्षा च द्वर्षा देयानि हस्ततः ।
 एवं यो ब्राह्मणोऽश्नीयात् सोऽश्नीयान्मूत्ररेतसी ॥
 अपेक्षितं द्विजो मोहाद् भुञ्जानो यो न याचते ।
 अपेक्षितं न यो दद्यात्तावुभौ पितृघातकौ ॥
 याचनं प्रतिषेधो वा कर्तव्यं हस्तसंज्ञया ।
 न वदेन्न च हुङ्कुर्यादतृप्तौ विरमेन्न च ॥
 यावदूष्मा भवेदन्ने यावत्पात्रं न मुञ्चति ।
 अश्नन्ति पितरस्तत्र यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥
 पिबतः पतितं तोयं यदा भोजनभाजने ।
 अभोष्यं तद्भवेदन्नं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

मण्डलद्रव्याण्युच्यन्ते ब्रह्मपुराणे—

मण्डलानि तु कार्याणि नीवारैश्चणकैः शुभैः ।

गौरमृत्तिकया बाष्पप्रणीतेनाऽथभस्मना ॥

प्रणीतेन मण्डलार्थं शुभवर्णतया निर्मितेन । मण्डलकरणस्या-

वश्यकत्वमुक्तं सङ्ग्रहे—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च श्रीर्हुताशन एव च ।

मण्डलानुपजीवन्ति तस्मात्कुर्वीत मण्डलम् ॥

यातुधानाः पिशाचाश्च क्रूराश्चैव तु राक्षसाः ।

हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जितम् ॥

तत्प्रकारः सङ्ग्रहे—

नैऋतीं दिशमारभ्य नैऋत्यन्तं समापयेत् ।

तामेव दिशमारभ्य ईशान्यन्तं समापयेत् ॥

ईशानीं दिशमारभ्य नैऋत्यन्तं समापयेत् ।

तामेव दिशमारभ्य पैतृकस्य तदन्तिके ॥

अकृत्वा भस्मपर्यादां यः कुर्यात्पाणिशोधनम् ।

आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपातिष्ठते ॥

अथाऽग्नौकरणम् । मार्कण्डेयः—

आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षिणांऽग्नौ समाहितः ।

अनाहिताग्निस्त्वौपसदे अग्न्यभावे द्विजेऽप्सु वा ॥

तथा श्राद्धचिन्तामणौ मत्स्यपुराणे—

अभावेषु च विप्रस्य पाणौ वाऽथ जलेऽपि वा ।

अजाकर्णे स्वकर्णे वा गोष्ठे वाऽथ शिवान्तिके ॥

एते जलादिपक्षा दर्भवदुनिधानपक्षे यथा सम्भवं द्रष्टव्या
इति । अन्ये तु जल इति जलसमीपे श्राद्धकरणपक्षे,

विष्णुधर्मोत्तरे चाप्सु मार्कण्डेयेऽनलः स्मृतः ।

स यदाऽपां समीपे स्यात् श्राद्धे ज्ञेयो विधिस्त्वयम् ॥

इति कात्यायनस्मृतेरित्याहुः । काम्यादिषु चतुर्षु ब्राह्मण-
पाणावेव होमः ।

यदाह गृह्यकारः—

अन्वष्टक्यञ्च पूर्वेषुर्मासिमास्यथ पार्वणम् ।

काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोदिष्टमथाष्टमम् ॥

चतुर्ष्वेष्टेषु साग्नीनां बह्वौ होमो विधीयते ।

पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि ॥

पित्रिये यस्तु मूर्द्धन्यस्तस्य पाणावनग्निकः ।

यमः—

अग्नौकरणशेषन्तु पित्र्ये तु प्रतिपादयेत् ।

प्रतिपाद्य पितॄणान्तु दद्याद्वै वैश्वदेविकम् ॥

अग्नौकरणशेषञ्च पिण्डार्थमवशेषयेत् ।

परिशिष्टे—

अग्नौकरणहोमश्च कर्तव्यमुपवीतिना ॥

भाङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिश्रुतेः ।

अपसव्यं वा कायां दक्षिणाभिमुखेन वा ॥

इति सव्याऽपसव्यविकल्पोऽग्निपाणिहोमभेदेन वा शाखाभेदेन वा

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमशनन्त्यबुद्धयः ।

पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥

यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथक्भावो न विद्यते ॥

उदीच्याः प्राहुरत्रैव न प्राशनयात्करे द्रुतम् ।

निधाय तद्धृतं पात्रे आचम्योपाविशेदिति ॥

पात्रालम्भनप्रकार उक्तश्चतुर्विंशतिमते—

उत्तानं दक्षिणं, सव्यं न्यञ्चं पात्राण्युपस्पृशेत् ।

स्वस्तिकेन पितृन् देवान् धरत्वोर्ध्वं च दापयेत् ॥

अङ्गुष्ठनिवेशनविशेषः सायणीये—

परिवर्त्य नचाङ्गुष्ठं द्विजस्यान्ने निवेशयेत् ।

राक्षसं तद्भवेदेव पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

अन्यच्च—

उत्तानेन तु हस्तेन द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ।

यः करोति द्विजो मोहात्तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥

सम्बन्धनामगोत्राणि इदमन्नं ततः स्वधा ।

पितृक्रमात्प्रदीयन्ते स्वसत्तां विनिवर्त्तयेत् ॥

धर्मप्रदीपेऽपि—

ततोऽन्नं पितृदेवेभ्यः सङ्कल्प्यञ्च यथाविधि ।

यद्दत्तं दास्यमानं च आतृप्तेर्न ममेति च ॥

एतच्च सङ्कल्पोदकदानं हस्ते न देयम् । तथाच धर्मप्रदीपे—

सिद्धान्नस्य तु सङ्कल्पो भूमावेव प्रदीयते ।

हस्तेषु दीयमानं यत्पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

भूमिर्जनित्री सर्वेषां भूतानाञ्च विशेषतः ।

तत्रोपतिष्ठतेऽन्नन्तु न च हस्ते कदाचन ॥

वैश्वदेवस्य वामेतु पितृपात्रस्य दक्षिणे ।

सङ्कल्पोदकदानं स्यान्नित्यश्राद्धे यथा हविः ॥

अकृतेसङ्कल्पेऽन्नं द्विजा न स्पृशेयुः, पात्रञ्च नोद्धरेयुः । तथा-
चाऽत्रिः—

असङ्कल्पितमन्नाद्यं पाणिभ्यां यदुपस्पृशेत् ।

अभोज्यं तद्भवेदन्नं पितृणां नोपतिष्ठते ॥

अकृते ह्यन्नसङ्कल्पे यः पात्रञ्चोद्धरेद् द्विजः ।

वृथा श्राद्धमवाप्नोति दाता च नरकं व्रजेत् ॥ इति ।

सङ्कल्पानन्तरमपीत्वाऽपोशानमन्नं न गृह्णीयात् । तथाच तत्रैव—

अन्नं दत्तं न गृह्णीयात् यावत्तोयं न सम्पिबेत् ।

अपीत्वा मर्दितं चाऽन्नं भुञ्जते किल राक्षसाः ॥

तथा—

हस्तेनाऽन्नं न गृह्णीयाद्यावत्तोयं न सम्पिबेत् ।

अपीत्वा मर्दयेदन्नं निराशाः पितरो गताः ॥

घृतपात्रासादने विशेषो ग्रन्थान्तरे—

ओदने परमान्ने च पात्रमासाद्य मूढधीः ।

घृतेन पूरयेत्पात्रं तद् घृतं रुधिरं भवेत् ॥

श्राद्धे नियुक्तान् भोक्तृन् हविर्गुणान्न पृच्छेदित्याह शङ्खः—

श्राद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान्न पृच्छेल्लक्षणादिषु ।

उच्छिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नाऽत्र संशयः ॥

अपोशाने विशेष उक्तः स्मृतिसारसमुच्चये—

अपोशानं वामभागे सुरापानसमं भवेत् ।

दक्षिणभागे तु यः कुर्यात् सोमपानसमं भवेत् ॥

अपोशानं करे कृत्वा कृत्वा तु पतितोदकम् ।

पूरयन्तु पुनः कृत्वा सुरापानसमं भवेत् ॥ इति ।

नित्या भोजनाश्रितानियमाः पर्युक्षणादयः प्राणादुत्पन्ता
भोक्तृणामन्नाऽपि सन्तीति गम्यते ।

कस्यचिद्भोजननियमस्याऽनुष्ठाने दोषमाह—

भरद्वाजः—

पितृणामन्नमादाय बलिं यस्तु प्रयच्छति ।

स्वाग्नेन ब्राह्मणस्वेन हस्तेन स्तेयकृद्भवेत् ॥ इति

पितृणामित्यत्र पितृशब्दो देवानामपि प्रदर्शनार्थः तुल्यन्याया-
त्वात् । अत एव सामान्येनोक्तमग्निना—

दत्ते वाप्यथवाऽदत्ते भूमौ यो निर्वपेद्बलिम् ।

तदन्नं निष्फलं याति निराशैः पितृभिर्गतैः ॥

तत्र ब्राह्मणानां भोजनकाले अन्योऽन्यस्पर्शने कर्तव्यमाह—

शङ्खः—

श्राद्धपङ्क्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ इति ।

अन्योच्छिष्टस्पर्शने कर्तव्यमाह स एव—

उच्छिष्टलेपसंस्पर्शे प्रक्षालयाऽन्येन वारिणा ।

भोजनान्ते नरः स्नात्वा गायत्रीत्रिशतञ्जपेत् ॥

भोजनकाले भोजनपात्राणामन्नन्योन्यस्पर्शे कर्तव्यमाह व्यासः—

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शस्पृष्टपात्रं विहृत्य च ।

सर्वान्नं पूर्ववत्क्षिप्त्वा भोजयेत्तु द्विजोत्तमम् ॥ इति ।

अन्योऽपि विशेषो भरद्वाजेनोक्तः—

श्वचाण्डालादिभिर्दृष्टः श्राद्धे भुञ्जन् द्विजोत्तमः ।

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा स्नात्वा देवीसहस्रकम् ॥

जपेदिति शेषः । भोजनकाले गुदस्त्रावं विशेषः पारिजाते—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु प्रमादात्स्त्रवते गुदम् ।

पादकृच्छ्रं ततः कृत्वाऽन्यं विप्रं नियोजयेत् ॥

श्राद्धोच्ये—

हुंकारेणाऽपि यो ब्रूयात् हस्ताद्वाऽपि गुणान् वदेत् ।

भृतलाचोद्धरेत्पात्रं मुञ्चेद् हस्तेन चाऽपि तत् ॥

प्रौढपादो बहिःकच्छो बहिर्जानुकरोऽथवा ।
 अङ्गुष्ठेन विनाऽश्नाति मुखशब्देन वा पुनः ॥
 पीताऽवशिष्टं तोयादि पुनरुद्धृत्य वा पिबेत् ।
 खादिताऽर्धे पुनः खादेदपूपान्मोदकानि वा ॥
 मुखेन वा धमेदग्निं निष्ठीवेद्भाजनेऽपि वा ।
 इत्थमन्नं द्विजः श्राद्धे भुक्त्वा गच्छत्यधोगतिम् ॥
 न स्पृशेद्दामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
 न पदा न शिरो बास्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥
 नान्नपानादिकं श्राद्धेष्वारयेन्मुखतः कचित् ।
 अनिष्टत्वात् बहुत्वाद्वा न वदेद्दस्तसंज्ञया ॥
 अत्र वमनात् श्राद्धविघ्ने निर्णयउक्तो ऋग्विधाने—
 इन्द्राय सामसूक्तेन श्राद्धविघ्नो यदा भवेत् ।
 अग्न्यादिभिर्भोजनेन श्राद्धं सम्पूर्णमेव हि ॥ इति ।

अत्राऽग्निशब्देन विधिवल्लौकिकाऽग्निप्रतिष्ठापनम् । आदि-
 शब्देन अन्वाधानाद्याज्यभागान्तं स्थाळीपाकतन्त्रं पितृनामगोत्र-
 पूर्वकान्यर्चनान्नत्यागहोमादयो गृह्यन्ते । भोजनशब्देन श्राद्धस्य
 पुनःकरणम् । एवमग्न्यादिभिर्भोजनेनेति विधानद्वयमुक्तम् । तत्र
 भोजनान्तरे श्राद्धे प्रधानभूतपिण्डदाने कृते पश्चाद्वमनादिविघ्न-
 प्राप्तौ होम एव कार्यः । पिण्डदानात्प्राग्विघ्नप्राप्तौ तद्दिने उपवासं
 कृत्वा परेऽहनि श्राद्धं कर्तव्यमित्यर्थः । उभयत्र सूक्तजपश्चाऽनु-
 वर्तते । पृथक् निमित्तत्वाददर्शनात् । तत्र प्रथमे पक्षे स्मृतिसङ्ग-
 हकारः—(१)

प्राधान्यं पिण्डदानस्य भोजनस्य तदङ्गता ।

(१) धर्मप्रदीपे तु विशेषोक्तः ।

यजुषां पिण्डदानं स्याद् बह्वृचां द्विजतर्पणम् ।
 श्राद्धशब्दाभिधेयं स्यादुभयं सामवोदनाम् ॥

अतो भुक्तक्रियाहीनौ श्राद्धावृत्तिं न मन्यते ॥ इति ।

अत्र “श्राद्धावृत्तिं न मन्यते” इत्यनेन होमविधिः सूचितः ।

तथाचोक्तं तत्रैव—

श्राद्धपक्कौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो वमेते यदि ।

लौकिकाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य अर्चयेत्तु हुताशनम् ॥

भुञ्जान इति भुक्तवानित्यर्थः । इतरथा भोजनमध्ये पिण्डदानाभावात् ।

अन्यच्च—

एक एव यदा विप्रो भोजने छर्दितो यदि ।

तदैवाऽग्निं समाधाय होमं कुर्याद्यथाविधि ॥

एकः पितृस्थानोपवेशितः । तथाचोत्तरत्रवक्ष्यमाणत्वात् ।

प्राणादिपञ्चभिर्मन्त्रैर्यावदुद्गात्रिशमंरुयया ।

होमशेषं समाप्याऽथ श्राद्धशेषं समापयेत् ॥ इति ।

अत्र च शब्देन(१) स्थालीपाकविधिर्दर्शितः । अथ द्वितीयपक्षमधिकृत्योक्तम्

ऋग्विधाने—

भोजनोपक्रमात्पूर्वं प्रक्रमात्पस्तो यदि ।

श्राद्धविघ्ने पुनः कार्यं, जपहोमौ न तृप्तिदौ ॥ इति ।

सङ्ग्रहेऽपि—

अकृते पिण्डदाने तु भुञ्जानो ब्राह्मणो वमेत् ।

पुनःपाकं तु कर्तव्यं पिण्डदानं यथाविधि ॥

अत्र पुनःपाकविधानेन श्राद्धस्य पुनरावृत्तिर्विधीयते ।

तथाचोक्तं तत्रैव—

अकृते पिण्डदाने तु पिता यदि वमेत्तदा ।

पुनः पाकं प्रकुर्वीत श्राद्धङ्कुर्याद्यथाविधि ॥

(१) होमशेषशब्देनेत्यर्थः ।

अन्यत्तु—

पित्रर्थानां त्रयाणां हि पिता च वमते यदि ।

तद्दिने चोपवासश्च पुनः श्राद्धं परेऽहनि ॥ इति ।

अन्यच्च—

वमने वा विरेके वा तद्दिनं परिवर्जयेत् ।

सङ्कल्पश्राद्धेऽपि पुनःकरणमुच्यते—

भुक्तिक्रियायाः प्राधान्यं श्राद्धे सङ्कल्प संज्ञके ।

तत्रैव पितृविप्राणां तूपघाते पुनः क्रिया ॥ इति ।

एतद्वचनजातेन श्राद्धविघ्ने परेऽहनि अन्नेनैव पुनः श्राद्धकरणमुक्तम् । तदेतत्सांवत्सरिकमातिमासिकविषयम् । अमावास्यादिश्राद्धकालेषु पित्रर्थब्राह्मणेषु येनकेनचिद्विघ्नसम्भवे तदैवाऽऽमश्राद्धं कार्यम् ।

तथा मरीचिः—

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।

अमावास्यादिनियतं माससंवत्सराहते ॥ इति ।

अनेन मासिकं चाब्धिकं श्राद्धमावश्यकं पक्षान्नेन कार्यमिति वचोभङ्ग्योक्तमिति मन्तव्यम् । इति श्राद्धविघ्ने निर्णयः ।

अथ प्रसङ्गात्सूतकादिना श्राद्धविघ्ने निर्णयः ।

तदाह विष्णुः—

व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ इति ।

सूतकमिति सूतकस्याप्युपलक्षणम् । व्रतादिविषये प्रारम्भविशेषश्च तेनैवोक्तः ।

प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः ।

नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ इति ।

यज्ञे वरणमिति । वृतानामृत्विजां यजमानस्य च तस्मिन्

कर्माणि नाशौचम् इति । एवं श्राद्धादिष्वपि दातृभोक्तोर्वेदितव्यम् ।

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्माणि ।
 निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायविरतस्य च ॥
 देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाऽऽशौचं विद्यते क्वचित् ।
 अपि दातृग्रहीत्रोश्च मृतके मृतके तथा ॥
 अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन ।
 विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात् प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥
 भोजनाद्धे तु सम्भुक्ते विभेदातुर्विपद्यते ।
 यदा कश्चित्तदोच्छिष्टशेषं त्यक्त्वा समाहिताः ॥
 आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः । इति ।

अन्तरा मृतमृतके निर्णय उच्यते । तत्रैव—

विवाहयज्ञयोर्मध्ये मृतके सति चाऽन्तरा ।
 शेषमन्नं परैर्देयं दातृन् भोक्तृन् न स्पृशेत् ॥

अत्र निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्माणि इति द्वितीयोप-
 न्यासात्प्राक् यदा निमन्त्रणं तदा निमन्त्रणप्रभृति आकर्मसमा-
 सेराशौचाभावात्तदाहि पाकोपक्रमस्यैव प्रथमावयवभूतत्वेन श्राद्धा-
 रम्भशब्दवाच्यत्वम् । भोजनाद्धे तु सम्भुक्ते यदि दातुः कश्चिद्विपद्यत
 इत्येतस्य तत्कालमृतस्य दातृमपिण्डनिबन्धनाशौचविषयत्वं वा निम-
 न्त्रितेषु विप्रेष्वित्यादिना पूर्वोक्तेन सह विरोधपरिहारो विधेयः ।
 'शेषमन्नं परैर्देयम्' इत्येतत्तु भोक्तृगृहव्यतिरिक्तजन्मपरणविषयम् ।
 'दातृन् भोक्तृन् न स्पृशेत्' इत्यत्र 'दोषः' इतिशेषः ।
 आहकतुः—पूर्वसङ्कल्पितद्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ।

उक्तमिहाशौचदूषितेधिकारिणि मुख्यङ्कालमतिक्रम्याऽशौच-
 निवृत्तौ श्राद्धङ्कर्तव्यम् इति । इत्याशौचादिविघ्ने निर्णयः ।

अथ विकिरदानविधिः ।

तत्र वृद्धयाज्ञवल्क्यः —

विकिरं भुवि दातव्यमुच्छिष्टेभ्यः षडङ्गुलम् ।

अन्यच्च —

उच्छिष्टस्योत्तरे भागे पिण्डन्दद्यात् षडङ्गुलम् ॥ इति ।

अथोच्छिष्टप्रातिपत्तिः श्राद्धकाशिकायाम्—

यजमानस्य दासादीनुद्दिश्य द्विजसत्तम ।

तस्मादन्नं त्यजेद् भूपौ वामभागेषु पैतृके ॥

त्रिंशद् भृत्यसहस्राणां त्रिप्रोच्छिष्टं पुनःक्रिया ।

विप्रः कदम्बकं कृत्वा वामभागे तु निक्षिपेत् ॥

अथ पात्रचालनम् । तत्र नारायणः—

अचालयित्वा तत्पात्रं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

निराशाः पितरस्तेषां क्षप्त्वा यान्ति यथाऽऽगतम् ॥

बृहस्पतिः—

भोजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशैः पितृभिर्गतम् ॥

तस्मात्स्वस्तिवाचनात्पाक् पिण्डदानानन्तरं पात्रचालनमव-
श्यङ्कार्यमित्यभिप्रायः । पात्रचालने कर्तृविशेष उक्तो जातूकर्ण्येन—

पात्राणि चालयेच्छ्राद्धे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नासजाया कथञ्चन ॥

अथ पिण्डदानम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दाक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान्दद्याद्वै पितृयज्ञवत् ॥ (१।२४२)

माषाश्च पिण्डे निषर्द्धाः । तथा च स्मृतिसङ्ग्रहे—

माषाः श्राद्धेषु वै ग्राह्या वर्जयित्वाऽग्निपिण्डयोः ।

ब्राह्मणेषु यथा मद्यं तथा माषोऽग्निपिण्डयोः ॥

माषाः सर्वत्र वै देयाः पिण्डाग्नौ च विवर्जयेत् । इति ।

तथा—

तिलाऽऽज्यमधुदध्यादि पिण्डद्रव्येषु योजयेत् ।

पिण्डाऽष्टाङ्गता ग्रन्थान्तरे उक्ताः—

तिलमन्नञ्च पानीयं धूपं दीपं पयस्तथा ।

मधु सर्पिः खण्डयुक्तं पिण्डमष्टाङ्गमुच्यते ॥

पिण्डदेशः स्मृतिसारसुधानिधौ—

अरतिमात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रपातयेत् ।

यत्रोपस्पृशतांवाऽपि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥

अत्रिस्तु—

पितृणामासनस्थानादग्रतस्त्रिष्वरतिषु ।

उच्छिष्टसन्निधानं तन्नोच्छिष्टासनसन्निधौ ॥

इत्याह । अनयोर्यथावकाशं विकल्पः । इदञ्च पिण्डदानं पितृयज्ञ-
कल्पातिदेशाच्चरुश्रपणसद्भावे अग्नौकरणशिष्टचरुशेषेण सह सर्वमन्न-
मुपादाय सन्निधौ कुर्यात् । तदभावे ब्राह्मणार्थं सार्ववर्णिकमन्नमादाय
तिलमिश्रंदक्षिणाभिमुख उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डपितृयज्ञकल्पेन कुर्या-
दिति मिताक्षरादिस्वरसः ।

अथ पिण्डप्रमाणम् । सङ्ग्रहे—

एकोद्दिष्टे सपिण्डे च कपित्थन्तु विधीयते ।

नारिकेलप्रमाणन्तु प्रत्यब्दे मासिकं तथा ॥

तीर्थे दर्शे च सम्प्राप्ते कुक्कुटाऽण्डप्रमाणतः ।

महालये गयाश्राद्धे कुर्यादामलकोपमम् ॥

अत्र विशेषमाह सङ्ग्रहकारः—

महालये गयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे दशाहिके ।

पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्तयेत् ॥ इति ।

पिण्डोपहतौ निर्णय उक्तेऽत्रिणा—

मार्जारमूषकस्पर्शे पिण्डे च द्विदलीकृते ।

पुनः पिण्डः प्रदातव्यस्तेन पाकेन तत्क्षणात् ॥

स्मृतिदर्पणे बौधायनोऽपि—

श्वचाण्डालादिभिः स्पृष्टः पिण्डो यद्युपहन्यते ।

प्राजापत्यं चरित्वाऽथ पुनः पिण्डं समाचरेत् ॥

तथा श्राद्धचिन्तामणौ पारस्करः—

श्वशूकरशृगालाद्यैर्ग्रामिकुकुटकैरपि ।

चाण्डालकरभैः पिण्डसंस्पर्शो तु प्रमादतः ॥

कृच्छ्रत्रयं चरेत्पिण्डमिति व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।

कृच्छ्रत्रयं कृत्वा पिण्डश्चरेदिति “काकाक्षिन्यायेन” सम्बन्धा-
श्चरेदिति पदादवगम्यते । अनयोश्च शक्ताऽशक्तविषयत्वेन व्य-
वस्येत्येके । अन्येतु नवश्राद्धप्रकरणपाठात्तद्विषयतामाहुः । वस्तु-
तस्तु प्रकरणापेक्षया वाक्यस्य बलवत्त्वात्सर्वविषयतेति ।

अथ पिण्डप्रतिपत्तिः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

पिण्डास्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

प्रक्षिपेत्तत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥ (१।२५७)

अथ काम्यपिण्डप्रतिपत्तिः । ब्रह्माण्डपुराणे श्राद्धकल्पे
द्वादशोऽध्याये—

पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी प्रथमं नरः ।

दद्यात्प्रजार्थी यन्नैव मध्यमं मन्त्रपूर्वकम् ॥

उत्तमं मानमन्विच्छन् गोषु नित्यं प्रयच्छति ।

आज्ञाञ्चैव यदा कीर्तिमप्सु नित्यं प्रवेशयेत् ॥

प्रार्थयन्दीर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति ।

एवमेतत्समुद्दिष्टं पिण्डनिर्वपणे फलम् ॥ इति ।

अथ पिण्डदाननि षिद्धकालाः । तत्र पुलस्त्यः—

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्तव्यं पिण्डनिर्वपणादृते ॥

एकादश्यां त्रयोदश्यां मघाकृत्तिकयोरपि ।
पिण्डदानं न कर्तव्यं पुत्रांश्च श्रियमिच्छता ॥

स्मृतिरन्नावल्याम्—

पुत्रे जाते व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नेन पिण्डनिर्वपणादृते ॥ इति ।

महाभारते—

संक्रान्तावुपवासेन पारणेन च भारत ।
मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥ इति ।
विवाहव्रतचौलेषु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम् ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

स्मृतिरन्नावल्यां कात्यायनः—

वृद्धावनन्तरं चैषां यावन्मासः समाप्यते ।
तावत्पिण्डं न दद्यात्तु न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

बौधायनोऽपि—

संस्कारेषु तथाऽन्येषु मासं मासार्द्धमेव वा ॥ इति ।
संस्कारेषु तथाऽन्येषु पुंसवनादिषु । स्मृतिः सङ्ग्रहेऽपि—
विवाहोपनयादूर्द्ध्वं वर्षं वर्षार्द्धमेव वा ।
न कुर्यात्पिण्डनिर्वापं न दद्यात्करकाणि च ॥

अस्याऽपवादो दिवोदासीयेबृहस्पतिनोक्तः—

तीर्थे संवत्सरे प्रेते पितृयागे महालये ।
पिण्डदानं प्रकुर्वीत युगादिभरणीमध्ये ॥
महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
यस्य कस्याऽपि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ॥
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥ इति ।

विशेषः सङ्ग्रहे—

मातापितृणाम्बदेतु विवाहादिषु सर्वदा ।

तिलैः सपिण्डा दातव्याः शून्ये (१) श्राद्धे विवर्जयेत् ॥ इति ।

विवाहादिषु जातेष्वित्यर्थः । तेन योऽयं पिण्डदाननिषेधः सः
अन्नमयपिण्डविषयः, सङ्गहे तिलैः पिण्डदानस्य विहितत्वात् ।
तथा अन्यत्रापि—

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

कार्णाजिनिः—

ऋते नैमित्तिकं काम्यं श्राद्धं यस्तु मघोडुनि ।

प्रदद्यात् ज्येष्ठपुत्रस्य नाशः स्यात् तस्य निश्चितम् ॥

नैमित्तिकं ऋते नैमित्तिकं विना काम्यश्राद्धदाने महान्दोषः ।

तथा—

मघा युगादौ भरण्यां श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ।

पिण्डदानं न कुर्वीत यदीच्छेज्जिवतः सुतान् ॥

रामकौतुके—

नन्दाऽश्वकामरव्यारभृग्वग्निपितृकालभे ।

गजे वैधृतिपाते च पिण्डास्त्याज्याः सुतेप्सुभिः ॥

नन्दाः प्रतिपच्छष्ट्येकादश्याः । अश्वः सप्तमी । कामस्त्रयोदशी ।
रव्यारौ सूर्याङ्गारकौ । भृगुः शुक्रवासरः । अग्निपितृकालभानि
कृत्तिकामघाभरण्यः । गजवैधृतिपाताः प्रसिद्धाः । अत्राऽयमा-
शयः—नन्दायुगादिमन्वादिमघाभरणीसक्रान्तिनिमित्तः क्रिय-
माणेषु काम्यश्राद्धेष्वयं पिण्डदाननिषेधः, न तु निमित्तान्तर-
प्राप्तेषु नित्येषु च निषेधः । तेन भरणीमघायुगाद्यादिभिरप्युपल-
क्षितायां नन्दायाश्च तिथावपरपक्षे सपिण्डकश्राद्धकर्तुः पुत्रवतो-
प्यधिकारः ।

तथाचोक्तमन्त्रिणा—

महालये क्षयाहे च दर्शे पुत्रस्य जन्मनि ।

(१) 'तिलैः पिण्डाः प्रदातव्याः अन्य' इति ग पुस्तके पाठः ।

तीर्थेऽपि निर्वपेत् पिण्डान् रविवारादिकेष्वपि ॥

तिथिवारप्रयुक्तोऽयं दोषो यः समुदाहृतः ।

स श्राद्धे तन्निमित्ते स्यान्नाऽन्यश्राद्धे कदाचन ॥

सङ्ग्रहे—अमावास्यां क्षयाहे च प्रेतपक्षे तथैव च ।

श्राद्धं सपिण्डकं कुर्यात् तिथिवारं न शोधयेत् ॥

निर्णयदीपिकायाम्—

तीर्थे संवत्सरे प्रेते पितृपक्षे शशिक्षये ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत युगादौ भरणीपक्षे ॥

पितृपक्षो महालयः । युगादिः त्रयोदशी ।

तथा—दर्शश्राद्धे गयाश्राद्धे श्राद्धे चाऽपरणाक्षिके ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत भरण्यां नैव दुष्यति ॥ इति ।

अपरपक्षे प्रतिपदादिदर्शान्तं कृतसङ्कल्पस्य सपिण्डकश्राद्धदाने
कुत्राऽपि न निषेध इत्युक्तम्—

आश्विनस्याऽसिते पक्षे श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने ।

नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यात् नैव वर्ज्या चतुर्दशी ॥

दशम्यादिपक्षेषु तु चतुर्दशी वर्जनीया ।

तदाह मनुः—

कुष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥ (३।२७३)

अत्राऽऽदिशब्देन पञ्चम्युपक्रमोऽष्टम्युपक्रमश्च गृह्यते । एवं

प्रतिपत्प्रमृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनं पञ्चम्यादिपक्षेष्ववतिष्ठते ।

इति पिण्डदाननिषिद्धकालनिर्णयः ।

इति श्री महाराजाऽधिराजसहगिलान्वयैकभूषण-

परमानन्दादिष्ट 'धर्माधिकारि' रामपण्डितात्मज

पण्डित विनायककृतायां श्राद्धकल्पलतायां

श्राद्धीयपदार्थैतिकर्तव्यतानिरूपणस्त-

बकस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ परिभाषा उच्यते । पारिजाते—

इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सङ्कीर्त्यो वैश्वदेविकौ ।
 नान्दीमुखे सत्यवसू काम्ये च धुरिष्कोचनौ ॥
 पूरुरवाद्वौ चेति पार्वणे समुदाहृतौ ।
 नैमित्तिके कालकामावेवं सर्वत्र कीर्तयेत् ॥
 वसुरुद्रस्तथाऽदित्यः पित्रादित्रितये क्रमात् ।
 मातामहादि-मात्रादि-त्रितये स्मृतिमर्हति ॥
 पिण्डदाने तु वरुणः प्राजापत्यग्रयस्तथा ।

स्मृत्यन्तरे तु—

सूक्तस्तोत्रजपौ त्यक्त्वा पिण्डाऽऽघ्राणं प्रदक्षिणम् ।
 आब्धानात्स्वागतान्तश्च विना च परिवेषणम् ॥
 विसर्जनं सौमनस्यमाशिषां प्रार्थनं तथा ।
 विप्राणां दक्षिणाञ्चैव स्वस्तिवाचनकं विना ॥
 पित्र्यमन्यत्प्रकर्तव्यं प्राचीनावीतिना सदा ।
 द्वेद्वे पवित्रे ऋजुनी दैवे कर्मणि योजयेत् ॥
 विभज्य द्विगुणीकृत्य त्रीणि त्रीणि तु पैतृके ।
 हस्तोच्छिष्टाऽपनयनमावाहनविसर्जने ॥
 दक्षिणां सौमनस्यञ्च विनाऽन्यद्देवपूर्वकम् ।
 अन्वाच्य दक्षिणं जानुं प्राग्वोदग्वाऽप्रदक्षिणम् ॥
 यज्ञोपवीती स्वाहेति देवे कुर्याद्यवैस्तथा ।
 प्राचीनावीतिना पित्र्यं सव्यजानुनिपातिना ॥
 दक्षिणास्येन कर्तव्यमप्रदक्षिणतस्तिलैः ।
 दैव्यर्चा दक्षिणादिः स्यात्पादजान्वंसमूर्द्धसु ॥
 शिरोऽसजानुपादेषु वामाङ्गादिषु पैतृके ।
 पितृभ्यो निखिलं दद्यात्स्वधाकारेण सर्वदा ॥
 अक्षय्यमासनञ्चैव वर्जयित्वाऽर्घ्यमेव च । इति ।

नाऽप्योक्षितं स्पृशेत्किञ्चिन्न वदेन्मानुषीं गिरम् ।
 नचोद्वीक्षेत भुञ्जानं नचैवाऽश्रूणि पातयेत् ॥
 त्यजेत् क्रोधं प्रमादश्च न श्राद्धे त्वरितो भवेत् ।
 यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपहोमाऽर्चनादिषु ॥
 व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ।
 स्वागते स्वस्तिवचने गोत्राशौःषु प्रदक्षिणे ॥
 अर्घ्ये च दक्षिणादाने सव्यं षट्सु विधीयते ।
 अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितीयाऽवाहने तथा ॥
 अन्नदाने चतुर्थी स्यात् शेषाः सम्बुद्धयः स्मृताः ।
 आसनाऽऽवाहने पाद्ये अन्नदाने तथैव च ॥
 अस्ये पिण्डदाने च षट्सु नामानि कीर्तयेत्(१) ।

पृथ्वीचन्द्रोदये शङ्खः—

आवाहनार्घ्यसङ्कल्पे पिण्डदानान्नदानयोः ।
 पिण्डाभ्यञ्जनकाले तु तथैवाञ्जनकर्मणि ॥
 अक्षय्यासनयोः पाद्ये गोत्रं नाम प्रकाशयेत् ।

तत्रैव परिशिष्टे—

क्षणे च पिण्डदाने च गन्धे धूपाक्षये तथा ।
 सङ्कल्पे चासन दाप अञ्जनाभ्यञ्जनं तथा ॥
 अन्नार्घ्यदानाद्यन्तेषु गोत्रं नाम च कीर्तयेत् ।

कालिकायां सङ्ग्रहे मत्स्यः—

सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयाद्गोत्रं नाम तथैव च ।
 पश्चाद्रूपं विजानीयात् क्रम एष सनातनः ॥

तत्रैव—

सकारेण तु वक्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमता ।
 सकारः कुतपो ज्ञेयस्तस्माद्यत्नेन तं वदेत् ॥

यथा काश्यपसगोत्रेति,

पराशरसगोत्रस्य वृद्धस्य तु महात्मनः ।

भिक्षोः पञ्चशिखस्याहं शिष्यः परमधार्मिकः ॥

इति मोक्षधर्मेप्रयोगाच्च । तेन गोत्रसगोत्रयोः पर्यायत्वा-
च्छास्त्राभेदाच्चवस्थेतिशूलपाणिः ।

गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यपं गोत्रमुच्यते ।

यस्मादाह श्रुतिः सर्वाः प्रजाः काश्यपसम्भवाः ॥

पृथिवीसत्पिता वाक्यस्तत्पिता चान्तरिक्षसत् ।

आभेधानाऽपारेज्ञाने दिविषत्प्रापतामहः ॥

श्राद्धारम्भेऽवसाने च पादशौचे तथाऽर्चने ।

विकिरे पिण्डदाने च षट्सु चाऽऽचमनं स्मृतम् ॥

श्राद्धारम्भे च ये दर्भाः पादशौचे विसर्जयेत् ।

अर्चनादौ तु ये दर्भा पिण्डोत्थाने विसर्जयेत् ॥

उत्थानान्ते तु ये दर्भा दक्षिणान्ते विसर्जयेत् ।

प्रार्थनादौ तु ये दर्भा नमस्कारे विसर्जयेत् ॥

स्मृतिरत्रावल्ल्यामपि—

विकिरे पिण्डदाने च तर्पणे स्नानकर्माणि ।

आचान्तश्च प्रकुर्वीत दर्भसन्त्यजनं बुधः ॥ इति ।

सङ्ग्रहेऽपि—

न स्मरेद् ऋषिदैवञ्च श्राद्धे वैतानिके मखे ।

ब्रह्मयज्ञे च वै तद्वत् तथोङ्कारञ्च नोचरेत् ॥

वृद्धवसिष्ठोऽपि—

सर्वत्रोङ्कारमुच्चार्य श्राद्धमन्त्रेषु नोचरेत् ।

आर्षच्छन्दांसि वै तद्वत् यज्ञतर्पणकर्मणि ॥

इति श्राद्धपरिभाषा ।

श्राद्धे नियताऽनियतनिमित्तश्राद्धनिर्णयः । ९३

अथ नियताऽनियतनिमित्तश्राद्धनिर्णयः ।

तत्र नियताऽनियतनिमित्तयोः श्राद्धयोः सन्निपातेऽनियत-
निमित्तस्याऽनुष्ठानादेव नियतनिमित्तमपि सिध्यतीत्यनियतनिमि-
त्तमेव कुर्यात् ।

तदुक्तं कालादर्शे—

नित्यदार्शिकयोः सोदकुम्भमासिकयोरपि ।

दार्शिकस्य युगादेश्च दार्शिकालभ्ययोगयोः ॥

दार्शिकस्य च मन्वादेः सम्पाते श्राद्धकर्मणः ।

प्रसङ्गादितरस्याऽपि सिद्धेरुत्तरमाचरेत् ॥

कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । इत्यादि ।

नित्यम् अमावास्याश्राद्धं दार्शिकम्, तयोः सन्निपाते एकदिने
प्रसक्तौ उत्तरमाचरेत् । मरणदिनादारभ्य संवत्सरपूरतिपर्यन्तं प्रति-
मासं मृताहे विहितं मासिकम् । संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणे
संवत्सरपूरतिपर्यन्तं प्रतिदिवसं विहितं सोदकुम्भश्राद्धं कुर्यात् ।
माघामावास्या युगादिः । अतः सन्निपातः । अलभ्ययोगशब्देन
चन्द्रसूर्यग्रहणसंक्रान्त्यर्द्धोदयादीनामुपसङ्ग्रहः । अलभ्ययोगनिमित्ताऽ-
मावास्याश्राद्धसम्पाते अलभ्ययोगनिमित्तं श्राद्धं कुर्यात् । ग्रहणा-
र्द्धोदययोरमावास्याकालीनत्वात्सम्पातः । दार्शिकस्य मन्वादेश्च म-
म्पाते मन्वादिश्राद्धं कुर्यात् । फाल्गुनामावास्या मन्वादिः । अतः
सन्निपातः । ननूत्तरशास्त्रार्थानुष्ठाने पूर्वशास्त्रस्य बाध इत्यत्राऽह-
प्रसङ्गादिति । उत्तरशास्त्रार्थभूतश्राद्धाऽनुष्ठानेन पूर्वशास्त्रार्थभूत-
श्राद्धस्याऽपि सिद्धिर्भवति । यथा काम्यशास्त्रार्थानुष्ठाने नित्य-
शास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धिरिति न बाधः । अत्र पूर्वं नियतनिमित्तम्
उत्तरमनियतनिमित्तम् । अतः उत्तरमेवाऽनुष्ठेयम् । तस्याऽप-
वादमाह—

नित्यस्य वोदकुम्भस्य नित्यमासिकयोरपि ।

दर्शस्य चोदकुम्भस्य दर्शमासिकयोरपि ॥

नित्यस्य चाब्दिकस्याऽपि दार्शमासिकयोरपि ।

युगाद्याब्दिकयोश्चाऽपि मन्वाद्याब्दिकयोरपि ॥

प्रत्याब्दिकस्य चाऽलभ्ययोगेषु विहितस्य च ।

सम्पाते देवताभेदात् श्राद्धयुग्मं समाचरेत् ॥

अत्र नियतनिमित्ताऽनियतनिमित्तश्राद्धसम्पाते देवताभेदान्न-
प्रसङ्ग इति श्राद्धयुग्ममनुष्ठेयमेव । ननु जीवन्नार्यस्य दार्शमासिकस-
म्पाते सपत्नीकत्वाभावेन देवताभेदाभावान्मासिकमेवाऽनुष्ठेयम् ।
उत्तरं, मासिकस्यैकोदिष्टत्वे भवत्वेवम् । पार्वणत्वे तु पितृपितामह-
योरन्यतरस्य च मृतभार्यत्वेन सपत्नीकत्वादेवताभेदोऽस्त्येवेति मा-
सिकं दार्शिकञ्चानुष्ठेयम् । एवं दार्शिकोदकुम्भसंपाते दार्शिका-
ब्दिकसम्पातेऽपि विज्ञेयम् । ननु द्वन्द्वानामनुष्ठेयत्वे किम्पूर्वमनुष्ठेय-
मित्यत्राह—

निमित्तानियतिश्चाऽत्र पूर्वाऽनुष्ठानकारणम् ।

एषु द्वन्द्वेषु यस्य श्राद्धस्य निमित्तमनियतं तच्छ्राद्धं पूर्वमनु-
ष्ठेयम् । अनियतनिमित्तस्य बलवत्त्वात् । तेन मासिकोदकुम्भादि-
पूर्वं कृत्वा पश्चान्नित्यश्राद्धादि कुर्यात् । अत्रैव विशेषमाह—

पित्रोस्तु पितृपूर्वत्वं सर्वत्र श्राद्धकर्मणि ।

नित्योदकुम्भादिसर्वश्राद्धकर्मणि मातापितृसम्बन्धिनि युगप-
दुपस्थितौपितुः पूर्वं कृत्वा पश्चान्मातुः कुर्यात् । सर्वत्र दाहादौ
सापेण्डीकरणान्ते सर्वश्चैतदुत्तरकालमाविनि प्रत्याब्दिकादौ श्रा-
द्धकर्मणि ।

तदाह कार्णाजिनिः—

पित्राः श्राद्ध समम्प्राप्त नवे पर्युषितेऽपि वा ।

पितृपूर्वं सुतः कुर्यादभ्यत्रासन्नियोगतः ॥ इति ।

श्राद्धे नियताऽनियतनिमित्तश्राद्धनिर्णयः । ९५

पर्युषिते चिरन्तने । अन्यत्र मातृपितृव्यतिरिक्तश्राद्धे । ननु
नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचित् ॥

इति प्रचेतसा एकस्यैकस्मिन्दिने श्राद्धद्वयकरणं निषिद्धम् ,
तत्कथमुच्यते सम्बन्धक्रमेणैको बहूनि शुद्धानि कुर्यादिति ? सत्यं,
देवताभेदे निमित्तभेदे चैकस्याऽनेकश्राद्धविधानात् ।

तदुक्तं जाबालिना--

श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धन्न तद्धिने ।

नैमित्तिकन्तु कर्तव्यं निमित्ताऽनुक्रमोदयम् ॥ इति ।

तथा —

श्राद्धं कृत्वा पुनः श्राद्धं न कुर्यादेकवामरे ।

यदि नैमित्तिकं न स्यादेकोद्देशं भवेद्यदि ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।

नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात् ॥

अत्रैव विशेषमाह—

पार्वणैकोद्दिष्टयोश्च पार्वणं पूर्वमाचरेत् ।

पितृभ्रात्रोरन्येषां वा मध्ये द्वयसम्बन्धिनोः पार्वणैकोद्दिष्टयोः
पार्वणं पूर्वमाचरेत् ।

तदाह जाबालिः—

यद्येकत्र भवेताञ्छेदेकोद्दिष्टश्च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् ॥

अत्रैव विशेषमाह—

दैवतैक्ये तु काम्याऽनुष्ठाने नित्यञ्च सिध्यति ।

यत्र दैवतैक्यं तत्र काम्यानुष्ठानान्नित्यञ्च श्राद्धं प्रसङ्गात्
सिध्यति ।

तदुक्तं स्मृतिसङ्ग्रहे—

काम्यतन्त्रेण नित्यस्य तन्त्रं श्राद्धस्य सिध्यति ।

स्यादेकत्वञ्च देशादेर्देवतैक्यं भवेद्यादि ॥ इति ।

द्विवहूनि श्राद्धानि कुतपाद्युक्तकाले पृथग्विधातुम शक्यत्वे
सति तन्त्रेण कुर्यात् । तन्त्रविशेष उक्तो गरुडपुराणे—

एकेनैव तु पाकेन श्राद्धानि कुरुते बहु ।

विकिरन्त्वेकतः कुर्यात्पिण्डान् दद्यात्पृथक् पृथक् ॥

एतदेकपाकविधानं समानधर्मश्राद्धविषयम् । मासिकप्रत्या-
न्दिकादिभिन्नधर्मेषु पृथगिति ।

अथ महालयविधिरभिधीयते—अग्निपुराणे व्रतपरिभा-
षाऽध्याये—

आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।

कुर्याच्छ्राद्धं तत्र रविः कन्यां गच्छतु वा नवा ॥ इति ।

अन्यत्राऽपि—

नभस्यस्याऽपरः पक्षः शुक्लप्रतिपदा सह ।

महालय इति प्रोक्तो गजच्छायाह्वयस्तथा ॥

नभस्याऽपरः भाद्रपदस्याऽपरः । पक्षः कृष्णपक्षः । शुक्लप-
तिपदा आश्वयुजशुक्लप्रतिपदा सह महालयः इति प्रोक्तः । तथा
गजच्छायाह्वयः प्रोक्तः ।

तदाह बृहन्मनुः—

नभस्यस्याऽपरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।

स महालयसंज्ञः स्यात् गजच्छायाह्वयस्तथा ॥ इति ।

तथाच श्लोकगौतमः—

कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सम्पूर्णवरदक्षिणैः ॥ इति ।

देवलश्च—

अहः षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चन्द्रक्षयाविशेषेण साऽपि दर्शात्मिका स्मृता ॥ इति

- ७१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्या सहितया श्रीमोविन्द-
नन्द प्रणीतया रत्नरमया समन्वितम् । सम्पूर्णम् । [वेदान्तविभागे ९] रु० २—०
- ७२ सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीभास्कराचार्य विरचितः । वासनाभाष्य सहितः ज्योति-
षाचार्य म०म० श्री ६ मद्वापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः । “गणितध्यायः” । रु० २—०
“गोलाध्यायः” । रु० २—० [ज्यो० वि० ४] सम्पूर्ण रु० ४—०
- ७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम् । पण्डित रामकृष्ण शर्मणा सम्पादितम् । पण्डित
बटुकनाथ शर्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया
सनाथीकृतम् । [आयुर्वेद शास्त्रविभागे १] रु० ०—८
- ७४ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् । मल्लिनाथसूरिकृतया
घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं० श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुधाऽऽख्यव्या-
ख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] । [काव्य वि० १०] रु० ०—१२
- ७५ चन्द्रालोकः । पीयूषवर्षश्रीजयदेवकवि प्रणीतः । श्रीमत्पद्मनाभमिश्रापराभि-
धान प्रद्योतनभट्टाचार्य विरचितया चन्द्रालोकप्रकाशापराख्य ‘शरदागम’ टीकया
सङ्कुलितः । साहित्याचार्येण खिस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिकादिभिः
सम्भूष्य सम्पादितः । [अलङ्कार वि० ३] रु० ०—१०
- ७६ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् । मल्लिनाथसूरि-
कृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकनकलालशर्मणा कृतया भावार्थदीपिनी-
व्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] [काव्य वि० ११] रु० ०—६
- ७७ शक्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टा-
चार्यविरचितविवृतिसहितः । [न्यायविभागे १०] रु० ३—
- ७८ माथुरीपञ्चलक्षणी । पं श्रीउमानाथज्यौलकृतव्याख्या सहिता तथा माथुरीसिंह-
व्याघ्रलक्षणम् । पं० श्रीहरिरामशुक्ल विरचितया व्याख्यया सहितं तथा पं०
श्रीहरिहरशास्त्रि सङ्कुलित माथुरीपञ्चलक्षणी क्रोडपत्रेण च । [न्याय वि० ११] रु० ०—६
- ७९ रसाध्यायः । टीकया संवलितः । [आयुर्वेदशास्त्र वि० २] रु० ०—१०
- ८० (१) पाणिनिव्याकरणे वादस्तनम् । न्यायव्याकरणाचार्य मोमांसक शिरोमणि पं०
सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम् । (तत्र च न्यास परिष्कारपरिशिष्ट भेदेन प्रकरण
त्रयम् यत्र पञ्चन्यून सार्धशतसूत्रेषु १४५ महताटोपेन न्यासाविचारताः तत्र
प्रथमं प्रकरणं मुद्रितं प्रथमा भागः । [व्या० वि० १०] रु० १—८
- ८० (२) पाणिनीव्याकरणे वादस्तनम् । द्वितीयोभागः [न्या० वि०] रु० १—४
- ८१ गणितकौमुदी । [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितगणित-
संग्रहपुस्तकम् । [गणितविभागे १] रु० ०—६
- ८२ छन्दः कौमुदी । [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्द-
संग्रहपुस्तकम् । [छन्दोविभागे ३] रु० ०—६
- ८३ योगदर्शनम् । महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम् । तत्र (१) भोजवृत्तिः, [२] भावा-
गणेशवृत्तिः, [३] नागोजीभट्टवृत्तिः, [४] मणिप्रभा, [५] योगचन्द्रिका,
[६] योगसुधाकराख्य टीका पदकसमेतम् । सटिप्पण । [योग० विभागे १] रु० २—१
- ८४ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् । म० म० मल्लिनाथकृत
सञ्जीविनीटीका तथा परीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्या सहितः । १ से ४ सर्गः
मूल्यम् रु० १—४—० तथा १ से ५ सर्गः रु० १—८ तथा ६ से १० सर्गः रु० १—८

- ८७ जागानन्दनाटकम् । श्रीहर्षदेवप्रणीतम् । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए० साहित्याचार्य पण्डित श्री बलदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया भावार्थदीपिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृत्य बृहत् भूमिका हिन्दीभाषानुवादादिभिः सनाथीकृत्य सम्पादितम् । [नाटक विभागे १] ६० १--४
- ८८ मेघदूतकाव्यम् । महाकवि श्रीकालीदास विरचितम् । मल्लिनाथकृत सञ्जीविन्या, चारित्रवर्द्धनाचार्य विरचित चारित्रवर्द्धिन्या तथा साहित्याचार्य प० श्री नारायण शास्त्री खिस्तेकृत भावप्रबोधिनीव्याख्या टिप्पण्या च सहितम् । [काव्य० १४] ६० ०--८
- ८९ जागदीशोद्यधिकरणम् । न्यायाचार्यश्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्यायविभागे १२) ६० २--०
- ९० काव्यकल्पलतावृत्तिः । श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिद्धकृतसूत्रसहिता । (अलङ्कारविभागे ४) ६० १--४
- ९१ वैयाकरणमिद्धान्तचन्द्रिका । श्रीरामाश्रमप्रणीता । श्रीसदानन्दकृत-सुबोधिन्या, श्रीलोकेशकरकृत-तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता । प० श्रीनवकिशोर-शास्त्रिणानिमित्तया चक्रधराख्य महत्या टिप्पण्या अवयवार्थमालया लिङ्गानुशासनप्रक्रियाया उपादिकोषेण च सहिता । (व्या० वि० ११) पूर्वाद्धम् । ६० २--८ उत्तराद्धम् । ६० २--८
- ९२ त्रिपुरारहस्यम् (महात्म्यखण्डम्) साङ्ख्ययोगशास्त्राचार्य श्रीमुकुन्दलाल शास्त्रिणा संशोधितम् । साहित्याचार्य खिस्ते-इत्युपाख्य प० श्रीनारायणशास्त्रिणा निबद्धाभ्यां भूमिकाऽध्यायानुक्रमणिकाभ्यां च सहितम् । (पुराणेतिहास वि० १) ६० ८--०
- ९३ आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । श्रीमद्भरद्वजमिश्र विरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या संवलितम् । (कर्मकाण्डविभागे ७) ६० ४--०
- ९४ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृताः । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्त-मिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितः । (न्यायवि० १३) ६० १--४
- ९५ संस्कारदीपकः । गणेशपूजादिप्रहयामान्त-पूर्वाङ्ग-निरूपणात्मकः प्रथमो भागः । म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ८) ६० २--०
- ९६ वर्षकृत्यदीपकः । कालनिर्णयव्रतोद्यापनसहितः । म० म० प० नित्यानन्दपन्त-पर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ९) ६० ३--८
- ९७ श्रौतसूत्रम् । श्रीमन्महर्षि-लाञ्छायनप्रणीतमग्निधोमान्तम् । (कर्म० वि० १०) ६० २--०
- ९८ नलचम्पूः अथवा दम्पयन्ताकथा । महाकविश्रीत्रिविक्रमभट्ट विरचिता । विपमपद-प्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता । भावबोधिनी टिप्पणी सहिता । (का० वि० १६) ६० १-४
- ९९ श्रीब्रह्मसूत्रम् । श्रीभगवन्निम्बार्क महामुनीन्द्रविरचित वेदान्तपारिजात सौरभा-ख्यसूत्रवाक्यार्थेन श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येन च सनाथीकृतम् । (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वेदान्त वि० १०) ६० ३--०
- १०० वारवल्हभः । सर्वथाऽपि नवीनोऽपूर्वः प्रौढः परमोपयोगितया नियतमुपादेयतमश्च-न्दोनिबन्धः, श्रीमन्ना देवज्ञापेसरेणागममामिकेण कविपुङ्गवेन दुःखभञ्जनविदुषा विरचितः, तत्सुतेन बहुशास्त्रारगेण कविचक्रवर्तिना महामहोपाध्यायेन देवीप्रसाद पण्डितप्रवरैः कृतया वरवर्णिन्या दीकयोपस्कृतः । (छन्दः शास्त्र वि० ५) ६०
- १०१ सिद्धान्तलक्षणम् । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र-विरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्याय विभागे १४) ६० १--८

प्राप्तिस्थानम्--चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिटी ।

